

Н 29-3

98a

Н. Н. БАРАНСКИЈ

СССР-лөн ФИЗИЧЕСКОЈ ГЕОГРАФИЈА

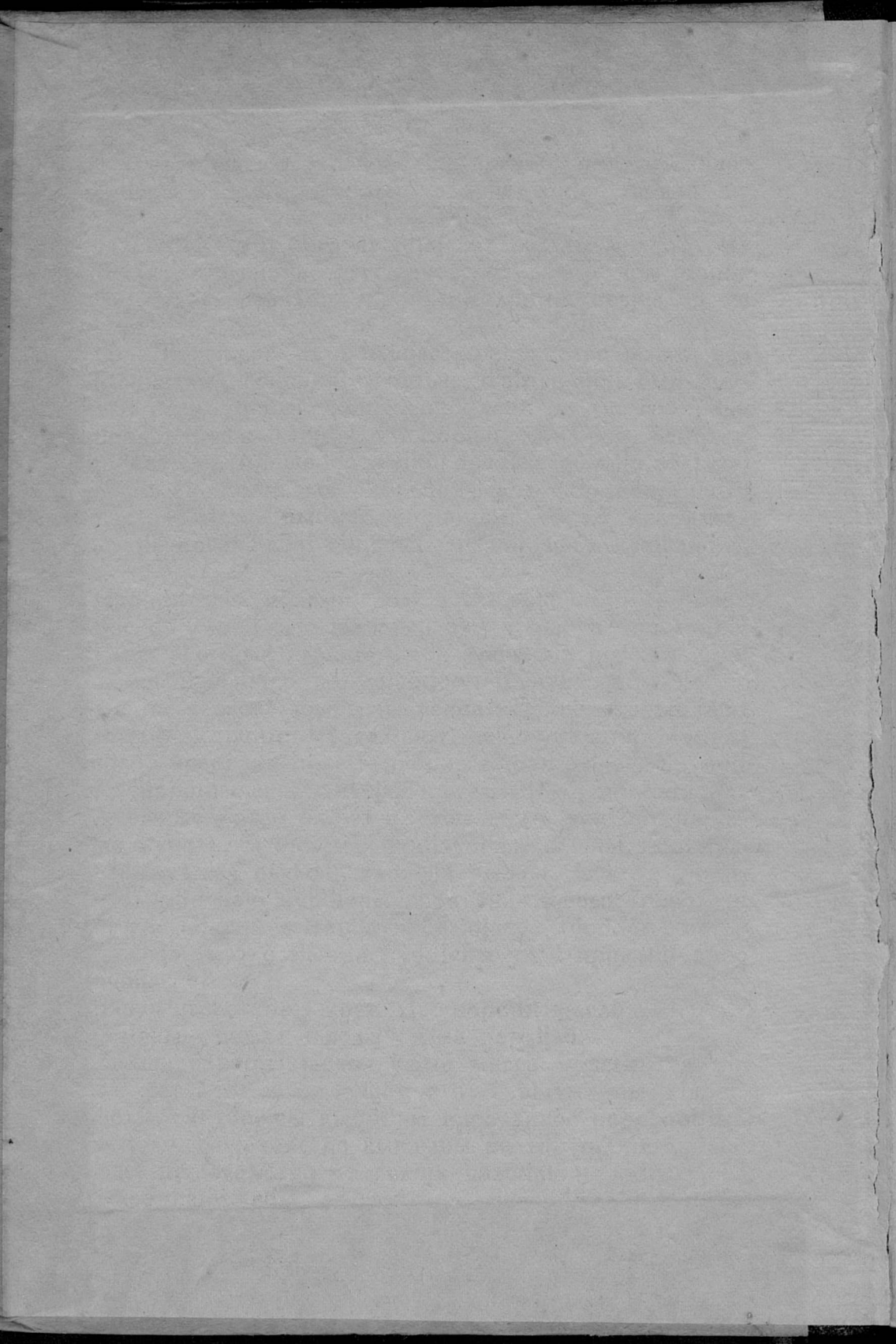
НЕПОЛНОЈ СРЕДНОЈ да СРЕДНОЈ ШКОЛАСА

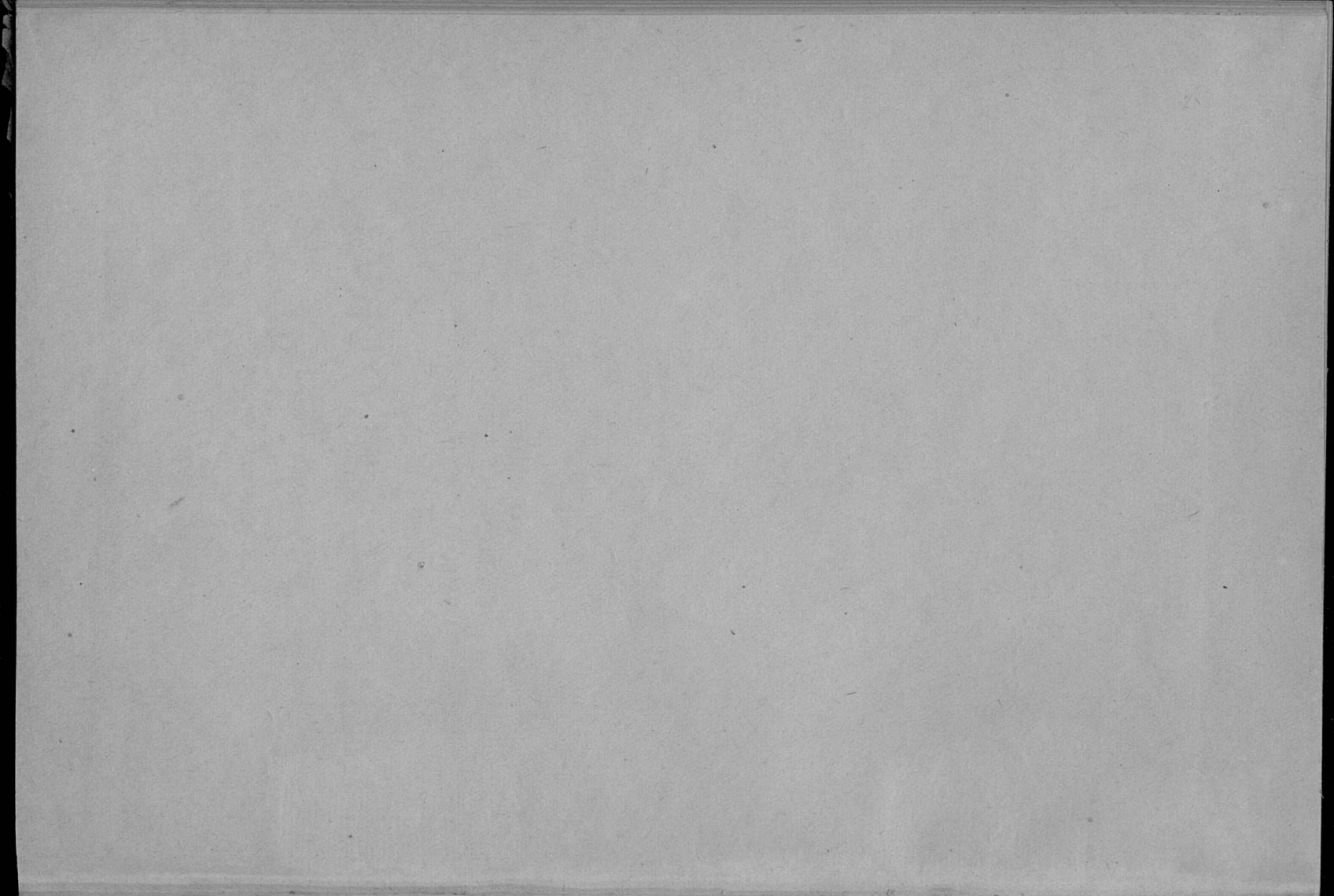
7-Өд КЛАССЛЫ УЧЕБНИК

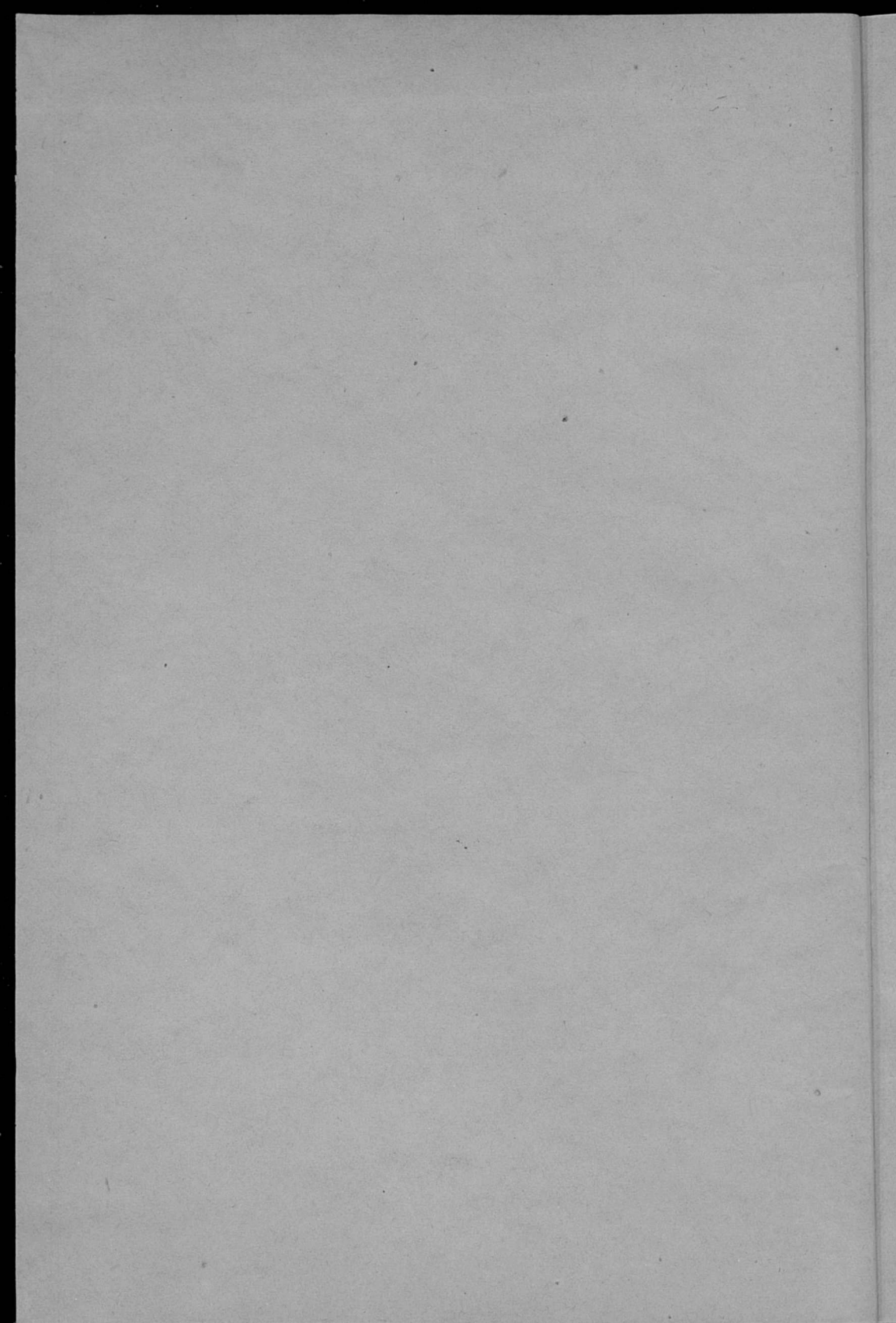
ПЕРВОЈ ВЫПУСК

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННОЈ ИЗДАТЕЛЬСТВО

СЫКТЫВКАР—1937

Коми-3
3-1802

Н. Н. БАРАНСКИЙ

СССР-лӧн ФИЗИЧЕСКОЈ ГЕОГРАФИЈА

НЕПОЛНОЈ СРЕДНОЈ да СРЕДНОЈ
ШКОЛАСА 7-ӧд КЛАССЛЫ
УЧЕБНЫК

ПЕРВОЈ ВЫПУСК

Вынеӧдӧма РСФСР-са Наркомпросѳи
Коми вылӧ вужӧдӧмсӧ вынеӧдӧс
Коми ОБЛОНО

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННОЈ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР—1937

Среднѣй школас 7-ѣд классы СССР фїзическѣй географїа куѣа учебникыс лѣтѣ кык выпускѣн. Первѣй выпускас сетѣ СССР-лѣн общѣй фїзико-географическѣй обзор, мѣд выпускас—раѣонјас куѣа обзор.

Авторјас лыдѣбны коланаѣн индыны, мыј лыдпаса даннѣйјасѣ (судгајас, жуждајас да с. в.) вайѣдѣма учебникын иллюстрацїа вылѣ, а некушѣма абу наїздуч велѣдѣм вылѣ.

Первѣй выпуск лѣтѣдѣмын, основнѣй автор Н. Н. Баранскїј кынѣї, участвуј-тїс щѣщ С. В. Чефранов.

Н. Н. БАРАНСКИЙ

ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СССР

УЧЕБНИК
ДЛЯ 7-го КЛАССА
НЕПОЛНОЙ СРЕДНЕЙ
и СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

ВЫПУСК ПЕРВЫЙ

УТВЕРЖДЕНО НАРКОМПРОСОМ РСФСР
ПЕРЕВОД УТВЕРЖДЕН КОМИ ОБЛОНО

Перевод с русского Н. А. Улитина

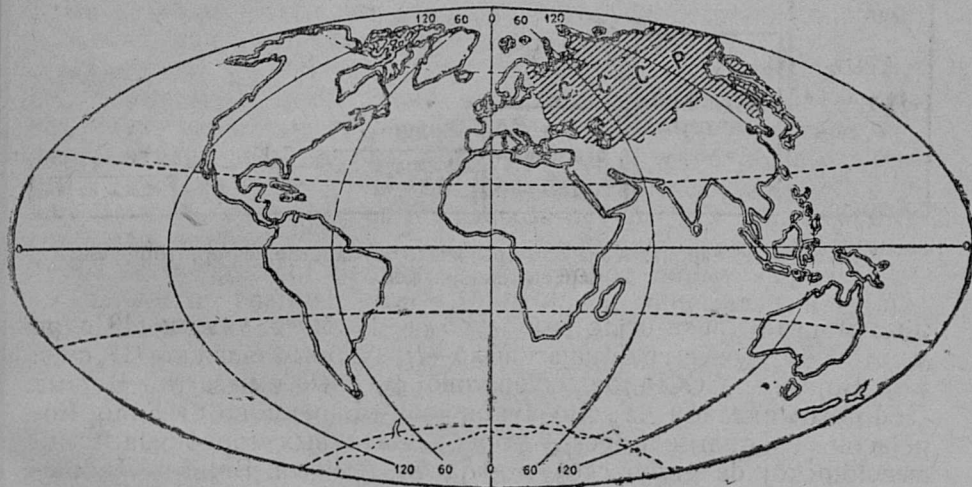
КОМИ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР—1937

1. ПОЛОЖЕНІЕ, ТЕРРИТОРІЯ ДА ГРАЇЦАЈАС.

Географічэскāj положеніе да тэрыторыја.

Сѡветскāj Соціалістическāj Рэспублікајаслѡн Сојуз (СССР) бостѡ Левразіјалыг војвыг јукѡнсѡ, сетчѡ пырѡны Левропалѡн асыгвыг жыңыг да Азіјалѡн кѡмѡд јукѡныг (војвылыг).

Стаг плѡшчадыг СССР улыг лыддыгсѡ 21,3 млн. кв. км. Стаг сушаыг бостѡ 149 млн. кв. км.; сылѡн овмѡдѡм (обітаје-

1-ѡд серпас. Мушар вылыг СССР-лѡн положеніе.

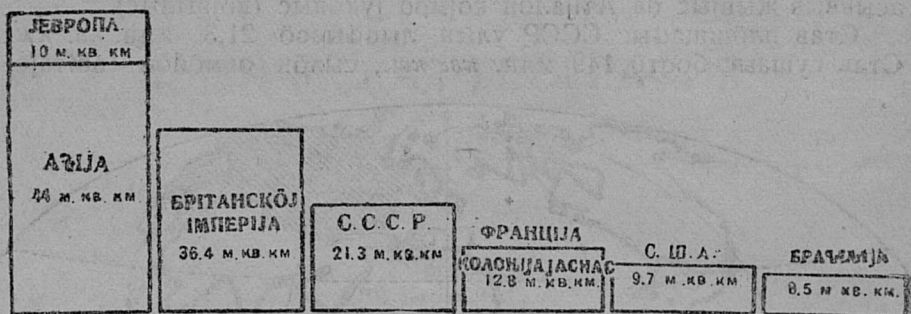
мѡј) јукѡныг, поларнѡј странајасѡс шыбытѡмѡн, бостѡ плѡшчаг 134 млн. кв. км. Сіѡн, СССР вылѡ став овмѡдѡм сушаыг воѡ ылѡсас ѡтѡ квајтѡд јукѡныг.

Плѡшчаг сертѡ СССР-ыг ыжыджык сѡмыг ѡтѡ Брітанскāj імперіја, мѡдног-кѡ, Англіја став аслас владеніејаснас, но Англіјалѡн владеніејасыг вывтѡ уна пелыг, кујлѡны став мушар пасталаыг, мѡда-мѡдыг најѡ торјалѡмаѡс океанјаслѡн да політическѡ омѡла јітчѡмаѡс; міјан-жѡ Сојузным—ѡтѡ сплошнѡј тэрыторыја да пролетаріат дѡктатуранас політѡка боксан сіѡ сещѡм топыда јітчѡма, кызі нѡтѡ государство мѡрас. Стаг мукѡд государствојасыг, Брітанскāj імперіјаыг кынзі, міјан Сојузыг јона посныджыкѡс. Весіг медгырыејасыг на пыг, кызі шуам, США,

Кітај, Бразілія да Франціја колоніяјаснас 2—2,5 пѡв ічѡтжы-
кѡс СССР-ыс. Міжан Сојузлѡн меддорса (крайнѡй) точкасыс со-
кытѡнѡс: рытыввылын (Польшакѡд граніцаын) асыввыв долгота
26° улын, асыввылын (Снежнев мыс) асыввыв долгота 190° улын,
лунвылын (Афганістанкѡд граніца дорын Кушка) војвыв шіро-
та 35° улын, војвылын (Челускін мыс) војвыв шірота 77° улын.

СССР-лѡн граніцајас да орчча госу­дарствојас.

Војвылын да асыввылын СССР-лѡн граніцајас мунѡны дор-
выв мореті, а рытыввылын да лунвылын—пѡшті дорвыв косѡд
(сушаѡд). СССР-са став граніцајаслѡн куѣтаыс 60 сурс км; сы

2-ѡд серпас. Јевропа, Азіја да ғырыежык госу­дарствојас терр­іторіја­лѡн
сравнітельнѡй ыжда.

ныс морскѡй граніцајас вылѡ усѡ $\frac{2}{3}$ јукѡныс унжык (43 сурс
км), косѡд муныс граніцајас вылѡ— $\frac{1}{3}$ јукѡныс ешажык (17 сурс
км). Војвылас СССР-лѡн матеріковѡй јукѡныс омывајтѡ Војвыв
Ледовітѡй океанѡн да сіѡ јукѡнјасѡн—Баренцово да Белѡй мо-
рејасѡн Јевропаын, Карскѡй мореѡн, Лаптевых мореѡн да Асыв-
высбірскѡй да Чукотскѡй морејасѡн Азіяын. Војвыв Ледові-
тѡй океанын СССР-лѡн граніцајасыс артмѡны сіѡ меріѡианјасѡн,
кодјас мунѡны матерік вывті міжан терр­іторіја рытыввыв да
асыввыв меддорса пунктјасѡдыс да ѡтлаасѡны полусын.

Асыввыв граніцаѡн лѡѡ Велікѡй лѡѡ Тіхѡй океан да сылѡн
јукѡнјасыс — Берінгово море, Охотскѡй море да Јапонскѡй
море.

Асыввылын медматыса суседѡн міжанлы лѡѡ Јапоніја, кодкѡд
міжан ем неыжыд граніца Сахалін ді вылын.

Лунвыв граніца заводітѡ асыввылас Посјет залів дінсан,
кѡні міжан мунѡ граніца јапонскѡй колоніакѡд—Корејакѡд, сес-
са граніцаыс мунѡ војвывлян Уссурі ју куѡа да бергѡдѡ ры-
тыввылѡ Амур ју куѡа. Амур да Уссурі сајын кујлѡ вѡвлѡм кі-
тајскѡй провинціја Манчжуріја, госу­дарство Манчжоу-Го.

Возѡ рытыввылѡ граніца мунѡ горнѡй хребетјасѡд—Сајаны
да Алтај куѡа, кодјас сајын кујлѡны міжанлы дружественнѡй

республикајас—Монгољскөј (Китај составын) да Танну-тувинскөј.

Јешщө вождь ытыывылө, Шөр Азияын-нын, СССР-көд орччон кулө Китајлөн провинција Гин-Цзјан, сесса Афғанистан да медбөрын, Каспійскөј море дінын, Иран, кодлөн лоө Каспійскөј море лунвыв берегыс. Кавказ лунвылын косөд мунаң границаыс тор-јөдө СССР-өс Ираныс да Турцияыс.

Косөд мунаң ытыывыв граница заводитчө Чорнөј море ытыв-војвыв пелөссаң да муно војвылө Финскөј заливөз да вужө заливсө матиті Ленинградсаң. Финскөј залив сајсаң границаыс муно асыв-војвывлан Ладожскөј тылаң, да муно вождь бара војвывлан Рыбачөј полуостров шөбрөз. ытыывылын СССР-көд орччон кулөны Румынія, Польша, Латвия, Естонія да Финландія.

Став границајасыс мијанлы медса важнөјөн быд боксаң лоө ытыывыв граница. ытыывыв граница муно медса матиті сука өвмөдөм да економика боксаң медса развөтөј СССР-са центрјасаң—Донбассаң, Москвасаң, Ленинградсаң. ытыывыв граница сајын кулөны ытыывыв Европалөн государствојас, кодјаскөд ми медса јона көртасөмаөс вузасөмөн.

Некушөм јестественнөј преградајас, шуам, горнөј хребет-јас, ғырыс јујас, кодјас ескө вермисны лоны дорјысан (оборона) вижөн, ытыывыв границаын абуөс. А тајө граница сајас кулыс государствојас лыдын мијан бур другјас абуөс, сы вөсна мыј ытыывыв Европаса став государствојасас властыс буржуазія кыиң, кодјас асланыс пышкөс сертіыс-нын враждебнөјөс социализм делөлы. Совет Сојузлы паныд интервенція дәстөмын медса активнөјөн лоі фашистскөј переворот бөрын Германия.

ытыывыв граница вылын Румынијасаң војвывланын кулыс государствојас асланыс став терріторіјанас (Финландія, Естонія, Литва, Латвия), лөбө уңжык јукөннас (Польша) артмисны важ царскөј Россия мујасыс.

Румынијакөд границаыс муно Прут ју куза—дунај вож куза, но 1918 во бөрын, кор Румынія бөстис мијанлыс Бессарабијадс, границаыс вешјис асыввывланө, Днестр ју вылө.

Економика боксаң ытыывыв граница мијанлы медса важнөј, но сүкөд щөщ војеннөј боксаң сїө медса өпаснөј.

Лунвыв граница пыр вузасөм муно јона омөлжыка ытыывыв граница серті. Лунвыв граница муно јонжыкасө горнөј хребет-јасті, кыті ветлөдлыны зев сөкыд; став граница кузалаыс сөмын кујимлаті вомөналө көрттуј: 1) Закавказјеті, Иранкөд границаын, 2) Забайкалјеті, Монголијакөд границаын, 3) Приморјейн, Манчжуріјакөд границаын.

Таыс кыңзі мијан уңжык лунвыв сүседјасыс мијанлы дружественнөј странајас. Турцијалы да Иранлы СССР ем зик өтік страна, коді сетө налы безкорыстнөј отсөг имперіалистјассаң економическөј независимост перјөмын. Сібірын мијанкөд орчча Монгољскөј да Танну-тувинскөј республикајас кутөны мијанкөд дружественнөј воысөмјас, да асланыс народнореволюционнөј партияјас вескөдлөм улын производөтлөң вынјассө кыпөдөмөн

лӧсӧдӧны условіејас, медем вужны некапіталістическӧј развітіе туј вылӧ.

Тажӧ странајас пӧвсыс лубӧјкӧд граніцаыс вермас лоны ӧпас-нӧјӧн сӧмын секі, кор сіјӧ странаыс лоас бостӧма імперіаліст-јасӧн. Ташӧм опасностыс ем Афганістанын, коді кујлӧ СССР да Индіја (Англіјалӧн колонија) костын. Англіја уна дас во чӧж-нын зырӧ Афганістанлаыӧ да кӧсјӧ сіјӧс бостны аслас вліјаніе улӧ. Тані міјанлы колӧ лоны сусӧн.

Лунвыв граніцајас вылын медга ӧпаснӧј участокӧн (міјан вылӧ ускӧдчыны верманлун боксаӧ) лӧѡ Манчжуріјакӧд граніца, кӧні збыл кӧѡаіннас лоіјапонскӧј імперіалізм, коді лӧсӧдчӧ выл-терріторіальнӧј захватјас кежлӧ да СССР-лы паныд интервенціја кежлӧ.

Сорнітны-кӧ војвыв граніцајас јылыс, то Војвыв Ледовітӧј океанын уна јіјас понда ветлыны сӧкыдлун вӧсна економіка боксаӧ сіјӧ абужык сешӧм тӧдчана да ортсысаӧ ускӧдчӧм бок-саӧ медга абу ӧпаснӧј. Ісключеніејӧн лӧѡ сӧмын Мурманск порт, коді шоныд візув Голфстрім вӧсна некор оз кынмывлы.

II. МОРЕЈАС.

СССР-лыс берегјасӧ мыскыс морејасыс емӧс океанјаслӧн јукӧнјас: асыввылын—Тіхӧјлӧн, војвылын—Војвыв Ледовітӧјлӧн, рытиввылын да лунвылын—Атлантическӧјлӧн.

Берег віѡ куѡта сертіыс медвоѡа места бостӧны војвыв море-јас, на бӧрын мунӧны асыввыв морејас. Лунвыв да рытиввыв морејаслӧн СССР пышкын берег віѡыс абу куѡ, но економіка боксаӧ тӧдчанлуныс налӧн міјанлы зев ыжыд, ӧд сіјӧ морејас куѡаыс—Чорнӧј да Балтійскӧј морејас куѡа—міјан мунӧ грузјас-лӧн кызвын массаыс.

Војвыв Ледовітӧј океан да сылӧн јукӧнјас.

Војвыв Ледовітӧј океан рытиввылын ӧтлаасӧ Атлантическӧј океанкӧд паскыд проходӧн, коді кујлӧ Скандінавскӧј полуостров да Гренландіја ді костын. Асыввылын Тіхӧј океанкӧд Војвыв Ледовітӧј океан ӧтлаасӧ сӧмын векнідік Берінгов пролīvӧн (89 км паста), кодлӧн і жуждаыс 50 м-ыс абу унжык.

Војвыв Ледовітӧј океанын Јевропа да Азіја бокас уна діјас. Унжыкыс на піыс СССР-лӧн. СССР граніцајас піын кујлӧны со-кушӧм діјас (рытиввывсаӧ асыввылӧ): Земла Франца Іо-сіфа, кык ыжыд ді Новӧј Земла, Вајгач ді да Вајгачсаӧ рытиввылынжык кујлыс Колгуев ді. Став тајӧ діјасыс лыд-фысӧны Јевропаса діјасӧн.

Азіјаса діјасӧн лыдфысӧны: Севернӧј Земла, Новосі-бірскӧј діјас, Лаховскӧј діјас да Врангел ді.

Став діјасыс кујлӧны Јевразіја матеріклӧн ваува продолженіе вылын. Тајӧ нежужыд шупӧдыслӧн пастаыс Земла Франца Іосіфа меріфан вылын 1550 км.

а Јенісеј ју мерідіан вылын—850 км гӱгӱр. Асыввыылаһас шупӱдӱлӱн паһтаыс неуна чӱнӱ, но век-жӱ лапкыдӱныслӱн војвыв дорыс мунӱ јона војвывтӱжык Новосібірскӱј діјасыс. Тајӱ поласаас жуждаыс абу унжык 200 м-ыс, а сібірскӱј морејасын і јешӱд-на лапкыджык. Војвыв Једовітӱј океанлӱн жуждаыс тајӱ шупӱд сајас содӱ 4000 м-ӱз.

Војвыв Једовітӱј океанлӱн береґјасыс артмӱдӱны вел уна полуостровјас: Колскӱј да Каһін Јевропаын; Јамал да Тајмыр Азіјаын. Ылі асыв-војвыв Азіјаын Једовітӱј океан да Берінгов море костын кујлӱ Чукотскӱј полуостров. Полуостровјас да діјас костын артмӱны вел уна морејас: Баренцово—Јевропа, Земла Франца Јосіфа да Новӱј Земла береґјас костын, Карскӱј—Новӱј Земла, Севернӱј Земла да Тајмырскӱј полуостров береґјас костын, Лаптевых море—Тајмырскӱј полуостровсаң асыввылӱ Новосібірскӱј діјасӱз, Асыввывсібірскӱј море—Новосібірскӱј діјассаң асыввылӱ Врангел дібӱз да Чукотскӱј море—Врангел дісаң Берінгов пролӱвӱз.

Баренцово море. Баренцово море—медґа рытыввывса море мӱјан поларнӱј морејас пыщкын да медґа важнӱј сы вӱсна, мыј тајӱ море береґ вылас СССР-лӱн сулалӱ кынмывлытӱм порт, кысаң поӱӱ петны Атлантіческӱј океанӱ. Тајӱ портыс—Мурманск.

Нымсӱ тајӱ мореыслы сетістны XVI немса мореплавател Баренц нӱм куза, кодӱ неӱтчӱд воывлӱс тајӱ мореас да медвоґзаыс тӱвјіс ылі војвылын Новӱј Земла вылын. Сы вӱсна, мыј і мӱд гожӱмнас карабыс ез вермы мездысны јіјас пыщкыс, Баренц кымынкӱ јортјаскӱд мӱдӱдчӱс пыжјасӱн лунвылӱ, но туж вылас кулі.

Залӱвјас пӱыс медґа ғырысјасыс: Меґенскӱј губа, Чешскӱј губа да Печорскӱј губа. Сешӱм-жӱ залӱв, сӱмын јешӱд-на ыжыд да пыдӱ пырӱ матерікӱ—сіјӱ Белӱј море. Баренцово морелӱн береґјасыс рытыввылас крутӱс, вескыда лечӱнӱ мореас; уна залӱвјас—фіордјас—пыдӱ пырӱны матерікас; асыввылас береґјасыс лапкыдӱс, діјасаӱс да мелјасаӱс, кодјасӱс сені шуӱны „кошкајасӱн“.

Баренцово морелӱн рытыввыв јукӱныс оз кынмывлы во гӱгӱр, Атлантіческӱј океаныс татчӱ шоныд візув Голфстрім локтӱм вӱсна. Тајӱ зев ыжыд візулыс, кодӱ вајӱ шоныд ва, Скандінавіја рытыв береґ пӱлӱн мунӱм бӱрын вожалӱ кык вож вылӱ. Рытыв вожыс—Шпіцбергенскӱј візув—кышовтӱ рытыввывсаң Шпіцберген архіпелаґӱс да кӱзӱджык, но ешаґыка сола да сы вӱсна і абужык плотнӱј, ва слӱј улӱ пырӱм бӱрын мунӱм воґӱ Новосібірскӱј діјаслаң, кызі пыдіті муныс візув-нӱн. Мӱд вожыс—Нордкапскӱј візув—пырӱ Баренцово мореӱ, кӱні вожалӱ кымынкӱ вож вылӱ, кодјас мунӱны асыввылӱ, Новӱј Земла береґлаң. Медґа лунвыв вожыс—Мурманскӱј візув—мунӱ лӱштӱ параллельнӱ Колскӱј полуостров береґлы, сесаң сӱмын 160 км ылнати. Мурманскӱј візувлӱн паһтаыс лӱӱ 70—100 км. Мурманскӱј береґыс ачыс вескыдасӱ оз мыскавсы тајӱ візувнас,

Белӧй море. Белӧй море јітчӧ Баренцово морекӧд векныдик (50 км. паста) проливӧн, кодӧ шусӧ „горлоӧн“. Медса жужыдыныс морейслӧн — ытытывыв јукӧнас 330 м-ӧз. Белӧй море артмӧдӧ залывјас, лӧбӧ губајас: двінскӧј, Онежскӧј да Канда-лакшскӧј; море ытытывыв јукӧнас, Онежскӧј залывӧ пыран-инын, кујлӧны Соловецкӧј діјас. Шоныд визувлӧн вожјасыс Белӧй мореӧ оз пырны, тӧвнас сӧјӧ јона кӧзалӧ да весіг гожӧм-нас море пыдӧс бердас температураыс—1,5°. Ваыс Белӧй море-ын омӧлжыка сола Баренцово морейн дорыс да сы вӧсна ӧд-јӧжык кынмӧ.

Но век-жӧ Белӧй море оз зоннас тупкыс-лы јіӧн. Кынмӧ ва-ыс берејас пӧлӧныс да пастаыс сылӧн абу ӧткод, мукӧдлатыс лӧб берегсаыс 50 км-ӧз. Јіјасыс Белӧй море мездысӧ сӧмын мај тӧлыс помын, мукӧд дырјі весіг јун помын, а кынмыны заво-дітчӧ октабр шӧрсан-нын. Сы вӧсна тајӧ мореті ветлыны позӧ сӧмын гожса 4—4½ тӧлыс чӧж.

Белӧй море вылын главнӧј портыс Архангелъск, сӧјӧ су-лалӧ двінскӧј губаын, кытчӧ усӧ Војвыв двіна ју.

І Баренцово морейн, і Белӧй морейн емӧс прілівјас. Васса берејас дорын сӧјӧ прілівјасыс оз кыптывны 2 м-ыс унжык. Но Меѣнскӧј губаын, кӧні прілівнӧј гыыс моресыс пырӧгӧн топӧдсӧ векныд залывӧн, прілівлӧн судтаыс воӧ 7 м-ӧз. Јујасӧ пырӧгӧн прілівнӧј гыыс артмӧдӧ мӧдарӧ визув, кодӧ мукӧд дырјі муно дас кілометрјас куза; сетчӧс олысјас сӧјӧн пӧлзујтчӧны јујас куза катӧгӧн.

Баренцово да Белӧй морейаслӧн промысловӧј тӧдчанлун. Војвыв морейас вообще јона озыржыкӧс ловја существојасӧн тропіческӧј морейас дорыс. Кӧзыд ваас унжык кіслородыс, да сені јонжыка рӧдмӧны зев посні организмјас, кодјасӧн сесса вердчӧны-нын гырысжыкјас.

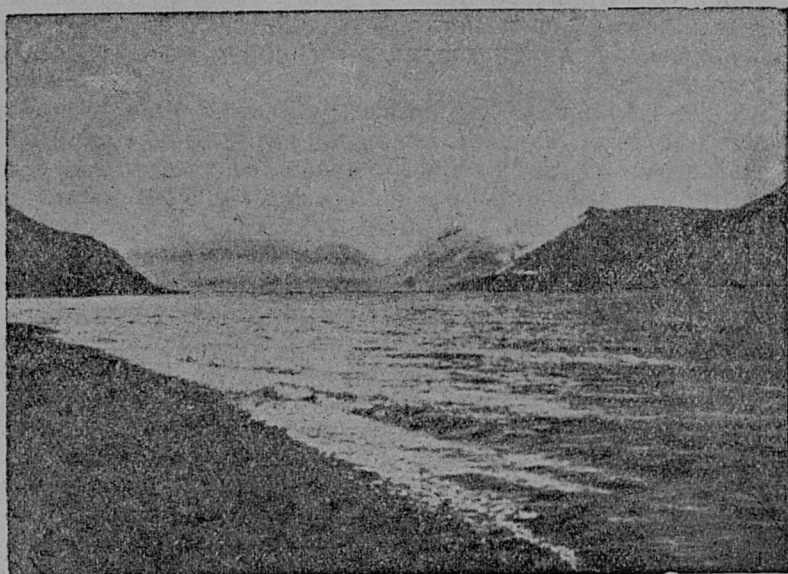
Баренцово море ытытывыв јукӧнын јівотнӧј мірыс озыржык асытывыв јукӧнын дорыс да Белӧй морейн дорыс. Промысловӧј јівотнӧјјас пыс медса-ыжыд тӧдчанлун кутӧны черіјас, медса-нын селді да треска. Кыјӧны медсасӧ Мурманскӧј поберејге ытытывыв јукӧн пӧлӧн. Кыјӧны сӧж-жӧ палтус—вывті гырыс камбала, кодлӧн сӧктаыс овлӧ 160 кг-ӧз, морскӧј јокыш; Белӧй морейн—селді, навага да сӧмга, кодӧ пырӧ јујасӧ кулмыны. Млекопитајушщӧјјас пыс кыјӧны уна тулењ. Тулењјас кыјӧм вылӧ ӧні пріменајтӧны аеропланјасӧс, кодјас отсӧгӧн тӧдмалӧны вожыв налыс кујланінјассӧ. Шочжыка суралӧны белухајас да зік-нын неыжыд лыдӧн—моржјас да жежыд ошјас.

Војвыв морейасын чері кыјӧмыс бӧрја војасын јона содӧ, траулерјас — механизированнӧј черікыјан суднојас — паскыда пріменајтӧм вӧсна. СССР паста черікыјӧм общӧј лыдас војыв морейас сетӧны 10% саяс.

Карскӧј море. Карскӧј мореӧс јітӧны Баренцово морекӧд кујім пролив: Југорскӧј шар¹⁾ — матерік да Вајгач ді кос-

¹⁾ „Шар“ кывјыс, кодӧ паскалӧма војвылын, лӧб „проход“ („шарітны“ — корсны кывјыс).

тын, Карскöй ворота—Вайгач ді да Новöй Земла Лунвыв ді костын да Маточкін шар—Новöй Земла лунвыв да војвыв діјас костын. Карскöй морелöн берегјасыс кызвыннас увтас да шылыд местајас, но вел јона кыщлöдлöма-вундалöма ванас. Байдарацкöй (Карскöй) губа да Обскöй губа костын кујлö полуостров Јамал.

4-öд серпас. Маточкін шар проливлөн серпас.

Карскöй море абу жужыд, 20-саң 100 м-öз; сöмын Вайгачкöд паныд аҕыс гуран (впадина), кодлөн жуждаыс лöб 560 м-öз. Шоныд візувыс татчö јешщö воö-на мыкö-мында лунвыв проливјас пырыс, мыкö мында кыщолөн Новöй Земласаң војвывті. Гожомнас морелöн рытив јукöныс шоналö Обөн да Јенісејөн петкөдöм јона уна шоныд вайасыс.

Јіјас вöсна Карскöй море куҕа ветлыны поҕö вонас сöмын 2 $\frac{1}{2}$ тöлыс. Гожомыс жеңыд, букыд, ыркыд, сук рујаса да лым сора зерјаса. Весіг јуң тöлысый овлöны јон пургајас (буранјас). Пролівјас вөссöны јуң тöлыс помын лібö јуль заводітчігөн, да весасөбны јыс тöлыс мысті вөссөм бөрас, а овывлö і август помын лібö сентябр заводітчігөн. Асывыв јукöныс Карскöй морелöн көзіджык рытивыв дорсыс да дыржык овлö тырöма јіөн.

Лаптевых, Асывывсібірскöй да Чукотскöй морејас. Тајö морејасыс торјалöны Карскöй мореыс ыжыд да ылöз војывылаң петыс Тајмыр полуостровөн, код дінö војывысаң-жö матысмö Севернöй Землалөн архіпелаг. Ачыс Тајмырскöй полуостровыс

сыѡ пыдѡ пырыс Тајмырскѡј губаѡн јукѡ кык пелѡ: рытыввыѡ да асыввыѡ јукѡнјас вылѡ; асыввыѡ јукѡн војвыѡ помас лоѡ мыс Челускін—Азіја матеріклѡн медса војвыѡ точкаыс.

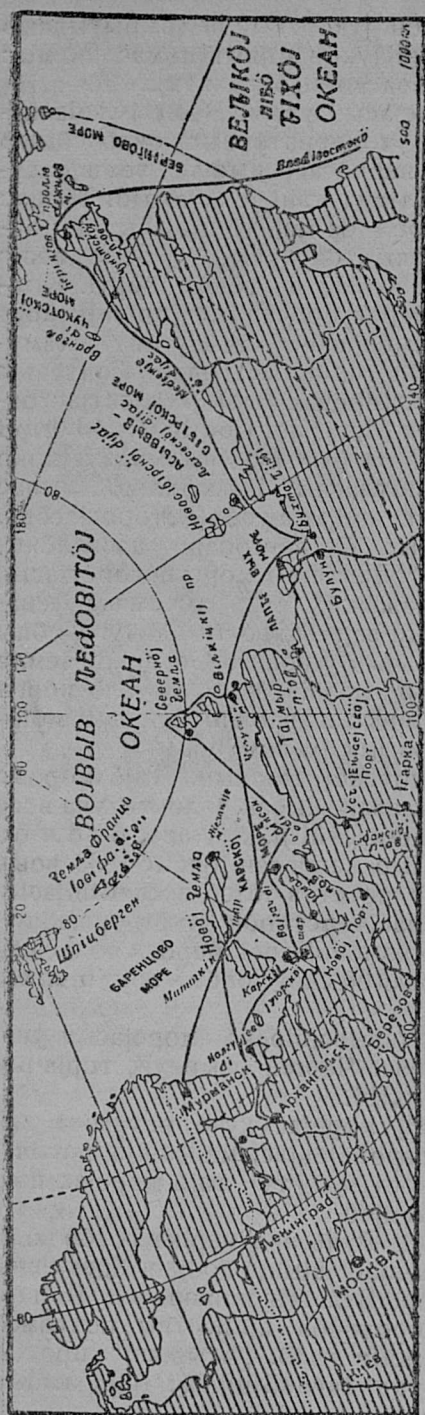
Валѡн температураыс тајѡ морејасын улын. Весіг јул да август тѡлысјасын 0°-ыс вылынжык температураыс овлѡ сѡмын јујас узтје гѡгѡр да і сіјѡ сѡмын веркѡсас; пыдіас температураыс пыр овлѡ 0°-ыс улынжык. Клімат тані јона кѡзыд. Тѡвнас температура услывлѡ —54°-ѡз; апрелъ да мај тѡлысјасын-на овлѡны ыжыд пургајас; гожѡмыс ыркыд да букуыд. Јіјасыс весіг і тѡвнас пыр вешјасѡны морскѡј візувјас да тѡвјас серті. Кынмѡмѡн, вешјастѡг сулалѡ сѡмын берег дорса јіыс (пріпај), коді јіѡма места вылас уна вога јі глыбајасѡн, сіз шусана „стамухајасѡн“. Медса паскыд дор јіыс (пріпајыс) овлѡ Лаптевых морейн, 300—400 км-ѡз. Вешјасан (дрейфужтыс) јі пластјас овлѡны вывті ғырысѡс. Вешјасѡмлѡн (дрейфлѡн) ѡдыс мукѡд дырјі овлѡ бура ыжыдѡн—часнас 4½ км-ѡз. Туј вылын кытчѡкѡ зурасѡм бѡрын јіыс заводітас потласны да мѡда-мѡд вылас кајны чукѡрјасѡн 10 метр судтаѡз, кодјас шусѡны „торосјасѡн“. Мукѡд местајасас, мѡдарѡ, јіјасыс ѡтарѡ-мѡдарѡ паскалѡны, артмѡдѡны сіз шусана „разводјејас“. Лаптевых морейн торосјасыс еша, но јілѡн кызтаыс 2 м-ыс кызжык. Сѡмын гожѡмнас Лена-лѡн да мукѡд јујаслѡн гожса шоныд вајасыс кокныда жүгѡдлѡны тајѡ јіјасѡс, да сѡмын море рытыввыѡ јукѡнас, Севернѡј Земла да Тајмыр берегјас бердын ем јі массив, коді њужалѡ пѡшті Хатангскѡј заліѡз. Ташѡм јі массивыс пыр овлѡ Асыввыѡсібірскѡј морейн, рытив-војвыѡлаѡ Колыма ју вомдорсаѡ.

Медса уна да кыз јіјасыс Чукотскѡј морейн. Тајѡ морейс мукѡд дорыс јонжыка вога војвыѡлаѡ, кысаѡ і локтѡ уна вога поларнѡј јіыс, сіз шусана „пак“, торосістѡј јі, кызтанас 6—8 м-ѡз. Берегдорса јіыс (пріпајыс) абу. Пыр вешјасан јіјасыс 1933 воын і жүгѡдісны „Челускін“ парохѡдѡс, но став јѡзсѡ експедиціјасыс лоі спасітѡма јіјас вылыс СССР правітелствоѡн ѡтсѡг ѡрганизујтѡмѡн да сѡветскѡј лѡтчікјас героізмѡн. Берег бердса полосаын јіјас лычкѡм вѡсна некуцѡм ѡрганичскѡј олѡм абу 6 метр жүжтаѡз.

Промысловѡј жівотнѡјјас Асыввыѡсібірскѡј морејасын уна: кітјас, моржјас, туленјас, белухајас. Черіѡн озырлун, торја-нін Чукотскѡј побережјелѡн, вывті ыжыд.

Војвыѡ морскѡј туј. Поларнѡј морејас куѡа ветлыны зевсѡкыд. Но век-жѡ важысаѡ-нін јевропејецјас, медса-нін англічана да голландецјас, зілісны востыны туј тајѡ морејас пыр Јевропасаѡ асыввыѡ да лунвыѡ Азіјаѡ.

Лунвыѡ тујјас Африка гѡгѡр да Лунвыѡ Америка гѡгѡр вѡліны секі іспанецјас да португалецјас кын, кодјас бѡстлісны сыыс ыжыд выгѡдајас. Первој заводітлісны корсны туј Војвыѡ Америка гѡгѡр, но „рытив-вој“ прохѡдѡн прѡјдітны поѡтѡмсѡ аѡѡм бѡрын вужісны корсыны асыѡ вылѡ. „Асыв-вој“ прохѡд корсѡм мѡгыс ыставлісны бура уна експедиціјајас (сіјѡ лыдын

5-3d серпас. Волыв морскöй тулөн карта. Сöд чутжасы—поларнöй радиостанцијас.

Баренцлыс XVI нем по-
мын). Но јјас вöсна на пѣ-
ыс нѣтѣк ез вермыв пырав-
ны весѣг Карскöй морөб,
да асыв-вој проход корсö-
мыс дурдѣсны; талы отса-
лис і сѣјö, мыј англѣчана іс-
панѣцјасöс вермöм бöрын
зостѣсны ас кѣаныс налыс
морскöй тујжасö да ез кут-
ны нуждајтчыны војвыс
тујжасас.

XVIII немын Сѣбирлыс
војвыс берегјас ісследујтö-
мыс јона заводѣтѣс нуöд-
сыны роч експедицијасöн.
Но сöмын 1878—1879 во-
јасö първојыс швед Нор-
деншелд, роч купеч Сѣбир'а-
ков денежнöй отсöгöн му-
нö тајö тујöд Атлантическöй
океансаң Тѣхöй океанö öтѣ
тöвјöмöн. Асыв-војвыс про-
ходсö востöмыс вöлі зев
ыжыд географѣческöй собы-
тѣеöн, сѣјö сетѣс уна выл
сведѣнѣјас, но економѣка
боксаң тајö тујыс і воöд
лыдѣыслѣс невыгоднöбöн,
тујын тöвјыны бытö кол-
öм вöсна. 1914—1915 во-
јасö тајö-жö тујöдыс, сö-
мын мöдарö, мунѣс сѣ-жö
тöвјöмöн—Вѣлкіцкѣлöн ек-
спедиција, а 1918—20 војасö
—Амундсен. Војвыс туј ју-
кöнöн — Карскöй морөб —
кутѣсны пöлзујтчыны XX
нем заводѣтѣгöн-нын, да па-
роходјас шочѣника вöчлѣс-
ны рејсјас Об да Јенѣсеј
устѣјасöз дај мöдарö.

Настојашщöй нөгöн Вој-
выс морскöй туј освоитö-
мыс кутѣс мунны Октабр-
скöй революција бöрын-нын,
кор заводѣтѣс Арктикаöс
планомернöја да последо-

вателнѳа нуѳдан завојутѳм, ѳнѳа техникалыг став средствојас-сѳ паскыда примеѳајтѳмѳн—ледоколјасѳн, самолетјасѳн да јѳјас бѳрса набљудајтѳм могыс побережје куѳа разнѳј местајасын да јѳјас вылын стрѳѳтѳм раѳѳостанцѳјајасѳн. 1933 во пом кежлѳ поларнѳј станцѳјајаслѳн лыдыс соѳѳс-нын 32-ѳѳ. Матыса војасѳ сѳјѳ соѳас кыкмында.

Арктикаѳс изучајтѳмыс, Сѳбір берегјас пѳлѳн суднојасѳн ветлан условијејассѳ да ледовѳј условијејассѳ изучајтѳмыс сешѳма мунѳс воѳѳ, мыј 1932 воын „Сѳбір'аков“ ледокол вылын експедицѳја О. Ј. Шмѳдт начаљство улын вермѳс мунны став морскѳј тујсѳ тѳвјытѳг, ѳтѳ гѳжѳмѳн: 1933 воын вѳлѳ мѳѳѳѳѳма выљ експедицѳја сѳѳ-жѳ О. Ј. Шмѳдт начаљство улын, но ез-нын ледокол вылын, а „Челускин“ пароход вылын. Тајѳ експедицѳјаыс сѳѳ-жѳ прѳѳѳѳѳ став Војвыв тујсѳ ѳтѳ гѳжѳмѳн і пырѳс Берѳнгов прољѳѳ. Но сени „Челускинѳс“ топѳѳѳсны јѳјас да дрејф дырјѳыс нуѳсны бѳр Чукотскѳј мореѳ, кѳнѳ сѳјѳ вѳлѳ жугѳѳѳма јѳјаснас да вѳјѳ. Сѳјѳ-жѳ 1933 воын медвоѳѳаыс ледокол ѳтсѳгѳн вѳлѳ нуѳѳѳма пароходјасѳс Лена уѳѳјеѳ.

1934 воын Војвыв туј бара вѳлѳ вылыс прѳѳѳѳѳѳа асыввыв-сан рытыввылѳ „Лѳтке“ ледорезѳн сѳѳ-жѳ ѳтѳ гѳжѳмѳн, тѳвјытѳг.

Сѳѳѳн рытыввывса да асыввывса сѳѳетскѳј гаванјас кост Војвыв морскѳј туј пракѳѳическѳја освоѳтан могсѳ поѳѳ лыѳѳыны кызвыннас олѳмѳ нуѳѳѳмѳн. Сыкѳѳ щѳщ Сѳѳетскѳј Сојуз Арктика изучајтѳм куѳа аслас научнѳј да ѳсљедователскѳј ужјаснас сувѳѳс первојја местаѳ мукѳѳ странајас раѳаны.

Мѳјан страналы војвыв берегјас пѳлѳн морскѳј туј лѳсѳѳѳмыс кутѳ вывѳѳ ыжыѳ тѳѳѳчанлун кык помка вѳсна: Војвыв морскѳј туј сетѳ поѳанлун, ѳтѳ-кѳ, освоѳтны вывѳѳ ырыс озырлунјассѳ мѳјан ылѳ Војвывлыс—зарнѳ, вѳр, пушнѳна, озыс, свѳнеч, графѳѳ да велуна мукѳѳ торјас, да мѳѳ-кѳ, медса жењыѳ тујѳн кѳр-тасны мѳјан далнѳј Востоккѳѳ. ѳнѳѳ мѳјан суднојас мунѳны далнѳј Востокѳ Чорнѳј море портјассан Среѳѳземнѳј мореѳ. Суецкѳј канал пыр, Инѳѳскѳј океан вомѳн да Тѳхѳј океан морејастѳ. Тајѳ тујыс зев куѳ, мунѳ пыр јѳѳ морејас куѳа. Војвыв морскѳј туј таыс јона жењыѳжык да пыр мунѳ СССР берегјас пѳлѳн мѳјан морејас куѳа.

Тѳхѳј океан да сылѳн јукѳнјас.

Ачыс Тѳхѳј океаныс воѳ СССР берегјасѳѳ сѳмын Камчатка асыв-лун побережјеын. Став ѳсталнѳј вел куѳа нужалѳм асыв-выв берегјасыс СССР-лѳн кујлѳны Тѳхѳј океан дѳрјасса морејас пѳлѳн: Берѳнгово, Охотскѳј да Јапонскѳј морејас пѳлѳн.

Берѳнгово море. Берѳнгово море—асыввыв морејас пыс медса ыжыѳ (2,4 млн. кв. км).

Берѳнгово морѳыслы, кѳѳѳ і Берѳнгов прољѳлы, ымсѳ сетѳсны рѳч море-плавател Берѳнг ым куѳа, кѳѳѳс 1724-ѳѳ воын Пѳгр І пукѳѳѳ експедицѳјаѳн

журалыс да ыстис, медем төдманы: „өтлаасө оз Азия Америкакөд“. Мөд экспедиция дырји Беринглөн карабыс жугал да сиж кули цынгаон виемөмыс сын востом Командорскөй дјас пие өтi дi вылын.

Беринг воліс сөмын пролив луныв јукөнас, кодөс бөрынас нимтисны сижө нимөн. Но Барингөз јешщө 80 во вөзжык-на, 1648-өд воын, пролив пырыс, кодi торјөдө Азиясө Америкаыс, муніс војвывсаң лунвылө казак фежнев. Сөмын-нө тајо открытјеыс сылөн колi төдтөмөн.

Тіхөј океаныс Берингово море торјалө Алеутскөј дјасөң, кодјас лөоны Америкаса Сојөдiнөннөј штатјас кын, да вөзө рытиввылас мјан Командорскөј дјасөң. Берингово морелөн рытив-лун јукөныс жужыд (4270 м Алеутскөј дјас дiнті), а асыв-вој јукөныс лапкыд, көнi жуждаыс 200 м-ыс абу унжык.

Берејасыс кызвыннас крутөс да скалистөјөс. Берингов проливын жуждаыс сөмын 50 м. Та вөсна пыдыса (глубиннөј) көзыд ваыс поларнөј бассейныс оз вермы локны пролив пырыс. Төвнас Камчатка берејас дiнті војвывсаң локтө көзыд визув, кодкөд ылө лунвылө мунөны щөцi јјасыс. Сы вөсна Камчатка вылын Петропавловск порт во пын 130 лун абу сібалана суднојаслы.

Берингов морелөн војвыв лапкыд јукөныс төвнас тырөма прөјдiтны поэтөм јјасөң. Морейслөн тајө јукөныс, кыцi Берингов пролив, весасө јјасыс пыржыксө јул көжлө.

Охотскөј море. Охотскөј море iчөтжык Берингово морейс (1,5 млн. кв. км). Тіхөј океаныс сижө торјалө Курільскөј дјасөң. Море рытив-лун јукөнас матеріксаң ңеылын кујлө Сахалин dі, кодi торјалө матерікыс Татарскөј проливөн. Залівјас пиеыс гырысжыкјасыс асыв-војвылын: Гіжігінскөј да Пенжінскөј губајас, дјас пиеыс—Шантарскөј дјас. Асыв вылас (Камчатка дiнын) берејасыс кызвынсө щөцкөсөс, рытив-војвылас крутөс да скалистөјөс, суднојаслы бур сулалан бухтајасыс еща. Медса жужыдiнјасыс кујлөны море луныв јукөнас 3475 м-өз. Берег пөлөңса полосаас жуждаыс 200 м-ыс унжык оз овлы, а Татарскөј проливө војвывсаң пыранінас жуждаыс чiнө 20 м-өз дај јешщө-на улөжык.

Охотскөј морелөн војвыв помыс кујлө Онежскөј ты шiротаын, лунвылыс—Крым шiротаын. Но климатическөј условіејас сертi Охотскөј море—поларнөј бассейн. Климатлөн көзыдлуныс помкаасө сiјөн, мыј тајө морейс пыщкөсса, а сы бердын кујлыс Азия матеріклөн јукөныс лыдфысөсө став мушар вылас медса көзыд странајас лыдын. Төвнас Охотскөј море кымө ставнас, шөр јукөныс кынцi, көнi щөкыда овлыс гырыс төвјас оз лөзны артмыны јысылы. Кымөмыс заводiтчө нојабр заводiтчiгөн, вөсөсөмыс—јун заводiтчiгөн. Но i Шантарскөј дјас гөгөр, i војвыв јукөнас јјасыс кутчысөны јул төлыс шөрөз.

Гөжөмнас щөкыда овлөны сук рујас, кодјас артмөны шоныд сынөд костын да јјас сылөм вөсна көзалөм ва костын iнмөдчөмыс. Охотскөј морейн рујасыс јона сөктөдөны судоходство-лы да сынөдтi лебалөмлы. А Охотскөј море пыр мунө аеролініја Хабаровсксаң Камчатка вылө да Чукотскөј полуостров вылө.

Руыс мукӧд дырји сулалӧ вежон, Шантарскӧй діјассӧ весіг сӧкыд аҕыны аероплансаһыд.

Охотскӧй мореын јона ылоҕ кајлоны морскӧй прілівјас, медса-һын Пенжінскӧй бухтаһын, кӧні прілівнӧй гыыс кајло 11 м-ӧз.

Ӧні Охотскӧй морелыг берегјассӧ заводітӧны вочасӧн осваивайтны. Поводҕа бӧрса віҕдӧм могыг вӧчавсӧны радиостанцијас да метеорологическӧй станцијас.

Јапонскӧй море. Јапонскӧй море ыжда сертіыс (1 млн. кв. км сајас) ічӧтжык Охотскӧйыг, но кујло лунвылынжык і Корејскӧй пролив пыр лунвывсаҕ сетчӧ пырӧ тihoокеанскӧй шоһыд візув Куроcиволӧн вож; Куроcиво шоһыд візулыс локтӧ Јапоніја берегјас пӧлӧн. Морелӧн рытив јукӧныс кӧҕыджык асыввыв јукӧһыс; морелӧн рытив-војвыв јукӧһыс кымӧ да тупкыслӧ плавјалыг јіјасӧн. Владівосток гӧгӧрын јіјасыс кутчысӧһы $3\frac{1}{2}$ тӧлыгӧз. Тӧвнас Јапонскӧй мореын шӧкыда овлоһы штормјас, гожӧмнас—рујас. Гожӧмнас да арнас овлоһы зев јон тајфунјас, но најӧ муһоһы лѣбӧ море шӧрӧдыс, лѣбӧ сіјӧ асыв бок пӧлӧһыс—Јапонскӧй діјас. дорті.

Јапонскӧй морелӧн берегјасыс СССР граница пыщкын жужыдӧс, крутӧс, скалістӧјӧс да сені еща залівјасыс да бухтаһыс. Петр Великӧй һіма медса ыжыд залів кујло лунвылас, кӧні берегыслӧн віҕыс муһӧ перпендікулярнӧја горнӧй хребетјаслы. Муравјов-Амурскӧй полуостровӧн тајӧ залівыс јуксӧ кык залів ыло: Уссуріјскӧй да Амурскӧй ыло; Амурскӧй залів берег ылоас сулалӧ Владівосток кар, Тіхӧй океан ылын міјан медса важнӧй порт. Владівостоксан лунвылын Корејакӧд граница діһын ем Посјет залів. Јапонскӧй морелӧн медса жужыдіһыс 3000 м сајас.

Жівотнӧй мір да промыслӧвӧј тӧдчанлун асыввыв морејаслӧн. Міјан асыввыв морејаслӧн жівотнӧй мірыс зев озыр, та серті і промысловӧј тӧдчанлуһыс налӧн зев ыжыд. Берінгово да Охотскӧй морејаслӧн жівотнӧй мірыс јона озыржык Атлантическӧй океан војвыв јукӧһын дорыс да Војвыв Ледовітӧј океанлӧн Јевропа берегјас пӧлӧн кујлыс јукӧһын дорыс. Озыржык і млекопітајушщӧјјасӧн, і лебачјасӧн, і медса-һын черіјасӧн. Млекопітајушщӧјјас піыс тані емӧс кымынкӧ пӧлӧс кітјас, кашалотјас, белуга да касатка. Бура уһа ем тулеһјас. Берінгово мореын—моржјас. Војдӧр став тајӧ жівотнӧјјасыс вӧліһы зев уһа, но ӧні најӧс јона-һын бырӧдӧма. Сӧһын тані і емӧс сівуч, морскӧй котік да морскӧй бобр; бӧрја кыкыс сетӧһы зев доһа мех. Ӧні најӧ колӧмаӧс сӧһын Командорскӧй діјас ылын, кодјасӧс пӧртӧма заповеднікӧ.

Тіхӧй океанлӧн војвыв јукӧһыс панјӧ Атлантическӧй океанлыг војвыв јукӧһсӧ торја-һын черіјас озырлуһӧн. Салді тані паныдаслӧ лыдтӧм-шӧттӧм; јапонецјас іспользујтӧһы сіјӧс весіг кыҕи мувынсӧданторјӧс. Промысловӧј боксаҕ медса тӧдчанаӧс лососевӧјјас: кета да горбуша, кодјас вывті гырыс массајасӧн

кајоны јујасо кулмыны да кодјасос кыјоны оз сөмын јөз, а шөш і животнөјјас (ошјас, понјас да мук.); Берінгово мореын ташом-жө төдчанлун кутөны кижуч да чавыча. Беспозвоночнөјјас пыс—вывті гырыс крабјас да креветкајас, трепангјас да голо-туријажас.

Крабјасыс вөчөны консервјас, кодјас петкөдсөны Сојединон-нөј штатјасо да Јапоніјао, а трепангјас да голотуријажас пет-көдсөны Китајө. Водорослјас пыс тани јона паскалом ламінарија; сылөн куз лента коф корјасыс (лестјасыс), кодјас төдсаос мор-скөј капуста ным улын, јона выло донјавсөны јапоңецјасөн да китајецјасөн.

СССР пагта став чері кыјомас асыввыв морејас сетөны 25%.

Атлантическөј океанлөн морејас.

Балтјискөј море. СССР кыын Балтјискөј морелөн сөмын не-ыжыд јукөныс. Сіјө асыв-лун пелөсыс Фінскөј залівлөн, коді медса пыдө пырө матерікас. Став Фінскөј залівыслөн кузтаыс, Нева устјесаң да фінландскөј берег вывса Ганге карөз, 420 км. Медса паскыдыныс сылөн 120 км, а став залівыслөн плөщад-ыс 29,5 сурс кв. км. СССР кыын-жө сөмын берег пөлөнса поло-саыс Нева устјесаң рытив-војвывланө 25 км куза да сешөм-жө полоса рытивлунвывлан, но 250 км куза-нын.

Көт ескө Фінскөј залівса Сөветскөј береговөј візлөн куз-таыс абу ыжыд, но сіјөн обладајтөмыс СССР-лы кутө вывті ыжыд төдчанлун: тасаң мунө медса жеңыд морскөј туј Рытив-выв Левропаса государствојасө да Атлантическөј океанө. Фінскөј залівын, Нева устјеын сулалө міјан ыжыдсыс-ыжыд порт Ле-нинград.

Өніја Балтјискөј морелөн котловінаыс ледныковөј эпоха дырји вөлі тырөма јіөн, коді вајис војвылыс горнөј породајаслыс тор-пырігјас. Тајө котловінаыс лоі мореөн сорөңжык-нын, сөмын леднык бөрынтчөм мыгті, да мореыслөн очертаніјејасыс унаыс вежласісны. Сы вөсна Балтјискөј мореын уна лапкыдінјас (мель-јас), ріфјас да ваууса (подводнөј) ізјас; мыркө-мында јукөнсө тајө ізјасыслыс вајисны ледныкјас, а мукөдсө—плавјалыс јіјас. Сіз-жө емөс уна неыжыд діјас, а Фінскөј залів војвыв берег дорас—шхерајас.

Фінскөј залівлөн жүждаыс СССР вајасын абу ыжыд, шөр-кода 30 м гөгөр да сөмын некымын местајасын волө 50 м-өз. А сіјө јукөнас, коді кујлө Котлін ді да Нева устје костын, жүждаыс лапкалө весіг 5 м-өз; сы вөсна Ленинград дінө мор-скөј пароходјасөн сібалөм могыс кодіөма специальнөј канал.

Фінскөј залівын ваыс омөла сола, а Кронштадт да Нева устје костын кулан јукөнас веркөсас пөшти зік јуса коф (прес-нөј). Ічөт солалун вөсна, лапкыд вөсна, залів неыжыдлун вөс-на, море бердын кујлыс сушалөн төвнас јона көзалөм вөсна Фінскөј залівлөн асыввыв јукөныс кымывлө дыр кежлө—Крон-

штадт дінті 160 лунѳ. Јілѳн кызтаыс тани овлѳ 80 см-ѳ. Кынмѳмыс заводѳтѳ унжыкысѳ ноѳабр тѳлыс помын, вѳссѳ шѳр-кодѳ апрелын, но маѳын-на јешѳѳ паныдаслѳ мореас плавјалыс јі.

Тулысын да гѳѳѳмын Фінскѳј залѳвын јонжыкасѳ пѳлтѳны асыв тѳвјас, кодјас вѳтлѳны васѳ залѳвыс морелѳн, а арнас—рытив тѳвјас, кодјас васѳ вѳтлѳны залѳвас.

Кор ыжыд рытив тѳлыс кутѳисѳ дыр кад чѳж, секи залѳв-саныс Нева устѳеѳ локтѳ уна ва да овлѳны ыжыд наводнѳнѳје-јас. Медѳѳрја ташѳм наводнѳнѳјеыс Лѳнинградын вѳлі 1925-ѳд-воын.

Балтѳјскѳј морелѳн јивѳтнѳј мѳрыс тѳдѳчымѳн гѳлжык Немец-кѳј морейн да Атлантѳческѳј океанын дорыс. Сіјѳ-жѳ ѳтѳ вѳда черѳыс тани ыжданас посныджык: норвежскѳј селѳѳлѳн кузтаыс 30 см, а балтѳјскѳј селѳѳлѳн—сѳмын 16 см, балтѳјскѳј треска кыкпѳв ічѳтжык атлантѳческѳј сертѳ. Тани паныдаслѳны пѳштѳ став сіјѳ промысловѳј черѳјасыс, кодјас овлѳны јујасын: судак, јѳдѳ, сіг, проходнѳјјас пѳыс—угор, кор'ушка. Медѳа важнѳј про-мысловѳј черѳ—татѳѳсса селѳѳ, кодѳ тани шусѳ салакаѳн: мѳд местаын сулалѳ кѳлка. Млѳкопѳтајушѳѳјјас пѳыс паныдаслѳ тулен.

Чорнѳј море. Азовскѳј моретѳг Чорнѳј морелѳн плѳщыѳыс 411,5 сурс кв. км. Медѳа кузѳныс сѳлѳн 1150 км, медѳа паскыд-ѳныс—рытив-вој јукѳнас—543 км, медѳа векныѳѳныс—Крым да Малѳј Азѳја костын—270 км. Медѳа жужыѳѳныс—2000 м сајас. Чорнѳј моресаѳн ем сѳмын ѳтѳ петѳн туј—Босфѳр пролѳв; сѳлѳн кузтаыс 30 км, пастаыс $\frac{1}{2}$ км да жуждыс 70 м-ѳ. Чорнѳј морелѳн асыв-луныв берегјасыс жужыѳѳ, гѳрајасаѳѳ; горнѳј хребетјасыс кујлѳны пѳштѳ параллѳлнѳ берегјасыссы да сѳ вѳсна удобнѳј јестѳственнѳј гавѳнјасыс тани еѳа. Рытив да вој-ыв берегјасыс, Крым луныв берег кынѳі, абу жужыѳѳ, кѳѳ мукѳдлатѳыс і крута лечѳѳны, но бура паскыд прѳбрежнѳј по-лѳсаѳн. Побережјеас уналаын шѳкыда овлѳны ополѳнѳјас (буж-ѳѳмјас) да обвалјас (кырѳмјас). Јујас устѳе гѳгѳрын берегјасыс увтасѳѳ. Став војывыв побережје кузѳ, дунајсаѳн Крымскѳј полу-островѳ, а сіѳ-жѳ і Азовскѳј море побережје кузѳ, емѳс уна лѳманјас—море улѳ пырѳм јуса долинајас да балкајас. Мукѳѳсѳ на пѳыс ікѳѳ пошѳма, торјѳѳѳма моресыс лыа кѳсајасѳн, да најѳ пѳрѳмаѳѳ сола тыјасѳ. Азѳѳм лѳманјас пѳыс медѳа ыжыдыс сѳнепрѳвско-Бугскѳј. Лѳпкыд берега местајасын гавѳн-јасѳѳ унжыкысѳѳ вѳчалѳма іскусственнѳја, сіјѳ лыдын і медѳа ыжыд гавѳныс Оѳѳссаын. Жужыд берега местајасын ем кык зев бур да паскыд бухта: ѳтѳыс—Сѳвѳстѳполскѳј—Крым рытив берег вылын, мѳдыс—Кавказскѳј побережје војвылын Ново-россіјскын, да велѳ уна вѳссажык бухтајас—Јалтѳнскѳј, Федѳ-сіјскѳј, Батумскѳј. Став тајѳ бухтајасас вѳчалѳма портјас, на пѳыс медѳа тѳдѳчанајасыс: Сѳвѳстѳполѳ—војѳннѳј порт да Новѳроссіјск—торговѳј порт.

Море пыѳѳсыслѳн рѳлѳеѳыс да море жуждајаслѳн местаја-

сыс лѳгалѳны (соответствујтѳны) берегјас самыслы. Рытив-вој-выв јукѳнас, кѳні берегјасыс лапкыдѳс да шѳщыдѳс, жужда-јасыс 50 м-ыс унжык оз овлыны. Ѳсталнѳј јукѳныс — жужыд, медса жужыд гураныс кујлѳ Крымскѳј полуостровсаң лунвылын. Берегјассаң, торја-нын Кавказскѳј побережјеын, ва улас берегыс котловинаѳыс леччѳ зев крута, а котловинаыслѳн пыдѳсыс рѳвнѳј.

Чорнѳј морелѳн солалуныс тѳдчымѳн улынжык Средѳземнѳј море дорыс (18⁰/₀₀ веркѳсас да 22,5⁰/₀₀ пыдѳсас). Омѳлжык солалуныс лѳѳ сы вѳсна, мыј Чорнѳј морѳ визувтан јујасыс вајѳны зев уна преснѳј ва, мѳд-кѳ, Босфорскѳј пролив век-ныдлун вѳсна, кытѳ пырѳ ваыс Мраморнѳј мореыс. Солалуныс содѳ 60—100 м суднаың, мѳдногѳн-кѳ, бурещ сѳјѳ суднаың, кытѳ локтѳ ваыс Мраморнѳј мореыс. Лапкыд рытив-војвыв јукѳнас—Одесса дѳнын, кѳні неылын усѳны гырыс јујас—Днепр да Днѳстр, солалуныс јешщѳ-на чѳнѳ 13⁰/₀₀-ѳз.

Босфорын ем кык постојаннѳј визув: пролив пыдѳсасыс мунѳ (пырѳ) сола-жык да сы вѳсна сѳкыджык ва Мраморнѳј мореыс Чорнѳј морѳ, а Чорнѳј морелѳн омѳлжыка сола да кокныджык ваыс мунѳ (петѳ) Чорнѳј моресаң Мраморнѳјѳ. Вылысса визувыс мунѳ ѳдѳжык, 3,5 км гѳгѳр часнас, да петкѳдѳ васѳ кыкмында унжык сы сертѳ, мында пыртѳ улысса визулыс. Тајѳ лѳшнѳј ваыс Чорнѳј мореас локтѳ гырыс јујасыс да сы вѳсна, мыј осадокјасыс татчѳ усѳны унжык пакталѳм (испар'ајтчѳм) сертыс.

Асыывыв јукѳныс Чорнѳј морелѳн шоныджык рытив јукѳн дорыс. Берегјас дѳнас температураыс шѳкыда вежласѳ тѳвјас сертѳ, кодјас јѳткѳны (вѳтлѳны) ваыслыс вылысса слѳјсѳ. Тѳвнас јѳыс овлывлѳ омѳлжыка сола јукѳнјасас, шуам, Одесскѳј залѳвын, но сѳјѳ кутчѳсѳ недыр, да лѳдокол отсѳгѳн позѳ кок-няа ветлыны суднојасѳн.

Чорнѳј море зев бурнѳј. Медса гырыс тѳвјас (бур'ајас) ов-лѳны тѳвса вожынјас. Војвыв берегјас дѳнас тѳвлѳн выныс ыжыд-жык асыв-лунвыс берегјас дѳнын сертѳ. Торја-нын вына бора тѳв, лѳбѳ норд-ост, кодѳ пѳлтѳ гѳрајассаң Новороссијскѳј бухтаың. Торја ыжыд вынѳн сѳјѳ пѳлтѳ тѳвнас.

Бора косавлѳ васѳ залѳвыс да резѳ сѳјѳс сынѳдас, тупкѳ залѳвѳ рѳѳн моз. Кар улычајасѳд оз поз ветлыны—тѳлыс пѳрѳдѳ мортѳ кок јывыс, путкызавлѳ весѳг быдса појездјас, лептѳ да нуѳ аскѳдыс бура гырыс галајз. Ѳдыс тѳлыс-лѳн кыптылѳ 40 м-ѳз секундаѳ. Залѳвыс тѳлѳн лептѳм јѳа ваыс савкѳј керка-јасѳ, пѳнар столбјасѳ, море вылын суднојасѳ, кодјас јѳѳны, весѳг шыблавѳѳны тѳвнас берегас лѳбѳ вѳјѳны. Тѳвнас температураыс услѳ—20—25⁰ ѳз да секѳ залѳвыс, кодѳ сѳзѳ оз кымывлы, тупкысѳ јѳѳн. Бора кыптѳ секѳ, кор хребет-саыңс војвывлаың лѳѳ ыжыд давлѳнѳјеа област, а море вылас тѳвнас пѳштѳ век овлѳ иѳѳт давлѳнѳје. Сѳкыд сынѳдлѳн массајасыс, кодјас чукѳрмѳны нежу-жыд горнѳј хребетсаң војвылын, вујѳны тајѳ гѳрајас вомѳныс да вывтѳ ыжыд вынѳн ускѳдѳѳны залѳв вѳлѳ.

Сы вѳсна, мыј јона жужыдѳнјасыс абу ылынѳс берегјассаыңс, а сѳз-жѳ сы вѳсна, мыј абуѳс пѳштѳ некушѳм дѳјас да ваувса ѳзјас, Чорнѳј море куѳа суднојасѳн ветлѳгѳн весѳг тѳвнас ыжыд ѳпасностыс абу.

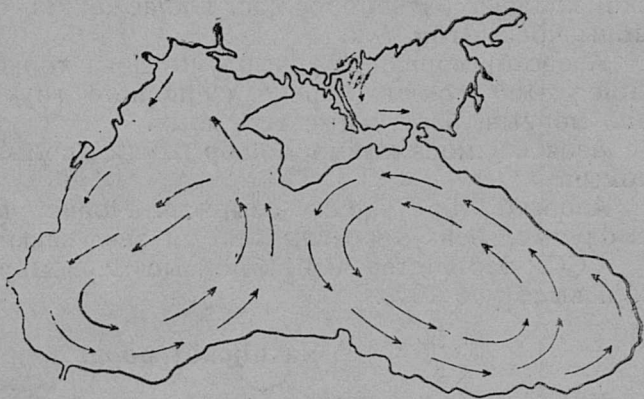
Медса тѳдчана аслыспѳлѳслуныс Чорнѳј морелѳн сын, мыј 200 м жуждасаң завоѳтчѳмѳн, ваыс сылѳн сероводорода да сы вѳсна сенѳ некушѳм олѳм абу. Ваас вел уна сероводород-

лөн емлуныс виставсё сіјөн, мыј 200 м жуждасан заводітчөмөн да пыдбсөзыс ваыс солажык да сбкыджык; ваыслөн вертикалноја вешјасөмыс, веркөссаныс пыдбслаң бергөдчөмысабу, сіз-кө і кіслородлөн воөмыс абу. Та вөсна органичөскөј коласјас сіс-мігөн окіслөніјеыс оз мун, а артмө уна сероводород.

Чорнөј морелөн животнөј мір да промышловөј төдчанлун.

Онија кадса Чорнөј море ем сөмын јукөн важса јона ыжыджык бассейнлөн, коді коркө бостліс местасө Среднедунајскөј увтассан Аралскөј мореөз, а Средіземнөј моресаңыс вөлі тор-јалө сушаөн. Та-јө бассейнас ваыс

вөлі омөлжыка сола Средіземнөј морейн дорыс, да сылөн животнөј мірыс вөлі өнија Каспіјскөј мореса животнөј мір код. Босфорскөј пролів артмөм бөрын татчө кутіс пырны Средіземнөј морейс солажык ва. Сөкі омөлжыка сола ваын овны вөла-лөм животнөјјас лөбө вешјісны вој-

6-өд серпас. Чорнөј морелөн візувјас.

вылө, море лапкыд јукөңјасас, гырыс јујас устјејасө да Азовскөј мореө, мөднөгөн-кө, омөлжыка сола ваа областјасө, лөбө кулалыны. А Чорнөј море бассейнс јонжыка солассөм жужыд јукөнас вочасөн кутісны вужны Средіземнөј мореса животнөј-јас. Но тајө вужөмыс да овмөдчөмыс мунө нөжјө, да сы вөсна Чорнөј морелөн животнөј мірыс төдчымөн гөлжык Средіземнөј морейн дорыс. Ваыс тәні омөлжыка сола, жужыдінас ваыс сероводорода, кліматічөскөј условіејасыс налы сіз-жө лөсавтөм-жыкөс. Сы вөсна Средіземнөј морейн олыс 7000 віда животнөј пыдфөі тәні олө 900 відыс оз унжык. Но век-жө унжыкыс тәні Средіземноморскөј животнөјјас. Промысловөј средіземноморскөј черіјас пыыс тәні емөс: султанка, скумбріја, кефал, камбала. Щөкыджыка паныдаслөны сіз шусана проходнөј черіјас: судак, рыбец, чехон. Важ бассейнс черіјасыс војвыв јукөнас коліны осетровөј черіјас: стерлаф, севр'уга, осетр, шіп. Сөмын Чорнөј морейн емөс бычкі, керченскөј сөлді да сарфөлка—камса. Млекопітајушщөјјас пыыс емөс дөлфінјас. Средіземноморскөј черіјас пыыс мукөдыс төв көжлө мунөны Мраморнөј мореө (сул-танка, скумбріја).

Азовскöй море. Азовскöй моребс позö видлавны кызі Чорнöй морелыг зев ыжыд лиман. Сылöн кузтаыс дон устjesан Арабатскöй көсабз 360 км, медса паскыдыныс—240 км, а ыждаыс—37,6 сурс кв. км. Чорнöй морекöд сiжö жітчö Керченскöй проливöн, кодi жік паскыд жу код. Кузтаыс тајö проливлөн 40 км, пастаыс 4 км, а жужданаc cöмын 4 м. Ачыс Азовскöй мореыс сiз-жö зев лапкыд, 15—16 метрыс абу жужыд; војвывлаыс жуждаыс cылөн чiнö да Таганрог дінын cöмын 3 м. Берегјас пöлöныс уна көсајас. Медса кузыс на пыг — Арабатскöй стрелка—рытиввылас торјöдö Азовскöй мореыс јешщö-на лапкыд залiв Сiвaш (Гылöй море). Сiвaш ваын уна органическöй коласјас да водорослјас, кодјас кокныа сiсмöны да паскöдöны чöскыдтöм дук.

Азовскöй морелөн лапкыдлуныс јона торкö судходстволы. Дон устјеö локтыг морскöй суднојассö грузитны да ректыны лöб мореын, берегсаыс вел ылын.

Азовскöй море кымö нојабр тöлыг помын, воссö февраль помын.

Азовскöй море черінас озыржык Чорнöй море дорыс, лапкыдлуныс вöсна черіыслы тани ем зев уна көрым.

СССР паста став чері кыјомсыс Черноморско-Азовскöй бассейн вылö уcö 10%.

Каспiјскöй море.

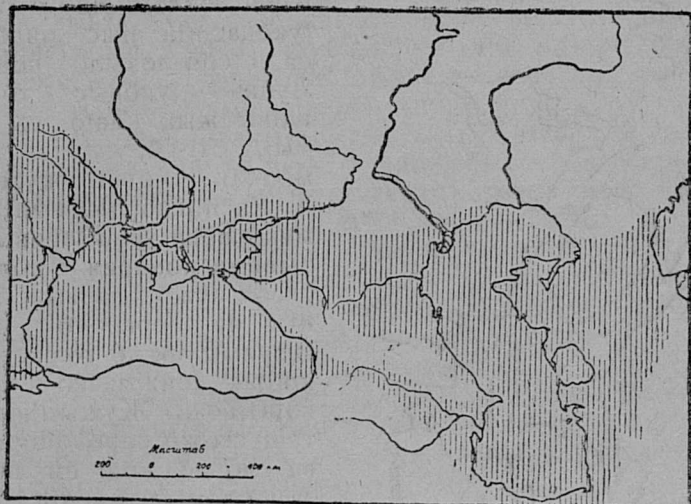
Каспiјскöй море кујлö матерік пыщкас, Сојузса Јевропејскöй да Азіатскöй јукөнјас граница вылын. Сiжö оз жітчы океанкöд да збылыссö лöб вывтi ыжыд тыөн. Но аслас ыжда сертіыс да медсacö сiжö важса сертіыс сiжöс шуöны мореөн.

Чорнöй море моз-жö Каспiјскöй море коркö вöвлi зев паскыд морскöй бассейн јукөнөн. Сiжö бассейныс вöлі паскалöма Среднедунајскöй увтасан Аралскöй моребз. Крымскöй гöрајас да Кавказ вöліны діјасөн тајö мореас. Једныковöй эпохаын-на јешщö Каспiјскöй морелөн ыждаыс вöлі јона ыжыджык, а уровнеыс вылынжык öнiја серті. Сiжö вöлі тупкö војвылас став увтас бережјесö Общöй Сырт вывтасöз, асыввылас öтлаасö Аралскöй морекöд, рытив-вылас Маныч долина пыр öтлаасö Чорнöй морекöд, кодi секi јешщö торја-на вöлі Средiземнöй мореыс. Једныковöй эпоха помланын Чорнöй море öтлаасіс Средiземнöй морекöд. Кумо-Манычскöй впадіна местаыс кыптiс да Каспiјскöй море торјалис Чорнöй мореыс. Једнык бöрынтчöм бöрын пыр косжык климат лöбм вöсна Каспiјскöй морелөн уровнеыс кутiс леччыны, лапкавын, да сiжö торјали Аралскöй мореыс.

Öнiја кадын Каспiјскöй море лöб тупкöса (замкнутöй) бассейнөн, кодлөн веркöсыс 26 м улынжык океан уровнеыс. Плöщщад сертіыс (438 сурс кв. км.) сiжö пöштi öтыжда Чорнöй да Азовскöй морекöд öтлаын. Медса кузiныс мерiдіан куза 1360 км, пастаыс—200-сан 550 км-öз. Асыввыв берег вылас емöс гырыс залiвјас: Комсомолец, Кара-Богаз-Гол да Красноводскöй. Кара-Богаз-Гол да Комсомолец костын кујлö ыжыд полуостров Мангiшлaк, рытиввыв берег вылас ем Апше-

ронскöй полуостров, кодi озыр нефтöн. diјас емöс вел уна: медса тöдчана аслас нефтанöй промыселјас сертi Челекен di (Красноводскöй залiвö пыранiнын).

Каспiјскöй море вылын главнöй портјас: Баку Апшеронскöй полуостров вылын да Астрахань Волга делтаын. Лапкыд ва вöсна морскöй суднојас оз вермыны локны Астраханöз, да морскöй суднојас грузитöм да ректöм мунö мореас, Астрахань 61 км сајын.

7-öd серпас. Вакса (древнöй) Черноморско-Каспiјскöй бассейн.
(Мореөн вевтылöм пространствосö штрихуйтöма).

Пыдöс рельеф сертыс Каспiјскöй море јукö кујим пелö. Војвыв јукöныс зев лапкыд: жуждаыс тани 20 м-ыс абу жужыджык. Каспiјскöй море тајö јукöнас усöны Терек, Кума, Волга, Урал да Емба јујас; тајö јујасыс петкөдöны вывти уна iл да лыа, мыј вöсна мореыслөн војвыв јукöныс пыр лапкалö. Берег пöдöныс тани помтöм diјас, кодјас муртса кыптыштöны ва веркöс вылас. Мореыслөн шөр да лунвыв јукöнјасыс лöбны кык жужыд бассейнөн, медса жужыдинјасыс кодјаслөн 770 да 975 м. Апшеронскöй полуостровлы воча тајö котловинајасыс торјалöны вауvas порогөн, код вевтти жуждаыс 270 м-ыс абу жужыджык. Тајö порогыс ем Кавказскöй хребетлөн асыввылö нужалöм (продолженiје). Солалуныс море војвыв јукöнас, кытчö усö Волга да вајö уна преснöй ва, 7,5‰, лунвыв јукöнас—15‰-öз. Солалуныс оз сод, көф ескö ваыслөн космöмыс (испарайтчöмыс) зев ыжыд; оз сод сы вöсна, мыј солыс дугдывтöг петкөдсö моресыс Кара-Богаз-Гол залiвö, көни i пукөб сiјö. Кара-Богаз-Гол—зев ыжыд залiв, кодi ыжданас ыжыджык Ладожскöй тыыс да öтлаасö мореыскöд векныди́к да лапкыд проливөн. Залiвас ваыс зев жар да кос климат условiејасын öдјö космö (испарайтчö).

Та вѳсна ваыс моресыс пыр локтѳ залѳвас. Кара-Богаз-Голѳ валѳн солалуныс кыптѳ 186%-ѳз, да пуксѳ хѳмѳческѳ зѳк сѳстѳмѳ глауберовѳј сов. Кара-Богаз-Голѳ пырыс черѳјас ѳѳјѳ кулѳны. Бѳрја кадас тани лѳсѳѳѳма глауберовѳј сов перѳѳм.

Каспѳјскѳј морелѳн војвыв јукѳныс, кѳнѳ тѳвјас кѳзыѳѳс, а ваыс дубыѳджык, быѳ во тупкыслѳ јѳѳн нојабр тѳлыс жынсанѳ

кымын март тѳлыс помѳз да сы вѳсна дугдывлѳ і судно-јасѳн ветлѳм. Но море шѳр-јукѳнас-нын јѳыс овлѳ шоча да і сѳјѳ локылѳ војвывсанѳ. Лунвыв јукѳныс тѳѳчымѳн шоныѳджык. Тајѳ сы вѳсна, мыј, ѳѳѳ-кѳ, лунвылынжык, мѳѳ-кѳ, і моресыс жужыѳджык.

Каспѳјскѳј морейн вѳзулыс мунѳ војвывсанѳ лунвылѳ ры-тыввыв поберејѳе пѳлѳныс, а сесѳа вужѳ асывыв берегла-ныс да бергѳѳѳчѳ војвылѳ. Вѳзулыс артмѳ тѳвјас вѳсна, кодјас јонжыкасѳ пѳлтѳны војвывсанѳ. Жужыѳѳинас ваыс тани сѳз-жѳ сероводорода. Но ва слѳјыс, кѳнѳ ем пемѳсјас-лѳн олѳмыс, Каспѳјскѳј море-ын ыжыѳджык Чорнѳј морейн дорыс, да воѳ 400 м-ѳз.

ѳ-ѳѳ серпас. Каспѳјскѳј морелѳн вѳзувјас.

Каспѳјскѳј морелѳн жѳвѳтнѳј мѳр да промышловѳј тѳѳѳчан-лун. Млекопѳтајущѳјјас пыыс

Каспѳјскѳј морейн олѳ сѳмын тулѳн. Уна черѳјас черноморскѳј черѳјас кодѳс-жѳ: селѳѳѳ, бычкѳ, судак, келчѳ, кодѳ Волга вылын нусѳ воблаѳн, јѳѳѳ да мук. Осетровѳјјас пыыс—стерлад, белуга, севр'уга, шѳп. Тани ѳлыс черѳјас пыщкыс жынсыс унжыкыс паныѳдаслѳ сѳмын Каспѳјскѳј морейн. Сѳз-жѳ і ракоѳбразнѳј да мукѳѳ нѳзшѳј жѳвѳтнѳјјас куѳа.

Каспѳјскѳј морелѳн жѳвѳтнѳј мѳрыс абу унаѳкаса, но велѳ озыр лыѳ боксанѳ. Мореѳ усеыс јујас вајѳны татѳ зев уна ѳрганѳческѳј коласјас, кодјас вылын сѳвмѳны быѳмѳргјас да нѳзшѳј жѳвѳтнѳјјас, кодјас бара-жѳ лѳѳны сѳјанторјѳн вылѳжык ѳрганѳзованнѳј жѳвѳтнѳјјаслы. Кымын лапкыѳ моресыс, сымын сѳјѳ озыржык олѳмнас. Лапкыѳ ваѳѳнјасын жѳвѳтнѳјјаслѳн лыѳдыс уна пѳв унжык жужыѳ ваѳѳнјасын дорыс. Море лапкыѳѳнјасын рѳѳмѳны да верѳѳѳны морскѳј черѳјас, быѳмѳны арпѳјаныс налѳн, сенѳ-жѳ і медса бура шедѳ черыс. Сы вѳсна Каспѳјскѳј море аслас лапкыѳѳна рајѳнјаснас (Волгалѳн ѳелта) черѳ кѳјѳм боксанѳ торја-нын тѳѳѳчана (важнѳј).

Медса тѳѳѳчана черѳ промыселјасыс ју устѳејасын: Волга, Урал, Тѳрек да Кура ју вѳмдорјасын. СССР паста став кѳјан

чері піыс пѣштї жынсѡ сетѡ Каспїјскѡй море да сетыс $\frac{3}{4}$ јукѡныс усѡ лапкыд ваа војвыв јукѡн вылас. Медуна кыјѡны вобла, сесса мунѡ частїковѡй гырыс черї: судак, сазан, јодї, сесса селдї да осетровѡјјас. Ыжыд тѡдчанлун кутѡ сїз-жѡ тулен кыјѡм.

III. РЕЛЬЕФ.

СССР бостѡ Јевразїа матерїкыс сїјѡ јукѡнсѡ, кодї кујлѡ војвывланъ вывтї жужыд горнѡй хребетјас појассанъ да паскыд плоскогорјејассанъ, кодјас вомѡналѡны тајѡ матерїксѡ рытывывсанъ асыввылѡ. Тајѡ појасас пырѡны і медса жужыд горнѡй хребетјас, кодјас кујлѡны мїан террїторїа лунвыв окраїна куѡаыс. А воѡ војвывланъыс вывтї ыжыд став террїторїаыс мунѡ пѡкатѡн (скатѡн) Војвыв Ледовїтѡй океан берегјасланъ. Страналѡн рельефыс та вѡсна ставнас ѡтсама код. Террїторїаыслѡн сѡмын $\frac{1}{20}$ јукѡн кајѡ 2000 м-ыс вылѡжык море уровенсанъ. Шѡр Азїа гѡрајасын медвылысса чутјасыс кајѡны 7000—7500 м-ѡз. Осталнѡй веркѡсыс јукѡ пѡштї шѡрї: ѡтї жыныс увтас, кодї оз кај море уровнеыс 200 м-ыс вылѡжык, мѡдыслѡн жуждаыс 200-санъ 2000 м-ѡз. Увтасјасыс бостѡны террїторїа рытыввыв јукѡнсѡ да асыввылас Војвыв Ледовїтѡй океан побережјелыс ыжыджык јукѡнсѡ, вывтасјасыс—террїторїалыс асыввыв јукѡнсѡ. Медса улѡ леччѡм јукѡныс увтасыслѡн кујлѡ Каспїјскѡй море гѡгѡрын, кодлѡн уровнеыс 26 м вылѡ улынжык океан уровнеыс.

Мїан страналѡн рельефыс артмїс зев уна пѡлѡс вынјас дејствутѡмыс, зев куѡ геологїческѡй перїѡдјасѡн.

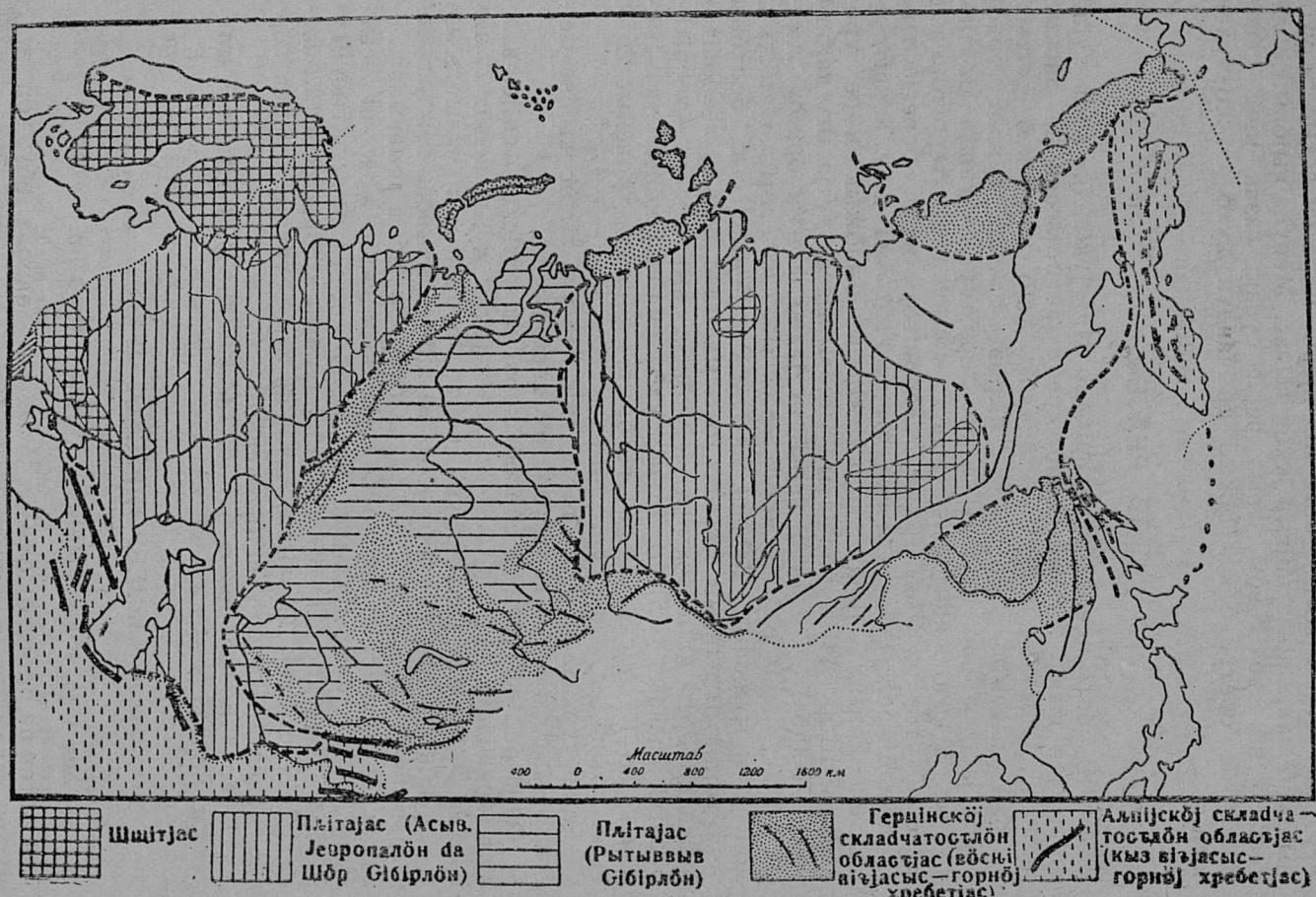
Ѣнїа рельеф артмѡм способ сертї да проїсхождѣнїе важлун (древност) сертї СССР-ѡс поѡд јукны кујїм пелѡ: 1) зев паскыд нежужыд равнїна, кодї бостѡ Јевропа матерїкыс асыввыв јукѡнсѡ Уралскѡй гѡрајасѡз, да сїјѡс лунвывсанъ вежтасалыс (огранїчивајтыс) Крымскѡй да Кавказскѡй гѡрајас, а асыввывсанъ—Уралскѡй гѡрајас; 2) јешшѡ-на ыжыджык увтас Уралсанъ асыввылѡ Јенїсеј јуѡз, лунвылас сы берѡ воыс (прїмыкајтыс) Туранскѡй увтаскѡд да погранїчнѡй лунвывса гѡрајаскѡд: Копетдаг, Памїро-Алај, Таң-Шаң, Алтај да 3) Восточнѡй Сїбірса горнѡй страна Јенїсејсанъ Тїхѡй океанѡз.

Первој јукѡныс бостѡ 5 млн. кв. км гѡгѡр, мѡдыс—7 млн. кв. км, којмѡдыс—9,3 млн. кв. км.

I. ЈЕВРОПЕЈСКѡЈ ЈУКѡН.

Асыввывјевропејскѡй равнїна.

Состав да проїсхождѣнїе. Асыввыв Јевропа абу гѡрајаса, кыѡ рытыввылыс, а ем. равнїна. Сојузлѡн пѡштї став Јевропејскѡй јукѡныс кујлѡ тајѡ равнїна вылас. Горнѡй хребетјас кы-

9-5д серпас. СССР релҗеф течаслҗн карта.

підчоны сѡмын окраінајасын: асыввылас—Уралскѡј гѡрајас, лунвылас—Крымскѡј да Кавказскѡј гѡрајас. Ачыс равнінаыс шусѡ Асыввы в јевропѡјскѡј ѡн. Но равнінаыслѡн веркѡсыс сѡмын ешанік местајасын шѡшкѡс да рѡвнѡј, унжыклаас тајѡ равніна вылас емѡс кыпалѡмјас да лапкалѡмјас, но тајѡ кыпалѡмјасыслѡн меѡса ыжыд жуждаыс океан уровнян абу вылынжык 400 м-ыс.

Страналѡн равнінностыс вѡставѡ сїѡн, мыј мулѡн пластјасыс зев-нын важса кадјасан тані кулѡны гѡрїзонталнѡја да сѡмын некымын местајасын пажѡмаѡс складкајасѡ. Асныс пластјасыс кызвыннас течѡны зев важса (древнѡј), чорыд осадочнѡј породајасыс. Крїсталлычѡскѡј породајас петѡны ердѡ сѡмын рытыв-војвылын (Кольскѡј полуостров вылын да Карелїјаын, мѡдногѡн-кѡ, Белѡј море, Ладѡжскѡј ты да Онежскѡј ты кѡтса пространствѡын) да лунвылын (днѡстр ју да Азовскѡј море војвыв берег кѡстын). Сѡщѡн образованїејасыс, кызі Асыввыјевропѡјскѡј равніна, кѡні подулас кулѡны крїсталлычѡскѡј породајасыс вѡвттысѡмаѡс важса гѡрїзонтално-напластованнѡј осадочнѡј породајасѡн, геологјас шудны плїтајасѡн, а веркѡсѡ петыс масївнѡј крїсталлычѡскѡј породајасыс ердѡлѡмїнасѡ — шїтїјасѡн. Асыввыјевропѡјскѡј равніна лѡѡ плїтаѡн. Рѡтыв-војвывса крїсталлычѡскѡј ердѡлѡмїныс (выступыс) шусѡ Балтїјскѡј шїтїѡн (сїѡ ѡужалѡ і воѡѡ рытыввылѡ, Фїнландїаѡ да асыввыв Шведїаѡ); лунвын крїсталлычѡскѡј ердѡлѡмїныс шусѡ Азовскѡ-Подѡлскѡј шїтїѡн. Чорыд осадочнѡј породајас улын, кодјасыс течѡма веркѡсас Асыввыјевропѡјскѡј плїтаыс, быдлаын разнѡј жуждајасын сїз-жѡ кулѡны крїсталлычѡскѡј породајас. Шїтїјас — сїѡ му коркалѡн вѡвтї важса (древнѡјшѡј) участкајас, кодјас пѡштї ез пыравлыны море улѡ. Плїтаыс-жѡ му олѡм разнѡј перїѡдјасѡ то кыпытвлїс, то лѡчычлїс, да сы вылын вѡчасѡн вѡжласїсны морѡыс сушакѡд; но морѡыс танї некѡр ез вѡвлы зев жужыдѡн. Вертїкалнѡј кыпалѡмјас да лѡччылѡмјас дырїі артмывїсны сбросјас, сы вѡсна кѡнсурѡ плїтаыслѡн ѡн јукѡн долывлї вылынжык мѡдсыс, орччасыс.

Асыввыјевропѡјскѡј равніналѡн ѡнїја кадса рѡлїефыс кызвыннас артмїс сїѡ вѡжласѡмјаснас, кодјасѡс јѡшѡ јѡна-на важса кадын вѡлї вѡчѡма сбросјасѡн да асланыс дѡлїнајасѡ жуждѡдыс јујас ужѡн.

Веркѡсса наносјас. Важса рѡлїефыс да сїѡс артмѡдыс чорыд осадочнѡј породајасыс бѡрынжыкѡс вѡлї вѡвттысѡмаѡс Асыввыјевропѡјскѡј равніна пѡштї став кузалаыс сорсажык проїсхождѡнїеја небыд наносјасѡн; чорыд породајасыс петѡны наносјас улыс унжыкысѡ ју берегјас пѡлѡн (шуам, Жїгуловскѡј гѡрајасса ізвѡстнакјас Волга вескыд берег вылын неуна вылынжык Кулїшевсаң).

Веркѡсса наносјас артмїсны кык сїкас тујѡн: 1) кызі резултат вѡвтї ыжыд лѡднїк ужлѡн, кодї коркѡ вѡвттылїс равніналыс рытыв-војвывсѡ, ыжыджык јукѡнсѡ, да 2) морѡјасѡн пуктѡмјасыс (отложѡнїејасыс), кодјас (морѡјасыс) не јѡна важѡн-на тупкылісны равніна торја јукѡнјасѡ.

Лѡднїковѡј перїѡд да лѡднїковѡј пуктѡмјас (отложѡнїејас). Мїянвлї матынжык геологїчѡскѡј эпохаѡ Асыввыјевропѡјскѡј равніналѡн рытыввыв јукѡныс, кызі і орчча Германскѡј равнінаыс да вообшѡе став рытыв-војвыв Јевропаыс, вѡлї пастасѡма вѡвтї ыжыд *лѡднїковѡј вѡвттыѡдѡн*. Тајѡ ісполнскѡј лѡднїкыслѡн центрыс вѡлї Скандїнавскѡј полуостров вылын.

Сесаң леднікыс муніс асыв-лунвылӧ, ӧніја Финландіја куға, вевттыліс равніналыс став рытив-војвывсӧ да шӧр јукӧнсӧ. Сылӧн лунвыв граніцаыс мунліс Жітомірсан Кременчуг вылӧ, вомӧнавліс Днепр јусӧ да Полтава пыр мунліс војвылӧ, Бр'анскан рытиввывтӧ Тулалан. Тасаң бара бергӧдчыліс лунвылӧ да асыв-лунвылӧ, воліс пӧшти Ста́лнградӧ да, војвылӧ бергӧдчӧ-

10-ӧд серпас. Волга берег вылын, Жігуловскӧј гӧрајасын ізвестнякјаслӧн ердалӧмінјас.

мӧн, вомӧнавліс Волгаӧс Гор'кіјсан да Сура ју вомдорсан асыввывтӧ. Воӧд ледніклӧн граніцаыс мунліс асыввылӧ — асыв-војвылӧ Пермлан да воӧд асыв-војвылан, кӧні Скандінавскӧј леднік ӧтлаасліс Урало - Тіманскӧј ледніккӧд, кодлӧн центрыс кујліс Севернӧј Урал вылын, а асыввыв дорыс воліс Об јуӧз. Таӧн, Скандінавскӧј леднік кыклатӧ, сетӧ, кытӧ, ӧні мунӧны Днепрлӧн да донлӧн долинајасыс, леччыліс кывјасӧн ылӧ лунвылӧ, тајӧ јујас костыс вывтассӧ шӧрас колӧмӧн. Кӧт і нӧжӧнік, но век-жӧ муныс јіыс ӧікӧз вежіс равнінаыслыс веркӧссӧ. Рытив-војвылын сі-јӧ шылӧдіс веркӧссӧ, гӧгрӧстіс да мо-

лӧдіс скалајасӧс, нуӧдіс на вылын зев уна параллелнӧј віјас да гірскӧм тујјас. Воӧд лунвылан сіјӧ вевттӧс равнінасӧ сој да лыа пунктӧмјасӧн (отложеніејасӧн) да коліс сы вылын зев уна валунјас — быдсама ыжда ізјас; тајӧ ізјассӧ вӧлі вајӧма јіӧн Скандінавіја да Финландіја ылі областјасыс; уна ізјас вылын ӧнӧз на коліны быгласӧмыслӧн коласјас — гірскӧм тујјас. Војвылын валунјас мукӧд дырјӧ паныдаслӧны сы мында, мыј јона мешајтӧны му вӧдітӧмлы.

Сені, кӧні муніс леднікыслӧн дорыс, леднікыс аснас вајӧм

ізжассы, лыасыс, соҗсыс да валунҗассыс вочалис нӧрыс радҗас—*помса (коњечнӧй) моренајас*. Леднӧклӧн воҗд мунӧмыс да бӧрынт-чылӧмыс вӧлі ез ӧтчӧд. Еша вылӧ вӧлі кык јізылӧм, да быдысӧн наыс колӧны асланыс помса моренајас, кодҗас ӧні мунӧныс гр'адајасӧн Асыввывјевропејскӧј равнӧна став рытыв-војвыв јукӧн куҗаыс да артмӧдӧны сӧјӧ релјефлыс сушественнӧј јукӧн.

Кор леднӧкыс бӧрынтчӧс, сыӧн вајӧм лыајассӧ да сојсӧ мыс-кӧсны да разӧдӧсны шорҗас да јуҗас, кодҗас артмӧсны јісылӧм-сыс, а бӧрыннас јеш-щӧ најӧс тӧлӧдӧс тӧв да тајӧ соҗыс да лыа-ыс вевтӧтӧс аснас і сӧјӧ јукӧнҗассӧ, кытчӧ-јасӧ ачыс леднӧкыс ез воы, мӧдногӧн-кӧ, пӧштӧ равнӧна став лунвылыс Крымскӧј да Кавказскӧј гӧрајасӧз. Леднӧковӧј пуктӧмҗас-лӧн тајӧ поснавлӧм јукӧнторҗасыс артмӧ-дӧсны сӧз шусана *лосс* — аслыспӧлӧс порода, кодӧ артмӧма медҗасӧ бус код поснӧ пыҗа суглӧнокыс. Та вӧсна сӧјӧ кокнӧна нуӧо ваӧн (размывајтсӧ).

Мореннӧј гр'адајас воҗвылын леднӧковӧј шорҗас пукталӧсны уна лыа, кодӧ і ӧні-на вевт-тӧ гырыс простран-ст-војас Прӧпҗат, Днӧпр, Ока, Цна да мукӧд јуҗасса долӧнајас куҗа. А мореннӧј гр'адајас костса впадінајасын да лунвыв-ла-нын насан колӧмабс уна разнӧј ыждаа да формаа тыјас.

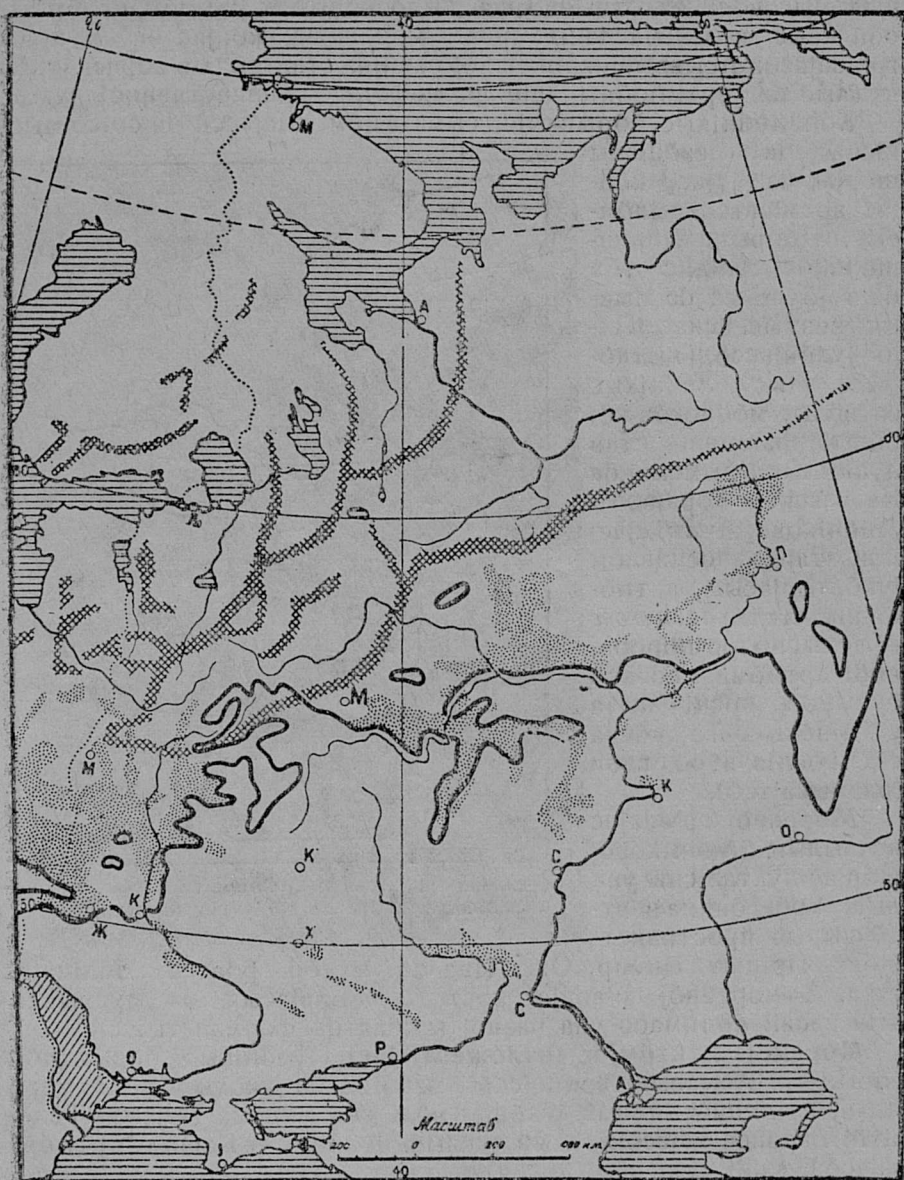
Морскӧј пуктӧмҗас (отложеніејас). Леднӧкыс бӧрынтчӧм бӧрын-нын Асыввывјевропејскӧј равнӧналӧн јукӧныс вӧлі море-улын, а іменнӧ: војвыв јукӧныс вӧлі вевтӧтысӧма Војвыв Ледо-вӧтӧј океанса ваясӧн, асыв-лунвыв јукӧныс — Каспӧјскӧј море-вајасӧн, кодӧ секӧ вӧлі јона ыҗыдҗык.

Војвыв Ледовӧтӧј океан секӧ вӧлі ӧтлаасӧ Атлантӧческӧј оке-анкӧд ӧнӧја Белӧј да Балтӧјскӧј морејас пыр; тајӧ ӧтлааслӧ-мыслӧн коласҗасыс лӧӧны Ладожскӧј да Онежскӧј тыјас. Асыв-војвылас мореыс вел јона нуӧс (мыскӧс) леднӧковӧј пуктӧмҗассӧ.

Асыв-лунвылас Каспӧјскӧј море бӧрынтчӧм бӧрын колӧны

11-ӧд серпас. Асыввывјевропејскӧј равнӧна вы-лын леднӧк паскавлӧмлӧн лунвыв граҗца.

12-й серпас. Асыввыв'європејскѣй равнина вылын ледыковѣй пуктѣмјас (отложеніејас).

Штріхујтѣм полосаіасыс — мореннѣй гр'адајас; чутјаса местајасыс — лыајасѣн пуктѣм областјас; сод вічыс — лосслѣн војвыв граыцаыс.

лыа да сој пуктѣмјас, кодјас јіжтысѣмаѣс совјасѣн да кѣні уна ем јешшѣ і ѣні-на Каспійскѣј равніналѣн ыжыджык јукѣныс кујлѣ океан ва уровеныс улынжык. Сылѣн веркѣсыс мукѣдлатыс абу-жѣ рѣвнѣј, да лыа увалјас кѣстјасас емѣс солончакјас да сола тыјас.

Візувтыс валѣн уж. Сы бѣрын, кор Асыввывјевропејскѣј равнінаыс мездыс і сїјѣс вевттыс леднїкыс да морејасыс, заводїтїс сылѣн веркѣсыс вежсыны візувтыс вајас ужѣн. Јујас, кодјас јешшѣ вѣвлїны і леднїк волытѣ, вочасѣн бара пїскѣдісны аслыныс руслојас первој веркѣсса наносјасас, а бѣрынас і наносјасѣн вевтѣм кореннѣј пороѣјасас. Таѣн артмѣм ју доли-најасыс вѣчїсны равнїна релїефсѣ разнообразнѣјжыкѣн. Лунвы-лын, лѣссѣ ваѣн кокныджыка кодјѣм да нуѣм вѣсна, јујасса долинајас дїнѣ ѣтлаасїсны јешшѣ уна оврагјас да промоїнајас, кодјас артмїсны веркѣссѣ тувсов вајасѣн да зерјасѣн кодјѣмыс. Та бѣрын і лѣї равнїнаыслѣн ѣніја вїдыс, кѣні җїк шылыд места-јасыд паныдаслѣны оз зев шѣкыда.

Релїефлѣн тїпјас. Таѣн релїеф сам сертїыс да сїјѣ артмѣм (образованїе) условїејас сертїыс Асыввывјевропејскѣј равнїна торјалѣ нѣл пелѣ: 1) *рытыв-војвывса* (Колскѣј полуостров да Карелїја), кѣні релїеф артмѣмас медыжыд рѣлсѣ ворсїс леднїк-лѣн пазѣдлана (разрушїтelnѣј) ужыс; 2) *шѣрса* (мѣдногѣн-кѣ, став ѣсталнѣј пространствѣс лѣсс паскалан војвыв гранїца-ѣзыс), кѣні леднїк ужыслѣн вѣлї-нїн соҗїдателнѣј сам; 3) *лун-вывса*, кѣні релїеф артмѣмас медыжыд рѣлсѣ ворсїсны візувтыс вајас, да 4) *асыв-лунвывса*, кѣні візувтыс вајасыс зев еша, да релїефыс медса ѣтсама да медомѣла торјавлѣма.

Рытыв војвывса јукѣныс ем медса тѣдчана *леднїковѣј релїеф*. Танї быдлаын тыдалѣны јїлѣн пазѣдлѣм-кїстѣм тујјасыс. Леднї-ковѣј пуктѣмјас танї еша. Куш скалајас петѣны веркѣсас, најѣ шѣкыда абу вевттысѣмаѣс весїг вѣсныдїк мусїн слѣјнас. Лыдтѣм гуранјас тырѣмаѣс ваѣн да артмѣдісны зев уна тыјас, гѣпјас, кодјас ѣтлаасѣны мѣда-мѣдныскѣд пороҗїстѣј јујасѣн; тыјасыслѣн направлѣнїеыс — рытыввывсан асыв-лунвылѣ, а гуранјаслѣн арт-мѣмыс обусловїтѣма важса релїефнас, кодї вѣвлї јешшѣ лед-нїковѣј епохаѣзыс-на.

Шѣр јукѣныс, кодї ѣтлаасѣ леднїковѣј пуктѣмјас областкѣд, ем сїҗ шусана *мореннѣј релїеф*. Танї леднїкыс ез сымында раз-рушајт, мында пукталїс разрушїтѣм прѣдуктајассѣ, кодјасѣс сїјѣ ваїс војвывсан. Веркѣсыс танї кызвынсѣ мылкјаса (холмї-стѣј). Мылкјасыс (нѣрысјасыс) да гр'адајасыс торјалѣны мѣда-мѣдсыс гуранјасѣн, кѣні кујлѣны быдсама формаа тыјас, кѣні гѣгрѣс, кѣні куҗмѣс. Јујасыс ѣтлаавлѣны сїјѣ тыјассѣ сук везјѣн. Но мукѣд дырїї нѣрыса местајаскѣд ѣтшѣщ паныдаслѣны і рав-нїннѣј пространствојас.

Кѣјмѣд, лунвыв јукѣныс ѣтлаасѣ лѣсс паскалѣм областкѣд да кызвыннас равнїннѣј. Лунвыв јукѣнлѣн *равнїно-овраженѣј релї-*

13-õд серпас. Мореннõй гр'ада. Меѣматлас, му вылас валунјас.

14-õд серпас. Ледникөвõй тынн мореннõй мылк.

јеф. Тани равніннѡй самыс торкавѡ сѡмын ју долинајасса крут пѡкатјасѡн, оврајјасѡн да балкајасѡн, кодјас вундалѡны равніна сѡ быд направлѣніеын.

Нѡлѡд, асыв-лунвыв јукѡныс ѡтлаасѡ сїѡ областкѡд, кодї војдѡр вѡлі Каспїјскѡй море пыдѡсѡн. Тајѡ јукѡныс медса *равніннѡй релјеф*, кѡні візувтыс вајаслѡн ужыс медса омѡла тѡдѡ, но сы пыдѡ кѡнсу рѡ јонжыка заводїтѡ тѡдчыны тѡвлѡн ужыс, кодї лыајасыс артмѡдѡ подков сама нѡрысјас — барханјас.

Асыввывїевропѣјскѡй равніналѡн релјеф. Сїѡн, вьвтасјасыс војвыс јукѡнас медсасѡ течсѡны мореннѡй гр'адајасыс. Татѡ оз пыр сѡмын жужыд крісталлычѣскѡй массів Колскѡй полуостров рытыс-војвылын, кѡні Хїбіны гѡрајас кыпѡдѡны 1240 м-ѡз, да асыв-војвылын нежужыд (медвылыс чутыс 310 м) важса Тїманскѡй кр'аж, кодї мунѡ Печора ју рытысвывтї да воѡд нужалѡ Канїн полуостров вылын.

Колскѡй полуостровлѡн рытысвыв јукѡныс ез ѡтчыд кыптыс-лы да леччыс-лы, сїѡс мыскывлісны вајас да шылѡдлісны лѣднїкјас. Сы вѡсна чорыд породајаса вьвтасјасыс лоїны куполообразнѡйѡс. Уна ташѡм вьвтасјасыс і артмѡдѡны Хїбіны. Тїманскѡй кр'аж течсѡма важса (древнѡй) осадочнѡй породајасыс да сїз-жѡ јона разрушїтѡма.

Асыввывїевропѣјскѡй равніна сѡ мореннѡй гр'адајас пѡвсын гырысжыкыс кык: Валдајскѡй да Смоленско-Московскѡй.

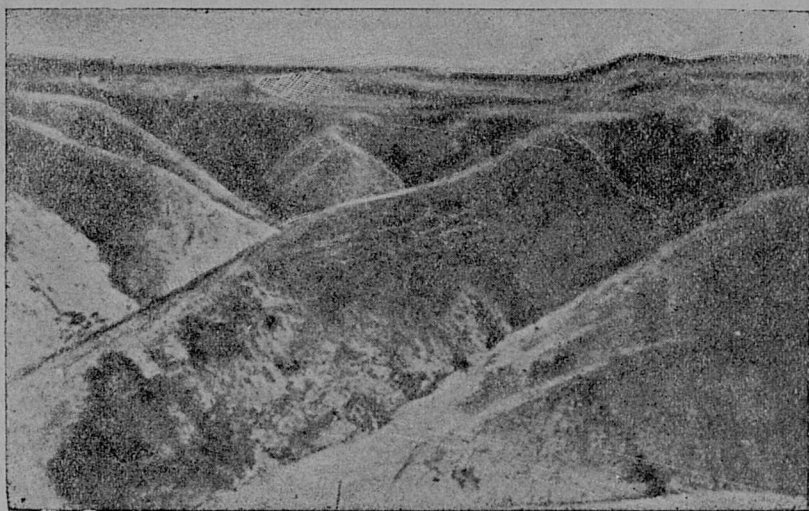
Валдајскѡй гр'ада (321 м) кујлѡ Волга да Рытысвыв двїна ју јывјасын. Тасаң сїѡ воѡд мунѡ асыв-војвылѡ да рытыс-лунвылѡ. Асыв-војвылас сыс торјалѡ кујїм вож: ѡтї — Ладѡжскѡй да Онежскѡй тыјас костын, мѡд — Онежскѡй ты да Онега ју костын, кѡймѡдыс — Белѡй мореса Мезенскѡй губалаң. Валдајскѡй гр'адалѡн продолженїеын мунѡ Мїнсклаң да воѡд Польша да Германїаѡ. Валдајскѡй гр'ада лѡ главнѡй водоразделѡн асыввыс Јевропайн; сѣсан заводїтѡны Балтїјскѡй, Каспїјскѡй да Чорнѡй морејаслѡн зев гырыс јујас. Валдајскѡй гр'ада пѡлѡн-жѡ, медсасѡ сысан лунвыс-лаңын, кујлѡны медса уна лѣднїковѡй тыјас.

Мѡд, лунвыс-сажык мореннѡй гр'ада — Смоленско-Московскѡй (283 м). Рытысвылас Мїнск дінын сїѡ сїбалѡ Валдајскѡй гр'ада дінѡ, асыв-војвылас Севернѡй увалјас дінѡ — вѣл уна нежужыд (260 м) да щѡшкѡс вьвтасјас дінѡ, кодјас кысѡны орјавлѡмѡн асыв-војвыс-лаң Уральскѡй гѡрајасѡз. Севернѡй увалјас ем сїз-жѡ тѡдчана водораздел Војвыс лѣдовїтѡй океан да Каспїјскѡй море бассейнјас костын.

Равніна лунвыс јукѡнас мунѡны вѣл уна вьвтасјас, кодјас нужалѡмаѡс мерїдіоналнѡй направлѣніеын, војвыс-лаң лунвылѡ, да торјалѡмаѡс увтасјасѡн — ју долинајасѡн: Днѣпр, Дон, Ока да Волга долинајасѡн. Тајѡ вьвтасјас пыскас шѡр места бѡстѡ Среднѣруссѡй вьвтас (309 м), кодї мунѡ пѡштї Асыввывїевропѣјскѡй равніна лунвыс-лункѡн шѡрѡдыс. Сїѡ заводїтѡ Валдајскѡй гр'адасаң лунвыс-лаңын да, вѡчасѡн паскалѡмѡн, нужалѡ

пöштi 1300 км куға донец юöз, көнi сы дiнö öтлаасö д о н е ц - к ö j к р ' а ж (361 м). Среднерусскöj вывтасыс вöли jешцö jiзыв-лытöзыс-на, да сы вöсна лунвылö мунiгөн ледникыс вывтассö кышовтiс öтар-мöдартыс дñепр да дон ю долинажастi. Асыв-выв бокжасыс jонжыка крутöс; рытиввывсажасыс леччöны нывка.

донецкöj кр'аж ем важса складчатöj гöражаслөн колас. Сijö нужалöма рытив-воjвывсаñ асыв-лунвывлаñ да ем волнiстöj плато, кодi течсöма чорыд породажасыс: известнякжасыс, песчаникжасыс, сланецжасыс. Чорыд породажасас пыдö кодjысöмаöс jујас-лөн долинајас. донецкöj кр'аж озыр iзöмомөн, солөн, ем сен сiз-жö i көрт да рöма (цветнöj) металлјас.

15-öд серпас. Приволжскöj вывтас окраинаыñ оврајаслөн артмöм.

Среднерусскöj вывтассаñ рытиввылын кујлö дñепров-скöj увтас, а сы сајын Воjыно-Подоjскöj вывтас (418 м), кодi аслас асыввыв jукөннас течсöма кристаллическöj породажасыс,— Азовско-Подоjскöj шчитлөн jукөн. дñепр долиналөн улыс jукöныс торjдö Подоjскöj вывтасыс шчитыслыс мöд jукөнсö—Приазовскöj вывтас. Сени, көнi дñепрлөн вiзулыс орöдö кристаллическöj массивсö, лiбö сiз шусана Каменнöj гр'адасö, сени дñепр вылын вöлины порогјас; öнi дñепровскöj гидро-електростанцијаса плöтина вöчöм бöрын сijö порогјасыс лоiны ва улын.

Среднерусскöj вывтассаñ асыввывлаыñ кујлö Окскö-дон-скöj увтас. Тајö увтас куғаыс сiз-жö ылö лунвылö леччы-лис ледник; зев гырыс местајас танi вевтгысöмаöс лыаөн, ко-дöс вайiсны ледникувса шорјас.

Піднепровскій да Окско-донскій увтасјасыс лунвылын 6т-лаас6ны Прічерноморск6ј увтаск6д, коді кујл6 Чорн6ј да Азовск6ј морејас п6л6н асыввылас Ставрополск6ј плат6дз.

Окско-донск6ј увтасыс асыввылынжык кыпал6 Пріволжск6ј вывтас, коді бост6 Волгалыс став вескыдлар6 берес6 Гор'кісан Сталінград6з. Сіј6 сіз-ж6 нывка лечч6 рытывылас, дон ју доліна6, да крута ор6 Волгалан, сылыс вескыд, жужыд берес6 артм6дм6н. Асыввыс выступыс Самарск6ј лукаын шус6 Жігуловск6ј г6рајас6н (371 м). Лунвылас Пріволжск6ј вывтас вуж6 лапкыджык да векні гра'да6—Јергені6 (190 м). Јергені мун6 лунвыл6 Маныч ју доліна6з 350 км куза.

Јешц6 воц6 асыввыл6, Волга сајын, кыпал6 Пріуралск6ј вывтас, коді вочас6н кыпал6 Уралан. Сыл6н меда жужыд јук6ныс—Общ6ј Сырт (650 м). Љедніков6ј пукт6мјасыс тані абу6е, но уналаын мат6 верк6сас локт6ны ізвестнакјас да гіпс, к6ні паныдасл6ны карстов6ј јавленіејас (вошыс јујас, провалјас, пешщерајас).

Равніналыс асыв-лунвыс6 бост6 Прікаспіјск6ј увтас. Сыл6н бура ыжыд јук6н кујл6 океан уровеныс улынжык (26 м6з). Рытывылас Прікаспіјск6ј увтас 6тлаас6 Прічерноморск6ј увтаск6д—Кумо-Манычск6ј впа'інак6д, коді мун6 Јергені да Ставрополск6ј плато костті.

Крајев6ј складчат6ј г6рајас.

Асыввысјевропейск6ј равніна6 лунвылын да асыввылын вежтасалыс (ограніч-вајтыс) горн6ј хребетјас торјал6ны плытаыс сіј6н, мыј наын му корал6н пласт-јасыс оз кујлыны горизонталн6ја, а чук6рт6ма складкајас6 (вїц6д 24 страна-цылыс 9-6д серпас).

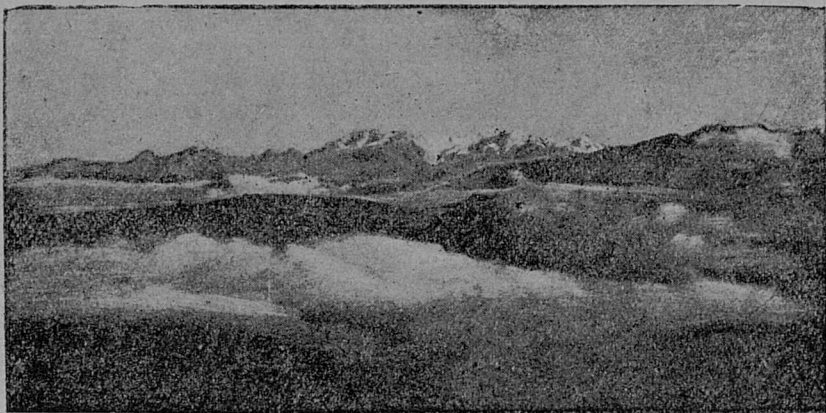
Шщїтјас да плїтајас ем6е му корал6н важсажык участокјас. Тај6—чорыд (жостк6ј) глыбајас, кодјас с6дма чорч6ма6е, мыј верм6ны с6мын потласны да вешјаены потлас6мјастыс ул6 да выл6, но оз вермыны пажыны складка-јас6. Но плїтајас дорјасын кујл6ны сеш6м участокјас, к6ні муысл6н кораыс нуажык (пластїчн6јжык). Тај6 участокјасас, кодјас шус6ны геосїнкліна-лјас6н, і артм6ны бокысан лїчкїг6н горн6ј складкајас—хребетјас. Му історїаын в6лі кымынк6 перїод, кор мунїс горн6ј складкајасл6н артм6мыс. Сы в6сна ем6е г6рајас важсажык6е дај томжык6е. Важса г6рајас јонжыка кїс6ма6е; сы в6сна нај6 лапкыджык6е да нал6н абу6е јос гребенјас да јывјас (вершінајас). Гор6нжык артм6м г6рајасыс жужыджык6е да нал6н рельефыс јонжыка јукла-с6ма. Му історїа куш6мк6 6тї эпохаын артмыс горн6ј хребетјас овл6ны унжы-кыс6 јїтма6е складкајас 6тї паскыд сїстема6. Мїјан Крымск6ј да Кавказск6ј г6рајас, кодјас артмысны складкајас артман меда б6рја эпохаас, сіз шусан алпїјск6ј эпоха6, лобны с6мын јук6н6н горн6ј складкајас паскыд сїстемалн, коді мун6 рытыввыл6 Јевропа став матерїк кузалаыс (Алпы, Карпаты, Балканы), а асыввылас воц6 мун6ны Азіја6 (Копет-даг, Іамїро-Алај, Гїндукуш, Гїмалајјас).

Уралск6ј г6рајас артмысны вожык, складкајас артман воца эпохаас, сіз шусана герцїнск6ј эпохаын. Нај6 сіз-ж6 ем6е складкајас паскыд сїстемалн јук6н, коді 6тарсаныс мун6 Нов6ј Земла выл6, м6дарсаныс—Азіяын,—Казакстан пыр Тан-Шаң да воц6 Рытывыв Кїтај6.

Горн6ј складкајасл6н чуж6мыс да артм6мыс пыр мун6 вулканїческ6ј јавле-нїејас6н: вулканјас артм6м6н, му верк6с вылас сыл6м магма породајас пет6м-6н, а сіз-ж6 землетрасенїејас6н. Сы в6сна і мїјан кадын землетрасенїејасыс

мунёны горнõй складкаяс динь, коджаслõн артмёмыс абу-на помасёма (СССР Европейскõй јукõн лунвылын—Кавказын да Крымын, Азиатскõй јукõнас — шõр Азијаын, Прибайкалјеин).

Крымскõй гõрајас. Крымскõй гõрајас бостõны Крымскõй полуостровлыс лунвыв јукõнсõ, кõнi најõ мунёны рытив-лунвыв-саң асыв-војвывсаң кузтанас 150 км да пастанас 35 км. Рытив-выв јукõнас најõ артмõдõны кујим параллельнõй гр'ада, кодјас торјалõны продольнõй долинајасõн. Медса жужыд лунвыв гр'адаыс неуна жужыджык 1500 м-ыс (Роман-Кош—1543 м), мукõд кык гр'адаыс тõдчымõн лапкыджыкõс.

16-õд серпас. Главнõй Кавказскõй хребетлõн серпас.
Улиас—ущелјејасын кымõрјас.

Крымскõй гõрајаслõн лунвыв гр'адаыс ем горнõй складкалõн õтi—војвыв жынјыс. Мõдыс—лунвыв жынјыс—ыжыд сброс бõрын леччiс улõ, Чорнõй мореса жужыд сбросовõй впадинаõ.

Кавказскõй гõрајас. Кавказскõй гõрајас кујлõны перешејек вылын Чорнõй да Каспијскõй морејас костын да нужалõны рытив-војвывсаң асыв-лунвылõ. Налõн кузтаыс вескыд визõд 1300 км да пастаыс 200 км-õз. Кавказскõй гõрајас состоитõны Главнõй хребетыс, кодi зев жужыд, вевтысõма шõр јукõнас лымјõн да ледныкјасõн да кодлõн јывјасыс каяõны 5000 м саяõ, да кымынкõ лапкыджык хребетјасыс, кодјас пын мукõдыс мунёны параллельнõја главнõй хребетыслы, мукõдыс вожалõны сысан пелõс артмõдõмõн.

Кавказскõй хребетын зев еща перевалјас, да i најõ кујлõны зев вылын (2500—2800 м). Тајõ зев јона сõктõдõ хребет вомõн ветлõмсõ. Медса тõдса перевалјасыс—Крестовõй, Мамисонскõй да Клухорскõй.

Кавказскõй хребетсаң лунвылын кујлõ Закавказскõй горнõй страна. Сiјõ состоитõ жужыд Армјанскõй на-

г о р њ е ы с (2000 м-öз), кодöс вевтöмаöс веркöс вылас визув-тöм вулканическöй породајас; рытив-војвылын да асыв-војвылын Армјанскöй плоскогорјесö кышалöма хребетјасöн; мукöд хребетјасыс мунöны плоскогорје асыввыв дорöдыс рытив-војвыв-саң асыв-лунвылö, кызі і Главнöй Кавказскöй хребетыс. Нагорје вылас сиз-жö емöс кусöм вулканјас; на пыс медса жужыдыс СССР пышкын А ла г е з (4095 м). Кусöм вулканјас емöс і Главнöй Кавказскöй хребетас. Кавказлөн медса тöдчана верши-најасыс — Е л б р у с (5629 м) да К а з б е к (5043 м) — сиз-жö кусöм вулканјас.

Закавказскöй горнöй страна јитчö Главнöй Кавказскöй хребетса шöр јукöныскöд С у р а м с к ö ј х р е б е т ö н; хребетса-ныс рытиввылö да асыввылö кујлöны сбросјасöн артмöдöм увтасјас—Р і о н с к ö ј да К у р і н с к ö ј. Рытиввылас Ріонскöй увтас воэö нужалöма Чорнöй мореса сбросöвöј впадінаö, а асыввылас Курінскöй увтас—Каспійскöй море лунвыв јукөнса сбросöвöј впадінаö.

Уралскöй гöрајас. Уралскöй гöрајас кыпалöны Јевропа да Азіја граніца вылын. Налөн кузтаыс воö 2500 км-öз, а пастаыс—50 км-саң војвылас да 150 км-öз лунвылас. Уралскöй гöрајас лыдö пырöны уна куз да жеңыд хребетјас, кодјас нужалöмаöс мерідианјас куза војвывсаң лунвылö. Уралскöй гöрајас јона важжыкöс Кавказ серті. Сы вöсна најö јона дыржык кіссісны, пазавлісны да судтаыс налөн абу жужыд. Медса жужыд гöрајыв-јасыс оз кыпавны 1900 м-ыс вылö. Војвыв да лунвыв јукөнјас-ыс жужыджыкöс (Војвыв Уралын гöрајыв Н а р о д н ö ј—1875 м, Лунвыв Уралын Јаман-тау—1639 м), шöр јукöныс Ураллөн тöдчымöн лапкыджык. Став Уралыслөн шöркод жуждаыс абу вылынжык 500 м-ыс. Воысöм-ветлöм боксаң Уралын некушöм сöкыдторјас оз паныдаелыны. Кавказыс торјалöм вылö сійс важöн-нін вомöналісны војдöржыксö грунтöвöј тујјас, а бöрынас релса тујјас.

Кызі важса горнöй страна Урал зев озыр быдсама полезнöй іскопајемöјјасöн, торја-нын көрт рудајасöн; таыс кынзі Уралын ем ыргөн, зарңы, платіна, ізшом, дона (ценнöй) ізјас.

Уралсаң рытив-војвылын вожалö нежужыд хребет П а ј - Х о ј, коді воэö мунö Вајгач да Новöй Земла діјас вылö.

2. РЫТИВВЫВСІБІРСКÖЈ да АРАЛОКАСПІЈСКÖЈ ЈУКÖНЈАС.

Рытиввывсібірскöй да Туранскöй увтасјас.

Уралскöй гöрајассаң лунвылын Урал медбöрја отрогјас да Каспійскöй море костын Асыввывјевропејскöй равніна öтлаасö јешшö-на ыжыджык равнінакöд, коді нужалö рытиввывсаң асыввылö—Уралсаң Јеңісеј јуöз да војвывсаң лунвылö—Војвыв Једовітöј океансаң жужыд горнöй хребетјасöз, кодјас торјöдö-

ны тајо равнинасо Централној Азија да Иран плоскогорјасисе. Равнинаислѳн војвыв јукѳныс шусѳ Р ы т ы в в ы в с і б і р с к ѳ ј увтасѳн, а лунвыв јукѳныс—Арал о к а с п і ј с к ѳ ј лѳбѳ Туран с к ѳ ј увтасѳн. Најѳс јукѳ нежужыд К а з а х с к ѳ ј гр'ада, кодѳ мунѳ војвыв шѳрота 50⁰-ис лунвывтѳжык. Казахскѳј гр'ада оз во Уралѳз, да ытывывылас кыкнан увтасыс ѳтлаасѳны увтас полосабн-жѳ, сѳз шусан „Тургајскѳј проливѳн“.

Происхождѳније да состав. Рытывывсѳбирскѳј да Туранскѳј увтасјас, кызѳ Асыывывевропејскѳј равнина, лѳбны пѳтабн. Сѳјѳ подѳлын кујлѳ сѳз-жѳ фундамент, кодѳ течѳма крѳсталлычѳскѳј породајасыс. Крѳсталлычѳскѳј фундамент-ыс сѳз-жѳ вѳвтѳысѳма сорсажык осадѳчнѳј пластјасѳн, кытчѳ ез артмывны складкајасыс, а сѳмын вѳліны колебатѳлнѳј вертѳкалнѳј двѳженѳјас, мыј вѳсна равнинаислѳн ѳткымын јукѳнјас кадыс-кадѳ ѳјдлывлѳсны морѳн. Но тајѳ пѳтаис абу сѳщѳм важса, кызѳ Асыывывевропејскѳј. Фундаментлѳн крѳсталлычѳскѳј породајасыс пѳтѳны веркѳс вылас Уралын, Казахскѳј гр'адаын да Кызыл-кум пустынаын, Аралскѳј моресаң асыв-лунвылын (вѳзѳд 9-ѳд серпас 24 лѳтбокыс).

Веркѳсса наносјас. Важса фундаментсѳ вѳвтѳыс осадѳчнѳј породајас пѳыс медса јѳна паскалѳмаѳс најѳ, кодјас артмѳсны долѳдѳныковѳј эпохаѳ. Сѳјѳ кадас морѳыс вѳлі тупкѳ ѳнија Рытывывсѳбирскѳј увтаслыс ыжыджык јукѳнсѳ, а Тургајскѳј пролив пыр вѳлі пырѳ Туранскѳј да Прикаспѳјскѳј увтасјасѳ. Тајѳ морѳыслѳн пуктѳмјасыс (отложѳнијѳасыс) кызвыѳннас сојјасыс, лыајасыс да песчанѳјасыс. Горѳнжык, лѳдныковѳј эпохаѳ, Рытывывсѳбирскѳј увтаслѳн војвылыс вѳлі вѳвтѳысѳма лѳдныкѳн, кодѳ леччыліс Уралсаң да волѳс војвыв шѳрота 61⁰-ѳз, Иртыш да Об ѳтлаасанѳнѳз. Зев гырыс лѳдныкјас леччылісны сѳз-жѳ Алтај гѳрајасса хребѳтјассаң. Лѳднык сылігѳн да бѳрынтчѳгѳн артмѳс зев уна ва. Војвылѳ вѳзувтѳмыслы мешајтѳс ачыс бѳрынтчыс лѳдныкыс да сы вѳсна лѳднык ваясыс вѳзувтѳсны лунвылѳ Аралокаспѳјскѳј бассейнѳ, кодѳ секѳ вѳлі тѳдчымын ыжыджык.

Сы бѳрын, кор Уралскѳј лѳдныкыс бѳрынтчѳс зѳкѳз, Рытывывсѳбирскѳј увтаслѳн војвылыс јѳщѳчѳ-на ѳтчѳд тупкыслѳс морѳн, кодлѳн ваыс нуѳс лѳдныковѳј пуктѳмјасѳѳ. Мѳдарсаңыс, алтајскѳј лѳдныкјаслѳн ваясыс увтас асыв-лунвылас пуктѳсны бура уна гала да лыа. Сѳзѳн, Рытывывсѳбирскѳј увтасын веркѳсса наносјасыс артмѳсны: војвылас—лыајасыс, кѳнсурѳ валунјас сорѳн, лунвылас—лѳссовѳднѳј да лыаа сојјасыс, кѳнсурѳ гала сорѳн, а Аралскѳј увтасын—лыајасыс, кодјас артмѳсны мыјкѳ-мында јукѳннас морѳн пуктѳм песчанѳјас пазавлѳмыс, а мыјкѳ-мында јукѳннас јујасѳн пуктѳм помыс, сојјасыс да лѳссыс.

Вѳзутан ваясѳн да тѳвјасѳн рѳлѳјѳлѳн вѳжѳѳм. Рытывывсѳбирскѳј увтас рѳлѳјѳ артмѳмын вѳзутан валѳн ужыс ез петкѳдчы сѳщѳм тѳдчана да сѳщѳм ыждајасын, кызѳ Асыывывевропејскѳј равнина лунвылын. Тајѳ вѳставсѳ медвојдѳр сѳјѳн, мыј тајѳ страна јукѳнлѳн веркѳсыс зев шылыд (равниннѳј). Рытывывсѳбирскѳј увтас ѳужалѳ војывсаң лунвылѳ 2000—2400 км куза, ытыывывсаң асыывылѳ—2000 км куза. Став тајѳ кузала-

ыс рельефыс өтсама шылыд, да море уroveňсаң судтајасыс абу
вылынбс: Иртышлөн уroveňс Семіпалатінск дінын 209 м ыло
вылынжык море уroveňс, Омскын—68 м, Березовоын, Об улыс
теченіеын—30 м. Со кілометрјас ыло тані сін оз казав мык-
мында тәдчанажык мылкјас лібө гуранјас. Көрттуј унаыс мунө
уна дас кілометрјас ыло стрела код вескыд візөн пөшти неку-
шөм подјомјастөг да кезлытөг. Увтаслөм ыжыджык војвыв
јукбныс вевттысөма, кліматическөј условіејас серті, нурјасөн
либө вөрјасөн. Сөмын лунвылын, Барабинскөј степын, Об да
Иртыш костын, рельефыс вежсөжык нежужыд вывтасјас рад-
јасөн, сіз шусан „гривајасөн“, кодјас нужалөмаөс асыв-војвыв-
саң рытив-лунвыло, а лунвылынжык, Кулундинскөј степын,—
коркө тані вөвлөм јујас паскыд ложбинајасөн. Гривајасыс і лож-
бинајасыс артмісны веркөссө ледніковөј ваясөн кодјөм-нуөм
вөсна.

Туранскөј увтасын візуван валөн ужыс тәдчө зев омөла; сы
пыфси зев јона тәдчө ужыс төвлөн, коді веркөссө вежөмын
кутө зев ыжыд тәдчанлун. Веркөсас петые песчанікјасөс
разрушајтөмөн төлыс сіјө пөртис лыајасө. Төлөн нуөм лыајас
мукөдлаас вевттысны паскыд плөшцадјас да артмөдісны лыа
пустынајас, кодјас бөстөны уна сурс квадратнөј кілометрјас.
Пазавтөм песчанікјаслөн коласјасыс көнсурө јешчө мыччысө-
ны-на пызан формаа торја вывтасјас ногөн. Төв ужыс пазавлөм
тујјасыс тыдалөны быдлаын, көні веркөсас петөны чорыд
породајас; і унаыс сіјө кымынкө метр судтаа быдса колон-
најас, кодјасөс төчитөма төлыс. Вөзө жугавлөмыс (разрушајтчө-
мыс) да лыа чірјас зыртчөмыс артмө лөсс, коді нөбөдсө төлөн
да, медсасө гөрајас поддінө пукөбмөн, артмөдө плодороднөј
мусін. Лөсс полосалөн пастаыс овлө кымынкө дас кілометр.
Лыалөн јешчө-на ыжыджык плөшцадјас артмөмаөс јујас важ
наносјасыс.

Жар гөжса лунјасө төвнурјас лептөны лыа пустынајасын вывті уна бус.
Төлөн лептөм тајө бусыс разөдсө паскыд равнына паста: Кокныджык бусыс
кыпөдсө вывлаң ыло кајыс јона шоналөм сынөдөн. Секі асывсааныс кымөртөм
јенежыс тупкысө тајө буснас бытө гудыр щынөн. Шонді ыло секі пөзө
вескыда візөдны сін візтөг; сіјө кельд, оз сет асыс југөрјасөс да мунө озыс
төгыл ыло. Шонді леччөм бөрын сынөдлөн ыло кајөмыс дүрдө, да кыпалөм
буслөн став массаыс леччө да тупкө аснас вывті паскыд местајас. Тајө пукөбм
атмосфернөј бусыс і артмөны лөссовөј пуктөмјас (отложенијејас), кодјас
сетөны плодороднөј мусін (желтоғөм).

Рельефлөн тіпјас. Рельеф сам сертіыс да сіјө артмөм усло-
віејас сертіыс Рытиввывсібірскөј да Туранскөј увтасјас торја-
лөны кујім јукөн ыло: 1) *лунвывса*—горнөј хребетјассаң лун-
вывлаңын Казахскөј гр'адабз војвылын; 2) *шөр*—Казахскөј гр'а-
дасаң војвыв шірота 56°-өз, да 3) *војвывса*—војвыв шірота
56°-саң Карскөј моребз.

Медса резкөја торјалө лунвыв јукөнлөн рельефыс. Вывті
тырыс плөшцадјас вылын тані кујлөны пустынајаслөн лыа мо-

лымжон да најос шуоны „белкіјасон“. Медса жужыдос Катунскөј белкі, көні кыпалө Алтајлөн меджужыд вершінаыс (гөрајыв) — Белуха (4550 м). Алтај вылын леднікјасыс төдчымон ешажык Кавказын дорыс; посныджыкөс і агныс леднікјасыс.

Асыв-војвылын кык хребет — Кузнецкөј Алатау да Салаирскөј кр'аж, кодјас пыдө пырөны Рытыввысibirскөј увтасө. На костын кулө Кузнецкөј ізшом бассейн.

Алтај, кыңи важса горнөј страна, озыр полезнөј іскопајемөј-јасон.

Рытыв-лунвылын Алтајсан кулө нежужыд хребет Тарбагатај.

Таң-Шаң. Таң-Шаң — СССР пыщкын медса паскыд горнөј сiстема. Сылөн куштаыс тани 1500 км сајас, пастаыс — 350 км, меджужыд гөрајывјасыс кыпалөны 7000 м-өң. Асыввылын Таң-Шаңлөн хребетјасыс мунөны Китајө, да сiзөн став сiстемаыслөн куштаыс лөб 2000 км сајө. Кулө Таң-Шаңыс војвыв широта 40 да 46° костын, мыј соотвeтствуйтө Кавказ широталы.

Таң-Шаң — важса горнөј страна, көні бөрја периодө вылыс кутіс мунны складкајаслөн артмөм. Та вөсна і өнiја кадөң Таң-Шаңын лолывлөны ыжыд землетрасеніјeјас.

Таң-Шаңлөн хребетјасыс мегыр ногаөс, кодјас гөрбөнас бергөдчөмаөс лунвывлан да нужалөмаөс широтнөја, асыввывсан рытыввылө. Асыввылас хребетјас матысмөны өта-мөд дінас, а рытывланыс ылымөны.

Асыв-војвыс хребетјасыс лапкыджыкөс, но і најө кыпалөны 4600—4800 м жуждаөң. Китајкөд граница вылын, самөј граница вылас кулө зев ыжыд массив Хан-Тенгри, став Таң-Шаңас меджужыд гөрајылөн (7195 м). Сысан рытыввылө вејерөн паскалөны некымын горнөј хребетјас, кодјаслөн гөрајывјасыс кыпөдчөны 5500 м-өң. Хребетјас пыс медса жужыдөн лөб медса лунвывсаыс — Кокшаал-тау (6000 м). Клімат кослун вөсна лым візыс мунө вылын (3000—3700 м), но Таң-Шаңлөн хребетјас, кодјас тајө уровенгыс јона-на вылө кыпөдчөны, паскыда вевттысөмаөс лымжон да леднікјасон. Хан-Тенгрисан лөчөны леднікјас, кодјас пырөны мушар вылас медгырыс леднікјас лыдө; Інылчөк леднік кузтанас нужалө 70 км-өң, уна леднікјаслөн куштаыс 20 км сајө. Өнiја кадө Таң-Шаңлөн леднікјасыс бөрынтчөны.

Памиро - Алај. Кокшаал-тау хребет нужалө воңө рытыввылө Алајскөј хребетө. Тајө хребетыс, кодi сiз-жө кыпалө 6000 м-өң, јитө Таң-Шаңсө сысан рытыв-лунвывланын кујлыс Памиро-Алајскөј горнөј странакод. Памиро-Алајлөн хребетјасыс iчөтжыкөс Таң-Шаңскөј сертi кузтанас да пастанас, но панјоны жужданас. Најө сiз-жө мунөны широтнөја, асыввывсан рытыввывланө, но налөн мегырјасыс гөрбјаснас бергөдчөмаөс абу лунвывлан, кыңи Таң-Шаңын, а војвывлан.

Алајскөј хребет сајын лунвывланын кулө паскыд Алајскөј доли́на, а сы сајын кыпалөны-нiн Памиро-Алајскөј сiстемалөн

хребетјас — Заалајскöј хребет Љеңин Пік гөрајылөн (7128 м) да Петр I-лөн хребет, көні кыпдчөма став СССР пастаын медса жужыд гөрајылыс—Сталин Пік (7495 м). Тані-жө і медса ыжыд ледныкыс СССР-ын—Федченко ледник; тајө ледныкыслөн кузтаыс 77 км, а плöщадасыс бокјасса став ледникјаснас 1300 кв. км сајас. Заалајскöј хребетсаң лунвывланын кулө жужыд нагорје Памир („Мирлөн вевт“), коді лоө узелөн, кытчө öтлаасöны азиатскöј матеріклөн медгырыс горнöј сiстемаясыс (Таң-Шаң, Куен-Луң, Каракорум, Гималай, Гиндукуш).

Памир — жужыдыс-жужыд горнöј страна. 5700 — 6000 м судтаа гөрајывјасыд лыдыссыны дасјасөн, 4800—5600 м судтаа гөрајывјас—сојасөн. Торја хребетјасöс јансöдыс долинајас сiз-жө кулöны 3500—4000 м судаын. Перевалјасыслөн жуждыс унаыс овлө вылынжык Монбланыс. Ставыс тајө вöчө Памирöс мортлы сöкыда сiбалана (труднодоступнöј) странаөн.

Памирыс жужыд горнöј рајонјасöс завојутöмыс, кызі Арктикаöс завојутöм, бөрја војасса уж. Вел уна экспедицияјас, кодјасöс вöлі-котыртöма бөрја дас онас советскöј властөн, вомöнавлісны сешöм областјас, кодјасöс војдöр-жык лыдыссыны сiбавтöмөн; экспедицияјас вермiсны кајлыны међужыд гөрајывјас вылö, котыртöма лоі метеорологическöј станцияјас некор сывлытöм векыса лымјас вiз сајын. Горнöј перевалјас вомöн, кодјас војдöр вöліны сiбавтöмјасөн (недоступнöјјасөн), нуöдöма шоссејнöј тујјас. Экспедицияјас азiсны Памирыс і уна ценнöј ископајемöјјас, сiјö лыдын і зары.

Копет-даг. Памиро-Алајскöј сiстемалөн хребетјасыс воöны сöмын Аму-дарјаöз. Најöс вежöм вылö Афғанистансаң да Ирансаң Кара-кум лунвыв окраинаас воö хребетјаслөн выл сiстема — Гиндукушскöј. Сiјö муно рытив-војвылö да артмöдö лунвывлаң кусытчöм мегыр. Иранкöд СССР граница вылын тајө хребетјасыс Копет-даг нiм улын нужалöны 800 км гөгөр да, Каспiјскöј море бердö вöтöз, кежöны лунвывлаң да вужöны Иранын Елбрус нiма горнöј хребетö. Копет-даглөн судтаыс 2900 м гөгөр; војыв бокыс Копет-даглөн орö зев крута да сы вöсна СССР-ладорсаң тајө хребетыс сöкыда сiбалана.

Гөрајас артмöмлөн öнiја кадса петкöдчöмјас. Горнöј складкајас став кузалаыс, Таң-Шаңсаң асысвылас, Кавказöз да Крымскöј гөрајасöз рытиввылын, гөрајас артмöдан уж петкöдчö і öнiја кадын му кора щöкыда вöрöмын. Тані овывлан землетрасенијејас паскалöны зев гырыс плöщадјас вылын да вöчöны ыжыд пазöдлöмјас (разрусенијејас).

Зев ыжыд землетрасеније вöлі 1902 воын Андiжанын (Таң-Шаң); вöлі жугöдöма-кiстöма 26 сурс керка гөгөр да кулі 4600 морт сајас. 1907 воын вöлі јон землетрасеније Каратагын (Памиро-Алај), код дырјi кулі 10 сурс морт гөгөр. Шöр Азiјаын быд во шöркöдa овлө кујiм лун землетрасенијејасөн. Öдва тöдчана мусiн вöрöмјаскöд öтщöс тані оз шоча овлыны землетрасенијејас, кодјас бостöны јона гырыс плöщадјас (Андiжанскöј—350 сурс кв. км. сајас), кысöны дыр кад чöж да овлöны

ыжыд разрушительнӧй ынаӧс. Но век-жӧ землетрасенијеяс лыд сертӧ да најӧ нап्राжонност сертӧ Шӧр Азија сетчӧ (уступајтӧ) Кавказлы.

3. АСЫВВЫВСИБІРСКӦЙ ЈУКӦН.

Асыввывсибірскӧй горнӧй страна кујлӧ Јенисеј ју да Тихӧй океан берегјас костын; тајӧ лоӧ СССР-лӧн медса паскыд, јӧзӧн медса шоча овмӧдӧм да сы вӧсна ставнассӧ медса-на омӧла тӧдмалӧм јукӧн. 1926-ӧд воын-на вӧлі ылі асыв-војвылас тӧдмалӧма географическӧй наукаын тӧдлытӧм ыжыд Черскӧй хребет, кодлӧн куштаыс 1000 км да жуждаыс 3000 м-ӧз.

Асыввыв Сібірлӧн террѳторіјаыс релјеф сертӧ јуксӧ кујім пелӧ: 1) паскыд Среднесібірскӧй плоскогорје Јенисеј да Лена јујас костын; асыв-лунвылын сіјӧ вужӧ Лена сајӧ да нужалӧ Становӧй хребетӧз, Алдан јулыс бассейнсӧ щӧщ бостӧмӧн; 2) Горнӧй област, кодӧ вежтасалӧ (ограничивајтӧ) тајӧ плоскогорјесӧ лунвывсаң, да 3) горнӧй складкајаслӧн да хребетјаслӧн област, кодјас кујлӧны асыввылас да асыв-војвылас.

Среднесібірскӧй плоскогорје. Среднесібірскӧй плоскогорје — важса проісхожденијеа плѳта, му коралӧн мед важса участокјас пыс ӧтӧ участок. Но сіјӧ веркӧс вылын крісталлыческӧй породајасыс петӧны сӧмын некымынлаын; рытиввылас, кӧнӧ најӧ Јенисеј ју вескыд берег пӧлӧныс артмӧдӧны *Јенисејскӧй кр'аж* (1200 м), да војвылас, Тајмырскӧй полуостровын да Анабары ју јывјасын. Сібірлӧн тајӧ јукӧныс вӧлі море улын зев важса кадын, кор Нѳжнӧй Тунгуска областын артмис ыжыд Тунгусскӧй ізшом бассейн. Та бӧрын плоскогорјеyslӧн ыжыджык јукӧныс пыр вӧлі сушаӧн. Но ез-кӧ вӧв танӧ складкајаслӧн артмӧмыс, релјеф артмӧдӧмын ыжыд рол ворсісны му коралӧн сбросјас да разломјас; та дырјӧ лоӧм потасјасӧдыс веркӧсас петісны вывтӧ уна вулканыческӧй породајас, кодјас ӧнӧ вевтӧны даc да со сурс квадратнӧй кілометр паста пространствојас, кызтанас щӧкыда кымынкӧ со метрӧз. Му пыщсыс тајӧ петӧм породајасыс шусӧны „траппјасӧн“. Сіјӧ местајасын, кӧнӧ најӧс вундӧны јујаслӧн долинајас, артмӧны жужыд ушщелјејас зев крут, пӧшти сувтса бокјасӧн (сенӧ најӧс шуӧны „воротаӧн“, лѳбӧ „щӧкаӧн“); а јујаслӧн теченијеыс унаыс вомӧнаслӧ порогјасӧн („шіверјас“). Плоскогорјелӧн шӧркод жуждаыс 300 м гӧ-гӧр, но лунвылас кыпалӧны жужыджык вывтасјас, кодјас шусӧны „хребетјасӧн“. Налӧн шӧркод жуждаыс 600 м-ыс абу вылынжык, но торја јывјасыс кајӧны 1000 м-ӧз дај вылӧжык; но век-жӧ тајӧ јывјасыс щӧщкӧсӧс, нывк пӧкатјасаӧс. Лена јулаң плоскогорјеыс лапкалӧ, а Ленасаң асыввывланын, Алдан бассейнын, бара кыпалӧ 1000 м-ӧз.

Лунвыв горнӧй област. Лунвывсаң да асыв-лунвывсаң Среднесібірскӧй плоскогорје кышалӧма уна хребетјасӧн, кодјасӧс

поѣ јукны 3 группа вылѣ: 1) Сајанско-Байкалскѣй горнѣй страна; 2) Забайкалскѣй горнѣй страна да 3) Становѣй хребет.

Сајанско-Байкалскѣй горнѣй страна зев важса про-
исхождѣніеа. Сіѣ артмѣ хребетјас кујім мегырыс. Ортсыса,
лунвывсасѣ да меѣа куѣ мегырсѣ артмѣдѣны: рытывылын Са-
јанскѣй гѣрајас, асывылын Хама-р-дабан хребет;
ѣтлаасѣны најѣ Байкал ты лунвыв помын. Сајаны јуксѣны Ры-
тывыв да Асывыв Сајаны вылѣ. Асывыв Сајаныыс
жужыджык; меѣа жужыд гѣрајылыс—Мунку-Сардык—
кыпалѣ 3490 м-ѣз, сы вылын емѣс њеыжыд љеднѣјас. Сајаныын
олысјас пѣштѣ абуѣс да сіѣ зев сѣбавтѣм. Рѣјефас вевтыртѣ
гѣрајаслѣн округлѣй формајас паскыд да омѣла волнѣстѣй гре-
бенѣн лѣбѣ пызаннога формаа вывтасјас.

Мѣд да којмѣд мегырјасыс сѣз-жѣ кыпалѣны 3000 м-ѣз. Рѣ-
јеф артмѣдѣмын таѣ сѣз-жѣ ыжыд рол ворсѣсны сбросјас; ѣтѣ
сещѣм сбросовѣй впаѣнаын кујлѣ і Байкал—став мѣрас меѣа
жужыд тыыс.

Забайкалскѣй горнѣй страна артмѣ уна хребет-
јасыс да плоскогорјејасыс, кодјас кујлѣны рытывылас Байкал
ты да асывылас Алдан ју јывјас костын. Лунвылас сіѣ локтѣ
мѣјан госуѣарственнѣй гранѣцаѣз, кодѣ мунѣ Аргун ју куѣа. Хре-
бетјасыс јонжыкасѣ њужалѣны асыв-војвылѣ; забайкалскѣй хре-
бетјаслѣн ыжыджык јукѣныс емѣс сбросјас ногѣн артмѣм ус-
тупјас. Меѣа тѣдчанаыс Јаблоновѣй хребет, сіѣ јукѣ
став Забайкалјесѣ кык пѣлѣ; рытывывса да асывывса. Плоско-
горјејас кыпалѣны 1000 м-ѣз. Хребетјасыс—2600 м-ыс абу жу-
жыджыкѣс да налѣн куш јывјасыс, кодјас шусѣны „голецјасѣн“,
абу вевттысѣмаѣс сывлытѣм лымнас.

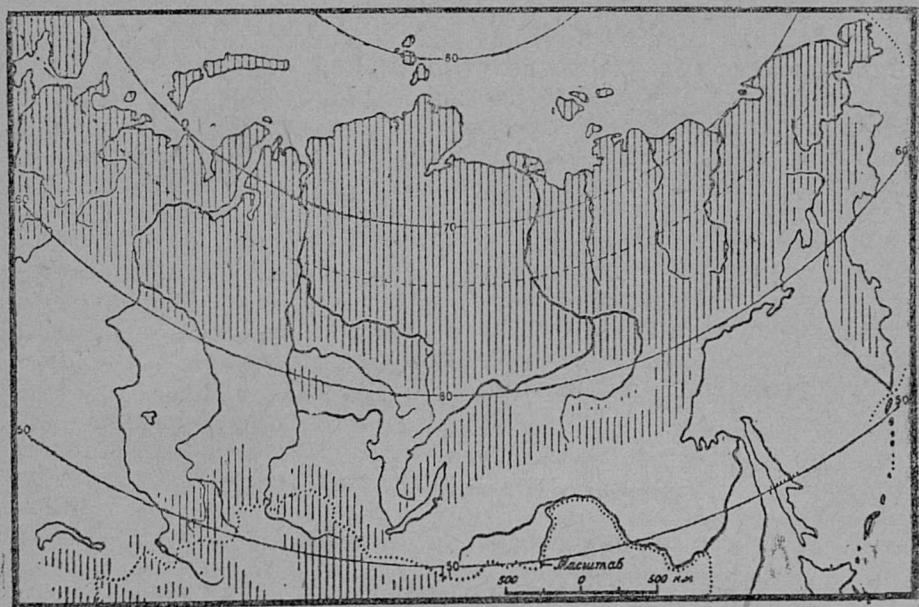
Становѣй хребет ѣтувтѣ кымынкѣ хребет, кодјас му-
нѣны Алдан ју јывјассаѣн первој шѣротнѣй направлѣніеѣн, асыв-
вывляѣ, 56 параллѣль куѣа Охотскѣй мореѣз, кѣнѣ најѣ вежѣны
асыныс направлѣніејесѣ асыв-војвылѣ да воѣны војвыв шѣрота
61°-ѣз. Становѣй хребет лѣѣ водорѣделѣн Алдан (Лѣна бассејн)
да Зѣја (Амур бассејн) прѣтокјас костын, а сѣз-жѣ Охотскѣй
мореѣ визувтыс јујас костын. Меѣа жужыдѣныс 2535 м, куѣта-
ыс—2000 км гѣгѣр.

Асывывса горнѣй страна. Забайкалскѣй горнѣй страна дѣнѣ
плѣт матыстѣѣ горнѣй хребетјаслѣн Забайкалско-Амурскѣй мегыр,
кодѣ заводѣтѣѣ асывыв помас. Сы дѣнѣ прѣмыкајтѣ Буреѣн-
скѣй лѣбѣ Малѣй Хѣнган хребет, кодѣ мунѣ оз-нѣн асыв-
вылѣ, а рытив-лунвылѣ (хребетлѣн куѣтаыс 800 км гѣгѣр, жуж-
даыс—2220 м-ѣз).

Буреѣнскѣй хребет, Становѣй хребет да Амур ју течѣніе
костын кујлѣ Зѣјско-Буреѣнскѣй платѣ, шѣркоѣ
жужданаыс 500 м гѣгѣр, а Буреѣнскѣй хребетсаѣ асывывляѣнын
—сбросовѣй Амурско-Уссурѣјскѣй увтас, кодѣ море
уровѣныс вылынжык сѣмын 47 м вылѣ. Јапонскѣй море пѣлѣн
став мукѣѣ пространствоыс тырѣма Сѣхота-Алѣн хребет-

јасѡн; најѡ важса проісхождѣніеа, јона кіссѡмаѡс (разрушіт-
чѡмаѡс) да шылалѡмаѡс; налѡн жуждаыс—1560 м-ѡз.

Асыв-војвывса горнѡј област. Тајѡ областыс асыввывсаыс
плѡт воѡ Среднесібірскѡј плоскогорје дінѡ, торјалѡ сы бердыс-
сѡмын Лѣна ју улыс течѣніеѡн. Тані емѡс складкајаслѡн кык
мегыр, кодјаслѡн гѡрбыс бергѡдчѡма лунывлаы. Ортсысаас,
куъжыкас, пырѡны ташѡм хребетјас: В е р х ѡ ј а н с к ѡ ј—ры-
тиввылас, К о л ы м с к ѡ ј да А н а д ы р с к ѡ ј—асыввылас; бѡр-

17-ѡд серпас. Лѣдникѡвѡј эпохаѡ Сібірлѡн јіъылѡм. (Штріхујтѡм местајас-
ыс вѡлі вевтѣсѡмаѡс јіѡн)

јаясысабу настѡјашщѡј хребетјас, а ем окраіна шѡщкѡс вывтас-
лѡн, коді ѣеыжыд шупѡдјасѡн лечѡ океанлаыс. Кѡні ѡтлаасѡны
Верхојанскѡј да Колымскѡј хребетјасыс, сені лунывсаыс на
дінѡ прімыкајтѡ Станѡвѡј хребет. Пыщкѡс мегырсѡ артмѡѡд
Ч е р с к ѡ ј хребет.

Камчатка да Сахалін. Колымскѡј да Анадырскѡј хребетјас-
саы асыввывлаынын кујлѡ паскыд увтас полоса, коді торјѡѡд
Камчаткаса гѡрајасѡс.

Камчаткалѡн да Сахалінлѡн горнѡј хребетјасыс относіт-
чѡны-нын складчатост меѡса бѡрја сістемаас—алпіјскѡјѡ. Налѡн
направленіеыс мерідіѡнальнѡј, војвывсаы лунывлѡ. І Камчатка-
ын, і Сахалінын—кыкнаас мунѡны кык хребетѡн—рытиввыса
да асыввыса; на кыстын емѡс сбросѡвѡј проісхождѣніеа ув-
тасјас. Камчаткаын хребетјасыс кыпалѡны 1500 м-ѡз, Сахалінын

—2000 м-öз. Камчаткалөн асыввыв хребетыс ем продолженіе сіѣ складчатöй мегырыслөн, коді мунö Курілскöй діяс да Хоккайдö ді куза лунвылö. Сорөнжык артмём гөражаскөд жітöдын сулалöны і Камчаткаса вулканјас, кодјас тані шусöны сопкајасөн. Вулканјасыс тані кујлöны асыв берег пöлөн. Фействуытыс вулканјасыслөн тыдыс 12; налөн жуждаыс 1600 м-сан 4900 м-öз. Камчаткаын гөражасас лым вѣзыс мунö 1500—1800 м вылнати да сы вöсна унжык сопкајасыс вевттысöмаөс лымјөн. Медса ыжыдыс—К л у ч е в с к ö ј с о п к а (4850 м). Камчатка—СССР-ын зік öтїк места, көні емöс действуытыс вулканјас.

Ледніковöй период Сїбірын. Ледніковöй периодö Сїбірлөн став војвылыс вöлі сіз-жö вевттысöма жіөн, коді воліс лунвылас војвыв шїрота 61°-öз. Тајö жіөмлөн медса тöдчана центрјасыс вöліны: рытиввылын—Гыданскöй да Тајмырскöй полуостровјас вылын, асыв-војвылын—Верхојанскöй да Черскöй хребетјас областын. Гырыс леднікјас вевттылісны сіз-жö горнöй хребетјасыс жужыджык јукөнјассö, медса-нын Алтајлыс да Саянылыс, на вывсан ылö војвылö куз кывјасөн леччөмөн. Тајö жіаслөн тујјасыс сураліны уналаыс-нын, а Асыввывсїбірскöй море побережјеын паныдаслöны весіг іскопајемöй жі чукөрјас, кодјас колöмаөс-на ледніковöй эпохасаң. Но клімат јонжыка кослун вöсна Сїбірын жілөн кызтаыс ез вöв сещөм ыжыд, кызі Јевропейскöй јукөн рытив-војвылын.

IV. ПОЛЕЗНÖЙ ІСКОПАЈЕМОЉЈАС.

Іскопајемöјјаслөн артмём.

Полезнöй іскопајемöјјас јукöны металлїческöј јас ылö, лїбö руда јас ылö (железнајас, колчеданјас, свїнцовöй блеск да мукöд), сіз шусан кокні металлјаса соједїненїејас ылö (боксітјас, көні ем алумїніј, повареннöй да мукöд совјас, фосфорїтјас, слуда, їзвест да мук.), да нем еталлїческöј јас ылö (шомјас, нефт, сера).

Металлїческöй іскопајемöјјас артмїсны сълөм (расплавленнöй) магма массајасыс, кодјас петїсны му пышкыс веркöсас. Секї најö вермїсны артмыны лїбö вескыда магмаас чорѣгас, лїбö металлјаслөн газјаскөд öтлаасöмыс, кодјас (газјасыс) торјалöны мзгмзсыс, лїбö металлјаслөн сіѣ растворјасыс торјалöмыс, кодјас каїсны потасјасöдыс да артмөдісны жілајас. Жїлајасын металлјасыс күјлöны оз кызсурö, а најö удельнöй вес серті: бөкыд металлјас (латїна, зарні, ыргөн, озыс)—пыдынжык; вылынжык—езыс, свїнеч, цїнк; јешшö вылынжык—сурма, ртут.

Тајөн артмём магматїческöй месторожденијејасыс металлјаслөн дыр кадөн разрушайтїсны, најöс кыщалыс породајаскөд щöщ вужöдавсїсны мукöд местајасö лїбö торпырігјасөн, лїбö растворјасөн да бара сенї пуккалісны. Тајөн артмїсны көртлөн, марганецлөн, ыргөнлөн о садочнöй рудајас, да платїналөн, зарнілөн, озыслөн торпырігјаса (обломочнöй) россыпјас.

Неметаллїческöй іскопајемöјјас, а сіз-жö і кокні металлјаслөн соједїненїејас артмїсны лїбö веркöсас петыс чорыд породајас (боксітјас) разрушайтчöмыс, лїбö морскöй ваыс пакталөм вöсна торјалöмыс (повареннöй да калїевöй сов), лїбö важса быдмөгјас коласјасыс (їзшом), важса быдмөгјас да пемöсјас коласјасыс (нефт).

Іскапаємōјјаслōн географічэскōј распрэдэленьіе.

Магмалōн сылōм массајасыс петлісны медјонасō горнōј складкајас, разломјас да му кора потласōмјас (трэшцінајас) лоігōн, да сы вōсна металјаслōн кујланінјасыс (месторождєніејасыс) паныдаслōны медсасō сещōм областјасын, кōні коркō мунліс складкајас ногōн гōрајаслōн артмōм. Тазі лоіны металічэскōј рудајас Ураллōн (кōрт, платіна, нїкель, ыргōн) да Кавказлōн (ыргōн, кобалт, езыс, свїнеч, цїнк). Урал сертї Кавказ омōлжыка разрушайтчїс да рудајасыс сенї паныдаслōны шочжыка. Уралын разрушїтчōм руднōј месторождєніејасыс артмїсны сїзжō торпырїга рудајаслōн кујланінјас (платїналōн, зарнїлōн россыпјас).

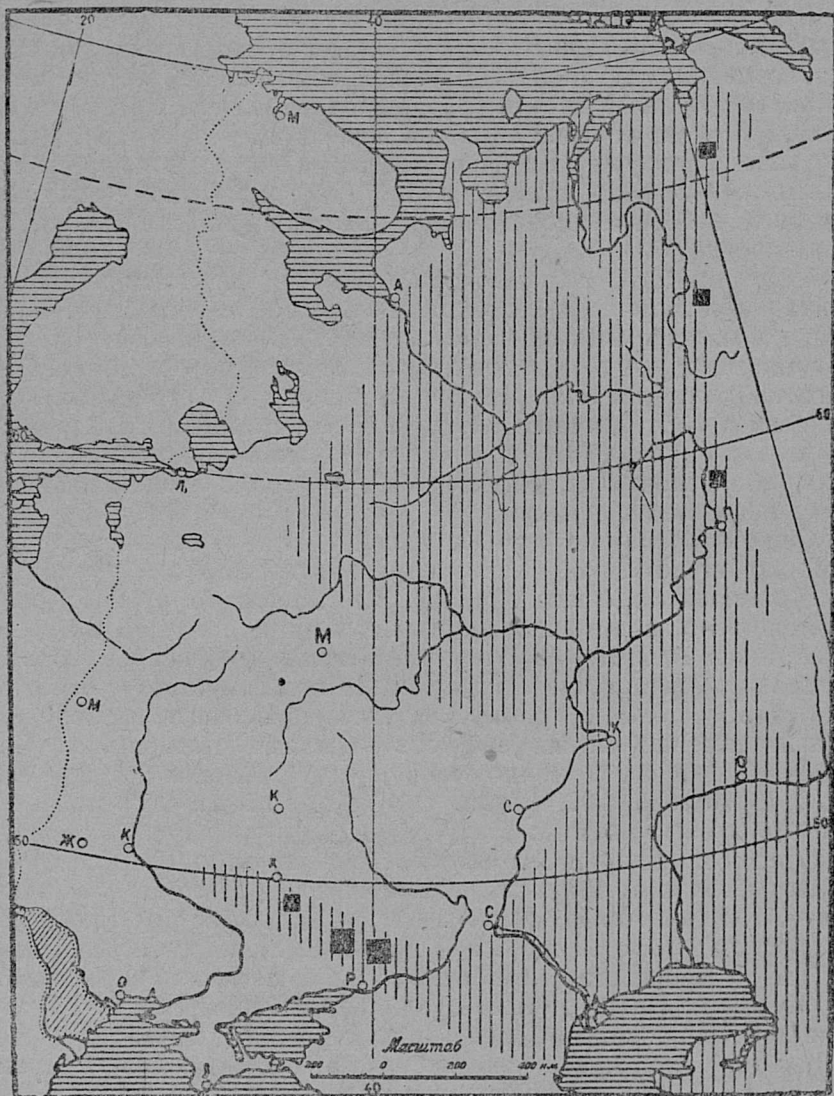
Кōрт рудајас паныдаслōны сїзжō і Асыввывјевропєјскōј плїта основанїеын кујлыс крісталлічэскōј породајасын. Ташōм Курскōј месторождєніе, кодї кујлō тōдчана пыднаын да кодōс лої азōма сїз шусан „магнїтнōј аномалїа“ сертї, мōдногōн-кō, магнїтнōј стрелка вешїōм сертї; магнїтнōј стрелкаыс вешїō му пыщса кōрт массајас влїанїе вōсна. Вообшщесō дыр кадōн да јона разрушайтчōм шшїтјасын полєзнōј іскапаємōјјас паныдаслōны шочжыка, ещажык да абу сещōм уна пōлōсōсє, кызї горнōј складкајасын.

Сещōм іскапаємōјјас, кызї шомјас, нефт, совјас, артмїсны баражō определоннōј местајасын да определоннōј условїејасын—лапкыд морєјасса окраїнајасын, кодјас (морєјасыс) разнōј геологїчэскōј перїодјасō вєвтылїсны ђнїја плїтајаслыс јукōнјасō, шуам Асыввывјевропєјскōј плїталыс јукōнсō. Сы вōсна ізшомлōн месторождєніејасыс паныдаслōны Печорскōј бассейнын (Воркута ју пōлōн), Уралын, Подмосковнōј да дōнєцкōј бассейнын; каменнōј да калїевōј сов—Уралсаң рытызвылын (Солїкамск, Ілецк), да дōнєцкōј бассейнын (Артемовск); нефт—Прїуралскōј полосаын, Кавказын, сїјō вōјвыв пōкатас (Грозныј, Мајкоп) да лунвыв пōкатас (Баку).

Среднєсїбїрскōј плїта вылын ізшомјас емōс Тунгусскōј бассейнын да Канско-Іркутскōј бассейнын (Черемхово), каменнōј сов—Усолїеын Ангара вылын. Ангара порогјас рајонын—кōрт рудајаслōн гырыс месторождєніејас. Кōні ізшомјаскōд їмōдчылōмађс їзверженнōј породајас, сенї їзшомыс пōрōма графїтō (Курєјка). Плїта рытызвыв окраїнаас Јєнісєјскōј кр'аж озыр зарнї россыпјасōн. Тајō россыпјасыс їтчōны зарнї жїлајаскōд, кодјас емōс кр'аж важса породајасас. Ташōм-жō озыр россыпјас емōс і Алданскōј плато вылын.

СССР пыщса горнōј хребетјас пōвсын медса озыр быдсама пōлōс рудајасōн Урал. Ураллōн рудајасōн озырлуныс лої сы вōсна, мыј тајō важ складчатōј горнōј страналыс веркōсōсō жужыда нуїсны, кодїсны ваяс, сєсса танї вōлі мōдыс топалōм (сжатїе), код дырї артмōм складкајасас бара петїсны рудаа їзверженнōј породајас. Основнōј, первоначалнōј породајасас

кујлõны хромістõй железнаклõн, платіналõн, асбестлõн, нїкеллõн месторождєнієяс; сорсажыкјасас—кõрт рудајас (Благодат, Высокõй, Магнітнõй гõрајас), слуда да драгоценнõй ізјас, ыргõн

18-õд серпас. Изшом артман эпохад Асыыввїевропейскõй равнїна вылын морелõн паскавлõм. (Штрїхјаснас петкõдлõма море, сõд квадратјаснас—изшом месторождєнієяс).

рудајас, волфрамовõй рудајас, жїлнõй зарнї. Осадочнõй, вторїчнõй отложєнієјасын—кõрт рудајас (Байкал, Халїлово), боксїтјас, платіналõн да зарнїлõн уна россыпјас. Изшом паныдаелõ сõмын

пѣкатјасас (рытиввылын Кізел, асиввылын Јегоршінск да Челабинск).

Алтајын да Казахскѣй гр'адаын, кѣнјасын мѣдыс топавлѣмыс (сжатијеыс) да валѣн нуѣмыс ез вѣвны сешѣм тѣдчанаѣс, кызі Уралын, медјонасѣ емѣс полиметаллическѣй месторожденијејас: ыргѣн, свѣнеч, езыс, зарні, цінк (напрімер Pidder). Верхѣсса отложеніејас пѣыс медыжыд тѣдчанлун кутѣны ізшомјас (Кузбасс, Караганда); ізшомјас мында серті тајѣ рајоныс ылѣ бѣрѣ колѣ став мукѣд рајонјассѣ. Јонжыка нуѣм-мыскѣм Кузнєцкѣй Алатауын емѣс і кѣрт рудајас.

Рудајаса месторожденијејас тѣдсаѣс сѣжѣ Сајаныын, Забайкалїеын (зарні), Сіхота-Алїеын, Таң-Шаңын (урано-радіејевѣй рудајас), Паміро-Алаїын.

Кавказын пѣдын кујлыс породајас омѣла петѣны верхѣсас. Лунвылас паныдаслѣны ыргѣн да полиметаллическѣй рудајас, централнѣй хребетас—сѣжѣ полиметаллическѣй рудајас (Садон), лунвыс пѣкатас—ізшомјас (Тквибулі, Ткварчелі) да марганецлѣн зев озыр осадочнѣй рудајас (Чіатура).

Полезнѣй іскопајемѣјас географическѣй распространєніелѣн терріторіја геологическѣй течассан ташѣм зависимостыс сетѣ позанлун корсны іскопајемѣјасѣс план серті определеннѣй, возвыс урчѣтѣм местајасыс; тајѣ ем бѣрја кадлѣн ѣті зев ыжыд научнѣй достїженїеј.

Полезнѣй іскопајемѣјаслѣн запасјас.

Кушѣм тѣдчанлун кутѣны візму овмѣслы клімат да мусін, сешѣм-жѣ тѣдчанлун кутѣны промышленностлы полезнѣй іскопајемѣјас.

Мукѣдыс полезнѣй іскопајемѣјас пѣыс емѣс ломтасјас да енергіја істочнїкјас—сїјѣ ізшом, нефтѣ, торф. Мукѣдыс сырјо, на пѣыс медтѣдчанајасыс—кѣрт да ыргѣн.

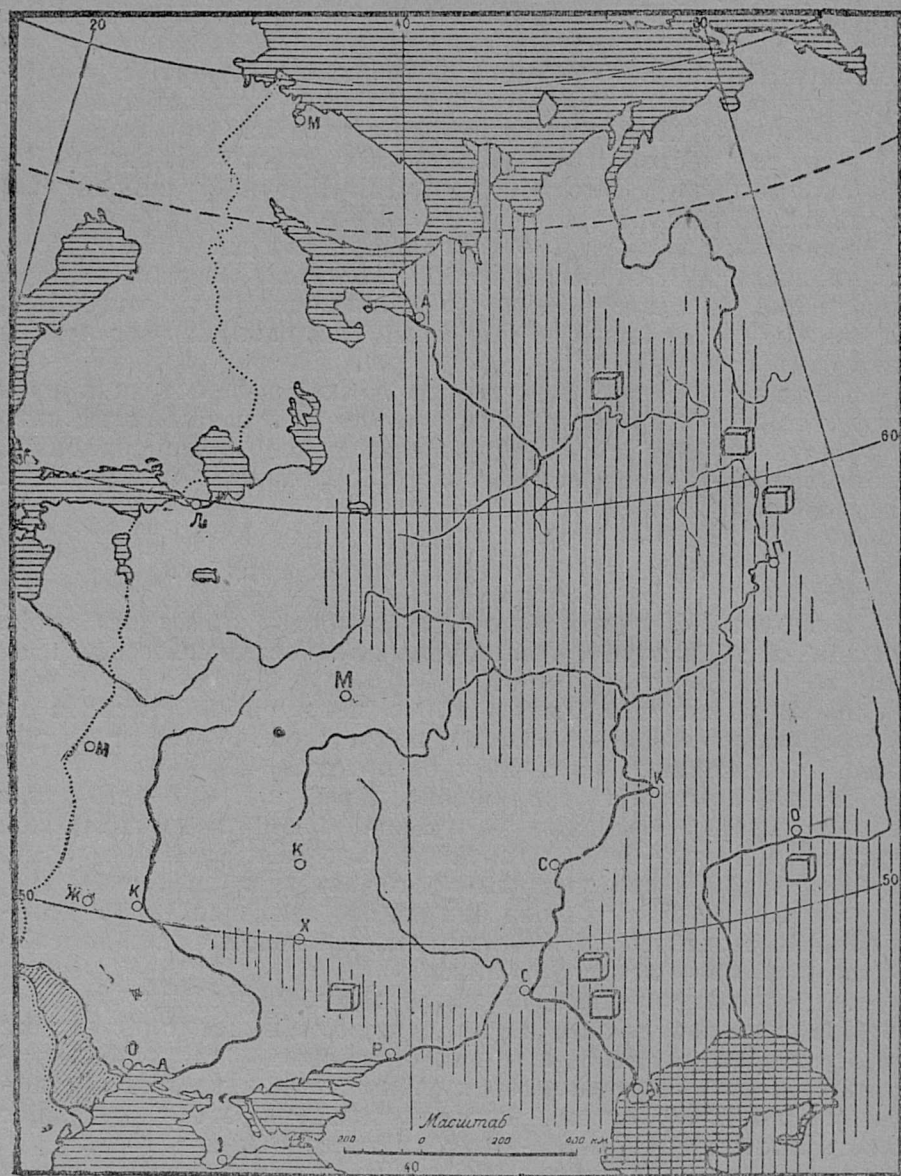
Ізшом—ломтаслѣн (топлїволѣн) главнѣй від. Сїјѣ сетѣ став механическѣй енергіјалыс $\frac{3}{4}$ јукѣнсѣ. Іскопајемѣй шомјаслѣн главнѣй відјасыс—бурѣй, каменнѣй, антрацит. Једїніца сѣкта ылѣ арталѣмѣн међуна шоныд сетѣ антрацит, међеса—бурѣй шом. Ізшомјас пѣыс медјона доңјавсѣны сешѣмјас, кодјас ѣбжігајтчіганыс сетѣны бур (мѣднѣгѣн-кѣ сывдылѣм да зев плотнѣй) кокс, кодї колѣ металлургїаын.

Месторожденије доңјалѣм ылѣ важнѣ абу сѣмын шомлѣн мындаыс да качествоыс, но і сїјѣ кујлѣмлѣн ногыс (жуждаыс муас, торја пластјаслѣн кујтаыс, став ізшом слѣјыслѣн кызтаыс). Сѣжѣ зев важнѣ, кѣні кујлѣны шомлѣн месторожденијејасыс: ылынѣс-ѣ јѣз оланїнјассан, промышленностсан, металлјас месторожденијејасан, међеса-нїн кѣрт месторожденијејасан.

Ізшом запасјас серті СССР сулалѣ мїрас мѣд местаын (первој местаас сулалѣ США). Ізшомлѣн међгырыс месторожденијејасыс мїжан лѣѣны Сїбірын. Мукѣдыс тајѣ месторожденијеј

јејас піыг зев ылынӧс војвылын, јӧзӧн овмӧдтӧм местајасын,
да јешӧӧ омӧла-на најӧс тӧдмалӧма.

СССР-ын ізшом месторожденијејас піыг медса тӧдчанајасыс
таӧмӧс:

19-сд серпас. Каменнӧј да калӧнӧј совјас пуксан эпохаӧ морелӧн паскавлӧм.
(Јешӧд кубјасыс—совјаслӧн месторожденијејас.)

Донецкӱбассейн (донбасс)—Союз Јевропекӱбассейн јукӱн лунвылын дон ју куза да сӱб вож Војвыв донец куза; запасјасыс—70 млрд. т; шомјас бурӱс (антрацит да коксуйтчыс шом). Абу зев ылын донбассан—кӱртлӱн гырыс запасјас (Кривој Рог да Керч).

Кузнецкӱбассейн (Кузбасс)—Рытывыв Сибирин, Об ју вескыд вож Том ју куза. Запасјасыс—400 млрд. т сајас. Шомјас зев бурӱс, кулӱны зев кыза.

Карагандинскӱбассейн (Караганда)—Казахстанын; тӱдмалӱма сӱмын бӱрја војасас; запасјасыс артавсӱны 15-сан 20 млрд. т-бз, шомјасыс бурӱс. Донјавсӱ медвасӱнын сӱбӱн, мыј Уралс кӱрт запасјас дӱнӱ сӱб кык пӱв матынжык Кузбасс сертӱ.

Аслас расположеније сертӱ јона тӱдчанабс: бурӱб шомјаса Подмосквинӱбассейн, кодӱ кулӱ 100—150 км лунвылын Москвасан, да Ураллӱн месторожденијес, кодјас кулӱны матын кӱрт куланӱнасан. Изшом месторожденијес пӱыс, кодјасӱс лӱ аӱӱма бӱрја војасас, торја тӱдчанабс Воркутскӱ Печора бассейнын да Буруинскӱ дальнӱ Востокын.

Нефт аслас запасјас да перӱм лыд сертӱыс јона колчӱ изшомыс, но качество боксаныс сулалӱ јона вылынжык, сӱ вӱсна, мыј: 1) нефтлӱн шоныллун сетӱмыс сӱкта јединица вылӱ 1½ пӱв вылынжык изшомӱн шоныллун сетӱм сертӱ, 2) нефт сетӱ высокоценнӱ кӱзер ломтас (керосин, бензин да мукӱд) внутрениӱ сгоранија двигателјаслы, кодјас паскыда применајтсӱны флотын да вежны пӱтӱмбс авиацијаын, автомобилнӱ да тракторнӱ делӱын.

Нефт запасјас сертӱ СССР бостӱ медвојза места мирас. Медса гырыс месторожденијесыс мијан Кавказынбс: 1) Баку Закавказјеин да 2) Грозный Војвыв Кавказын. Нефт ем і Казахстанын, Шӱр Азијаын, Уралын да Сахалинын.

Торф кыі ломтас сулалӱ улынжык нефтӱыс да изшомыс. Торф запасјас сертӱ СССР бостӱ мирас медвојза места. Сылӱн медгырыс месторожденијесыс Јевропекӱбассейн јукӱн шӱр да Выыв поласаас, стӱч сени, кӱнӱ олысјас лыд сертӱыс да промышленност развӱтије сертӱыс ломтасыс зев јона колӱ, а нефтӱыс да изшомыс абу.

Кӱрт—металлјас пӱыс медса паскалӱм металл. Кӱрт—„машинајаслӱн вӱрјајыс“, сӱзжӱ кыі изшом—„машинајаслӱн сојаныс“. Кӱртлӱн медгырыс месторожденијесыс Украинаын (Кривој Рог), Крымын (Керч) да Уралын (Магнитнӱ гӱра, Бакал да мукӱд). Бӱрја војаснас тӱдмалӱма да ӱнӱ заводитчысӱнын разбрататсӱны магнитнӱ железнаклӱн месторожденијесыс, кодӱс ми тӱдам Курскӱ магнитнӱ аномалија ним улын. Танӱ артавсӱны сымында запасјас, мында лыдчысӱ ӱнӱ тӱдана став мӱрӱвӱб запасјасас. Таяс кынӱ кӱрт ем јешшӱ уналаын мукӱдлаын: і Јевропекӱбассейн јукӱн центрин (Тула), і војвылын, і Сиб-

рын, і Кавказын, і Шөр Азіяын, і далнөј Востокин (Малөј Хинган). Бөрја месторождєніеҥс торја тѳдчана абу сѳмын аслас мошност сертыс, нѳ і ізшом дінѳ (Буреінскѳј месторождєніе) јона матыслун сертыс.

Ыргѳнлѳн главнѳј месторождєніеҥсасыс мјан Казахстанын (Коунрад—Балкаш ты војвыв берег вылын), Уралын да Закавказіеҥн.

Цінклѳн, свѳнечлѳн да мукѳд цветнѳј металлҥаслѳн озыр залеҥјас емѳс мјан Казахстанын, Кавказын, Уралын да далнѳј Востокин. Зарнѳлѳн ғырыс месторождєніеҥсасыс емѳс став Асыввыв Сібір да далнѳј Восток пастаын. Емѳс мјан сещѳм ісклучітєлнѳ шоча паныдаслыс да дѳна (ценнѳј) металлҥас, кызі платіна (Урал, Якутіја), ванадіј, волфрам, молибден да мукѳд (медса-нн Забайкаліеҥн).

Мјан страна озыр сіҥ-жѳ і неруднѳј іскопајемѳјҥас залеҥјас-сѳн, кодҥас кутѳны ыжыд хоҥажстєвнѳј тѳдчанлун хімічєскѳј сырја тужѳ лѳбѳ стрѳітєлнѳј матєріал тужѳ. Глаубєровѳј сов Кара-Богаз-Гѳлын, Каспїјскѳј море залвын, калїјнѳј сов Соликамск дінын Уралын, апатїтҥас да нефєлнҥас Кїровск дінын Колскѳј полуостров вылын—ставыс тајѳ мїровѳј тѳдчанлуна месторождєніеҥсасыс.

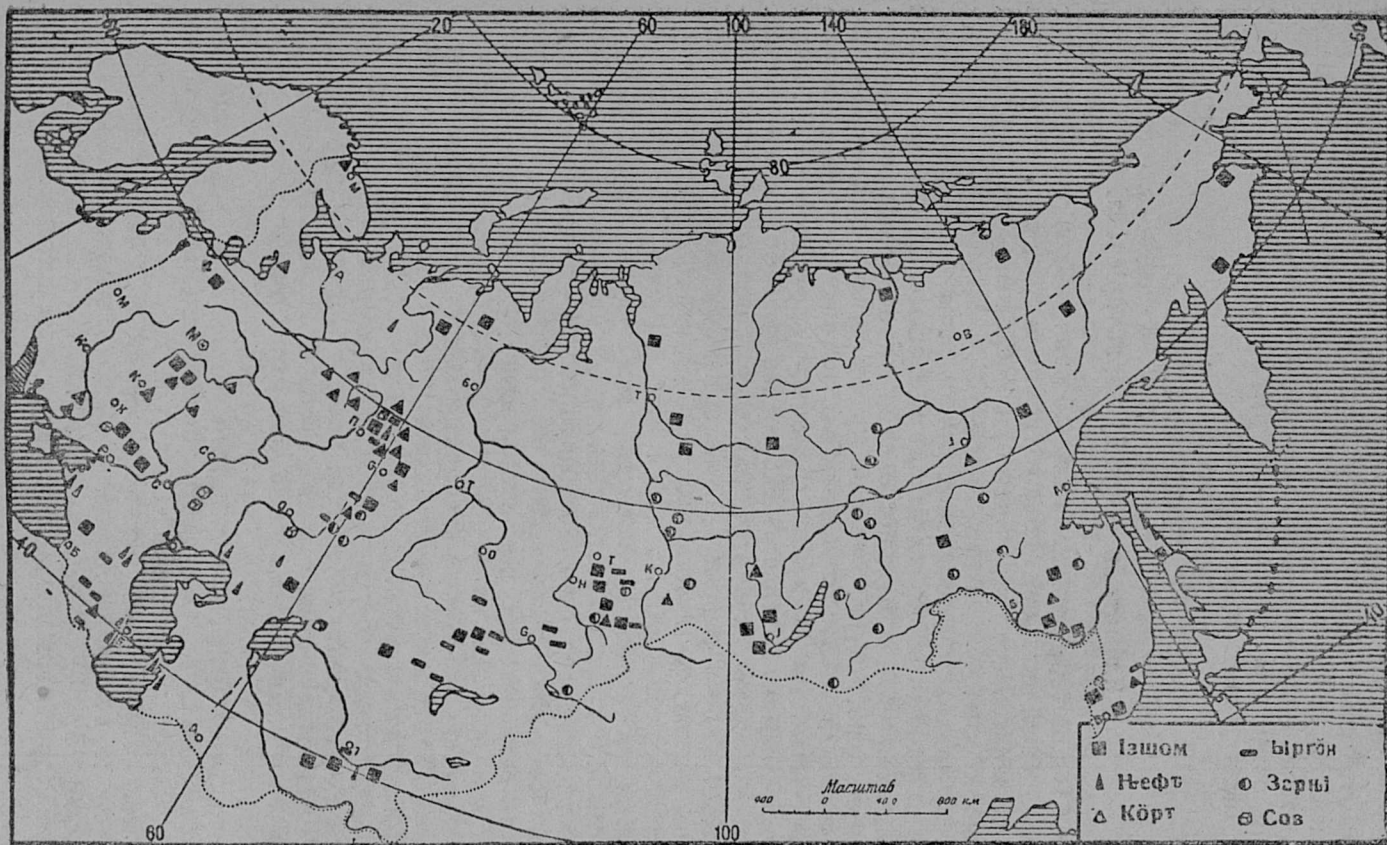
Полезнѳј іскопајемѳјҥас кынҥі, промышлєнност развівајтѳмлы ыжыд тѳдчанлун кутѳ усан валѳн выныс, сіҥі шусан „ҥеҥыд шом“. Усан валѳн выныс војдѳр іспѳлзујтсыліс прѳстѳј мелнїча кѳлѳсаѳн, а ѳні іспѳлзујтчысѳ турбінаҥас ѳтсѳгѳн єлєктрїчєскѳј єнергіја перјѳм вылѳ, кодѳс поҥѳ проводҥас куҥа вужѳдны ғырыс расстојанїеҥсасыс вылѳ.

Ізшом да нефт—єнергіјалѳн возобновляјтчытѳм істочнїкҥас, а усан валѳн выныс (лым-зер усѳм вѳсна да ва коғмѳм вѳсна) дурдывтѳг пыр возобновляјтчѳ. Єлєктростанціја-кѳ стрѳїтѳма ва вылын, сіҥѳ воҥѳ кутас ужавны лѳштї некушѳм затратаҥас вѳчтѳг. Сы вѳсна „ҥеҥыд шом“ вермѳ лѳны зєв дѳнтѳмѳн. Дѳнтѳмҥык єнергіја артмѳ векҥыксѳ мошнѳнѳҥык установкаҥас вылын, кодҥасѳс поҥѳ стрѳїтны сєні, кѳні ыжыд ју вылын єм валѳн вылысан усѳм. Зєв важнѳ сіҥ-жѳ, медым ваыс рѳсқодујтчїс ѳткоҥа; кымын ешаҥык колебанїеҥсасыс ва рѳсқодын во јукѳнҥасасыс, сымын дѳнтѳмҥык сувтас єнергіяҥс.

Ва єнергіја запасҥас сертї СССР сулалѳ мїрас медвоҥаҥа мєстаын, сіҥѳ пай вылѳ воѳ „ҥеҥыд шом“ мїровѳј запасҥасыс $\frac{1}{3}$ јукѳныс унҥык. СССР пышкын „ҥеҥыд шомлѳн“ главнѳј запасҥасыс усѳ Сібір вылѳ (медса-нн Асыввыв Сібір вылѳ да далнѳј Восток вылѳ), мѳд мєста бѳстѳ Шѳр Азіја, коҥмѳдѳс—Кавказ.

„Хоҥажстєвннїкҥаслѳн моҥҥас јылыс“ аслас рєчын, сы јылыс сорнїтѳгѳн, мїј колѳ соціалїстїчєскѳј стрѳїтєлствѳлыс плансѳ тыртѳм моҥыс, Сталн јорт шуїс:

„...Мєдвојдѳр колѳны тырмѳмѳнҥа прїроднѳј озыр лунҥас странаын: кѳрт, руда, ізшом, нефт, нѳн, хлопѳк. Ем абу најѳ мјан?

20-öd серпас. СССР-са полезнѳ ископаємѳјас географіческѳј размещеніјелѳн карта.

Ем. Ем унжык лубој мукдо странаын дорыс. Бостны кот Уралос, коді ем озырлунјаслон сешом комбинација, кушом озу сур ноти странаын. Руда, шом, нефт, нан—мыјыс сомын абу Уралын! Мјан ем странаын ставыс, каучук кынзі. Но во-мод мыстї і каучукыд лоо мјан распораженијеын. Та боксан, природној озырлунјас боксаныс, мї обесечитомаос тырвыјо. Найд весіг мјан унжык колѳм сертїыс“.

V. КЛИМАТ.

Климатлон обшщї характерїстіка.

СССР-лон терріторїаыс паскало став климатическој појасјас кузаыс, арктическојсан да субтропическојо, сомын оз пырав тропическојас. Но субтропическој појасас пырї став терріторїа ышсыс сомын 4%, козыд појасо—16%. Страна ыжыджык јукѳныслы козыд тово лоо медса куз да тїпїчној во јукѳнон.

Мјан став странаса климатлон мод аслыспѳлослуныс—сылон контїненталност, коді завїситѳ сїјї географическој положенијеыс: мјан страна кујло отарсан јїјасон тупком полярној морејас костын (војвылас да асывојвылас) да модарсан Централној да Рытыввыв Азіја кос пустынној плоскогорјејас костын (лунвылас). Сомын Атлантическој океан небѳдоышто климатсѳ. Рытыв товојас, кодјас вевтыртоны војвыв полушарїе тајї јукѳнас, вајѳны сесањ шоныд да влага. Сы вѳсна Атлантическој океансан ылысмѳмон содо климатлон контїненталностыс. Контїненталностлон содомыс медса јона тыдовтѳо медса шоныд гожса да медса козыд товога толысјас кост температура колебајтѳомын. Рытыввыв Јевропаын, коді кујло матын океан дінас, тајї разныцаыс лоо 7-сан 25° -ѳз. Мјан сїјї заводїтѳо 25° -сан Јевропејској јукѳн рытыввылын да Урал дінын кајѳ-нын 35° -ѳз, Уралсан Јенисејѳ тајї разныцаыс јешѳо кајѳ 35° -сан 45° -ѳз, а Јенисејсан асывлањынжык—весіг 45-сан 65° -ѳз. Асыввывланын содо гожѳмса да товога температурајаслон разныцаыс, сыкодо щѳщ чїно і осадокјаслон лыдыс, мыј сїз-жѳ петкодо климатлыс контїненталностѳ.

Рельеф тчас вѳсна мјан страна климат выло зев ыжыд вїјанїје сетѳ Ледовїтој океан, кодолањ Сојузлон терріторїаыс берѳѳѳѳма аслас војвыв развернутој фронтнас. Паскыд арктическој бассейнын кожалѳм сынѳѳѳлон вывтї гырыс массајас свободноја мунѳны равнїнајас куза, туј вылас некушѳм шїротној хребетјас абутоѳм вѳсна пыдо пыроны лунвыло да ускѳѳѳны температурасѳ. Сы вѳсна Арктикалыс климатсѳ їзучајтѳмыс СССР-лы кутѳ торја ыжыд тодчанлун.

Климат сертї, кызі і рельеф сертї, СССР-лон терріторїа јукѳо кујїм пѳѳѳ: 1) Јевропејској, 2) Рытыввывсїбірској да Туранској да 3) Асыввывсїбірској. Таыс кынзі быд тајї јукѳнын торјѳѳѳѳны лунвыв областјас асланыс климатическој ас-

лыспөлдөслунјас сертіыс: Крым да Закавказје—Јевропејскөј јукөнас, лунвыв јукөн Туранскөј увтаслөн да сіјөс лунвывсаыс доралыс горнөј појас—шөр јукөнас да Амурско-Уссуріјскөј област—далнөј Востокин.

Асыввывјевропејскөј равніналөн клімат.

СССР Јевропејскөј јукөн клімат ылө медыжыд вліјаніје сетөны: војвылын Једовітөј океан; Сојузлөн јевропејскөј јукөныс сыхөд сопрікасајтчө 2000 км куға сајас. 2) Рытыввылас да рытив-војвылас Атлантіческөј океан; сысан көт ескө мі торјалам зев ыжыд расстојаніеөн, но Атлантіческөј океанын, Јевропа рытыввыв берегјас пөлөныс, мунө зев вына шоныд візув Голфстрім, коді нуө тропікјасыс вывті уна шонтөм ва. Атлантіческөј океан да Голфстрім оз сөмын шонтыны Асыввывјевропејскөј равніналыс рытыввыв да рытив-војвыв јукөнсө, но і сетөны унжык јукөнсө сетчө уган осадокјаслыс. 3) Асыввылын Азіјалөн зев ыжыд матерікыс, кодлөн продолженіеөн і лөб Асыввывјевропејскөј равнінаыс; төвнас сіјө зев јона көзалө, гожөмнас шоналө.

Температура. Атлантіческөј океанлөн вліјаніјеыс медвојдөр төдчө вөса шөр температураас: өті шіротанын сіјө сымын вылын, кымын матынжык океанлаң күлө местаыс. Лөнінградын вөса шөр температураыс сешөм-жө, кушөм Оренбургын ($+4^{\circ}$), көт ескө Лөнінградыс күлө 900 км ылө војвывланынжык. Та серті-жө јанварса ізотермајас мунөны рытив-војвывсан асывлунвылө (22 серпас).

Гожөмнас океанлөн вліјаніјеыс омөлжыка төдчө. Сушаыс шоналө васыс јонжыка да ізотермајаслөн направлөніјеыс матысмө шіротнөј дінө (рытыввывсан—рытив-лунвывсан асыввылө—асыв-војвылө). Јуллөн $+18^{\circ}$ ізотермаыс мунө рытыввылас Вітебск пыр (војвыв шірота 54°), а асыввылас—Кіров пыр (војвыв ш. 59°) (23 серпас).

Медса улыс јанварскөј температура (-22°) овлө Печора кывтыд (нізовје) да Урал костын, медса вылысыс (0°)—Крым војвыв јукөнын. Медса жар гожөм—асыв-лунвылын, Волга нівөјејасын (јуллөн шөр температураыс $+25^{\circ}$), медса ыркыдыс—Једовітөј океан берег вылын ($+8^{\circ}$).

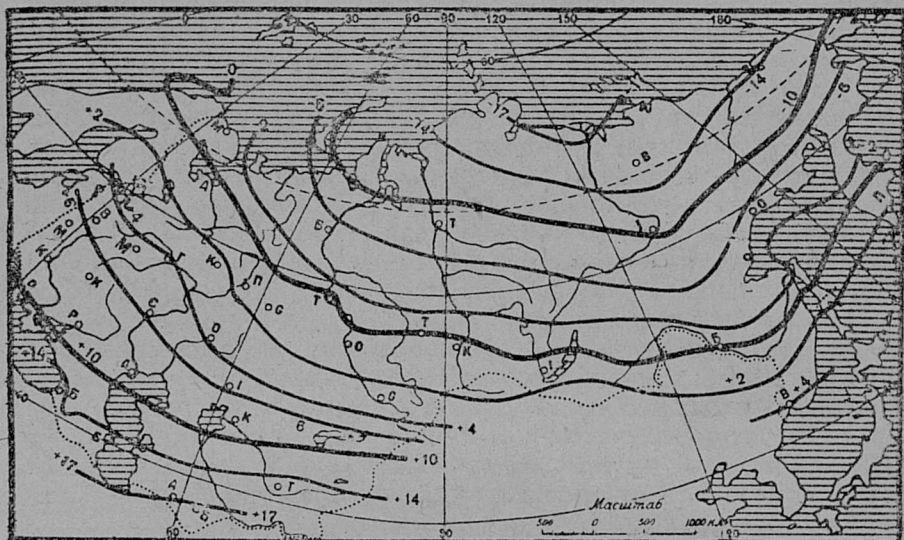
Төвнас көзыдыс содө асыв-војвыв направлөніјеын; Печора нівөјејасын јанварлөн шөр температураыс -22° , а медса ыжыд көзыдјасыс овлөны— 50° -өт.

Гожөмнас жарыс содө асыв-лунвыв направлөніјеын; Астраханын јуллөн шөр температураыс $+25^{\circ}$, а медса ыжыд жарыс овлө $+39^{\circ}$.

Во јукөнјаслөн куғагыс. Кымын ылынжык асыв-војвывлан, сымын төлыс куғжык. Көзыдјас кад (суткіса температура 0° -ыс улынжык) Одессаын нұжалө 80 лун, Хар'ковын—120, Москваын—150, Архангельскын—180, Печора нівөјејасын—200 лун

сајас (25-öd серпас). Та дыра кад кежлө кымын-жө тупкыгдлөны
јіөн і јујас. Асыв-војвывсө лым вевттө октабр заводітчігөн, а
декабрын тупкө-нін став равнінасө.

Лунвылын тулыс заводітчө феврал мөд жыңјас да, вочасөн
војвывлаң вешјіг, крайнөј асыв-војвылас воі сөмын јун кежлө
(26-öd серпас). А августын сені заводітчө-нын ар. Сентабрын
асыв-војвылын заводітчө кōзыдјаса кад да нојабр помын став
Асыввывјевропейскөј равніна пастаыс температура леччө 0°-ыс-

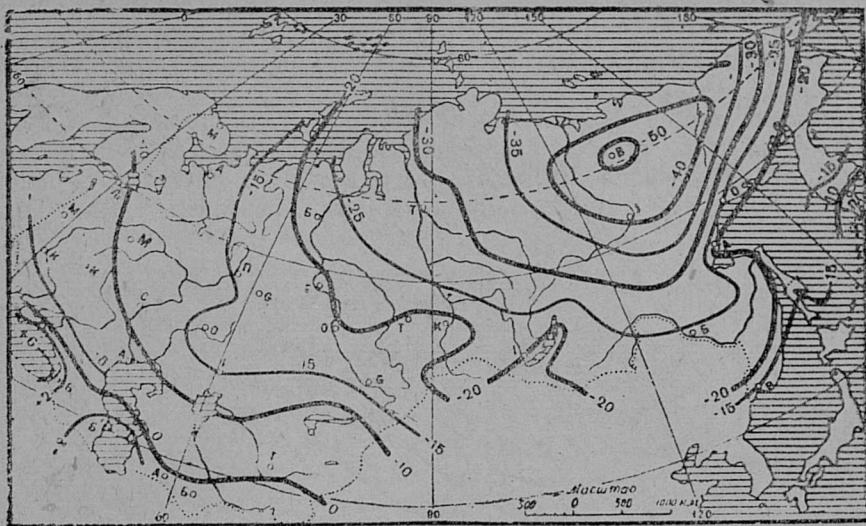

21-öd серпас. Вова ізотермајас.

улө. Но і кōзыд кад пуксытōзыс дај сјјө колөм бōрын овлөны
пужјавлөмјас.

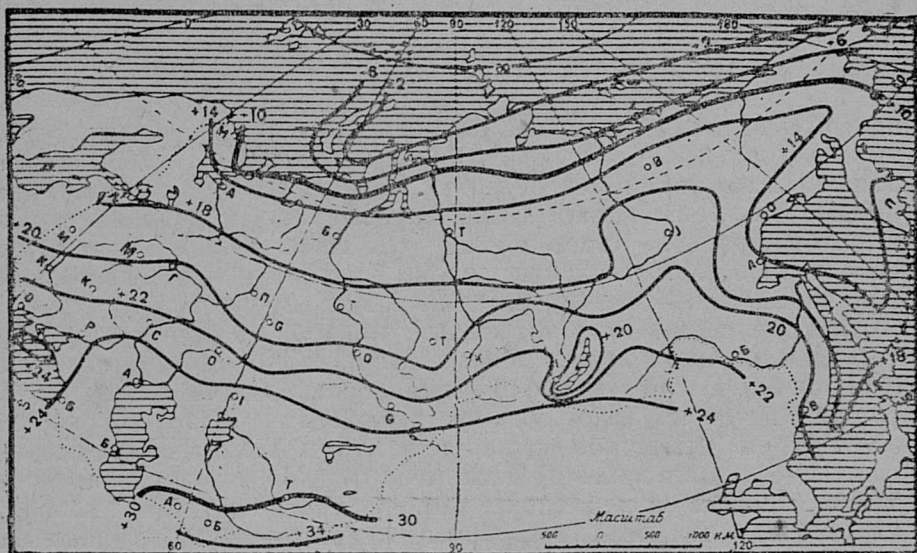
Осадокјас. Асыввывјевропейскөј равніна вылө усан осадок-
јаслөн лыдыс Атлантическөј океаныс ылысмөмөн вочасөн чінө
рытывыввсаң асыввылө. Медса уна осадокјас усōны Днепр ју
јывлаңын (Смоленск—650 мм). Војө асыввылө сјјө чінө. Москва
меридіан вылын—600—550 мм, јешчө асыввывжык—550—450 мм;
но Уралын, кōні хребетјасөн кутөм ва парјасыс сукмōны, оса-
докјаслөн лыдыс бара содө 600 мм-өз. Војвывлаң да лунвывлаң
осадокјаслөн лыдыс чінө. Медса осадокјас усōны прикаспіј-
скөј степјасын (160 мм) да асыв-војвылын (Меңең—290 мм).

Војвылас осадокјас усōны өтмындаөн моз став гожса тө-
лысјасас, а лунвылас пōшті жыңјыс став осадокјас пые усө
тулыс пом вылас да гожөм заводітчігөн. Лунвылын осадокјас
щōкыда усōны ливеңјасөн, кодјас шорјасөн өдјө бōр ісковтōны
да ваыс омөла јіжө мусінас. Ыжыд төдчанлун кутө лым вевт-

22-öд серпас. Январса изотермајас.

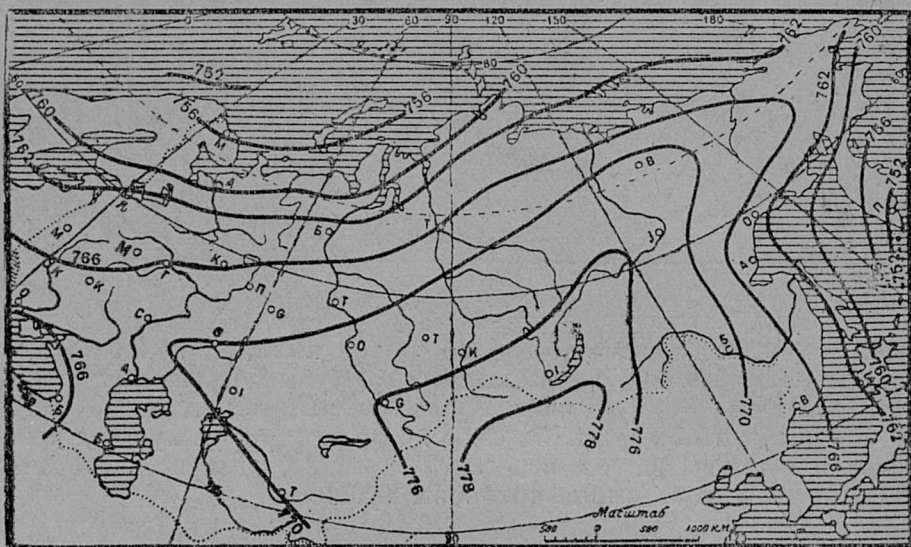
төд. Војвылас да центрас сїјө төдчымөн кызжык, пуксө өткы-
зажык да віқө мусінсө јона кыммөмыс; тулыснас лымјыс сылө
нөжјө, да ваыс јіжө мусінас. Лунвылын лымјыс ешажык, сїјөс
нөбөдөны ыжыд төвјас, да омөла лымнас тупкөм мусіныс јона
кыммө; а тулыснас, оз віқ сїјөс вөрыс да, лымјыс сылө зев
өдјө да лым вајас омөла көтөдөны мусінсө.

23-öд серпас. Јульса изотермајас.

Сез лунјаслѳн лыдыс вонас лунвыв полосаас вешјасѳ 50-саѳ 60-ѳз, среднѳј полосаын—40-саѳ 50-ѳз, крајнѳј војвылын чѳнѳ 20 лунѳз.

давлѳнѳ да тѳвјас. Асыввывјевропѳјскѳј равнѳна, кызѳ і став Јевропаыс, кујлѳ вежласан (переменнѳј) тѳвјас појасын. Но војвыв јукѳнас вевтыртѳны рытыв тѳвјас, лунвылас—асыв тѳвјас. Тѳвјаслѳн ташѳм направлѳнѳеыс давлѳнѳе сајын. Тѳв-

24-ѳд серпас. Јанварса изобарјас.

нас Азѳја матерѳк вестын, јона кѳзалѳм вѳсна, давлѳнѳеыс вылын, торја-нын Монголијаын да Асыввыв Сѳбѳрын (780 мм-ѳз). Тасаѳ вылын давлѳнѳеа областыс паскалѳ вѳчасѳн векналѳмѳн, рытыввылѳ, Јевропѳјскѳј СССР лунвыв јукѳнѳ, Оренбургсаѳ Саратов, Хар'ков, Каменѳцк-Подѳлск вылѳ. Вылын давлѳнѳеа областсаѳ војвывданын вевтыртѳны рытыв-лун да рытыв тѳвјас, а лунвывданын—асыв-вој да асыв тѳвјас (24 серпас).

Гѳжѳмнас Азѳја матерѳк вестын, мѳдарѳ, давлѳнѳеыс чѳнѳ, сѳјѳ јона шѳналѳм вѳсна; меѳса улын давлѳнѳеыс Афганѳстанын (748 мм-ѳз). Сетчѳ і ускѳдчѳ сынѳдыс да артмѳдѳ рытыв лѳбѳ рытыв-вој тѳвјас. Таѳн, равнѳна ыжыѳжык јукѳнас во гѳгѳрыс вевтыртѳны рытыв тѳвјас, кѳдјас пѳлтѳны Атлантѳческѳј океан-саѳ. Најѳ вајѳны влажнѳј, гѳжѳмнас ыркыѳжык, а тѳвнас шѳныѳжык сынѳд да небѳдѳны температурасѳ гѳжѳмнас і тѳвнас; најѳ-жѳ вајѳны і осадѳкјас. Сѳмын лунвыв јукѳнас тѳвнас да тулыснас пѳлтѳны асыв тѳвјас.

Во јукѳнјас сертѳ тајѳ вежласѳмјас кынѳі, давлѳнѳе вежла-

сѣ јешщѣ цѣклонјас влїјанїе улын, кодјас чужѣны Атлантїческѣй океан војвыв јукѣнас да сесса мунѣны Јевропа куѣа. Найдѣ вадѣны кымѣра поводѣа, осадокјас, а тѣлын—шондѣдѣм.

Лунвыв Крымлѣн да Закавказјелѣн клїмат.

Крымлѣн лунвыв берегыс да Закавказје (Главнѣй хребет-саньс лунвывлан) составлїтѣны торја клїматїческѣй област. Асыыввїевропейскѣй равнїнаса клїматыс сїѣ торјалѣ небыд, кѣзыдјастѣм тѣвјасѣн да во јукѣнјас сертї осадокјас аслыспѣлѣс распрѣделенїеѣн.

Крымлѣн лунвыв берегыс вїзѣ војвывсаньс Крымскѣй гѣрајасѣн, кодјас кѣт ескѣ-ї абу зев жужыдѣс, но лѣны резкѣй клїматїческѣй гранїаѣн. Сы вѣсна Јалтаын јанварлѣн шѣр температураыс $+4^{\circ}$ -нын, лым услѣ шоча да кутчысѣ регыд, лымја луныс вонас 7-ыс абу уна, да ыжыд кѣзыдјасыс шоч воѣ овлѣны -13° -ыс унжык. Осадокјас усѣны арнас да тѣвнас, а гожѣмыс кос, сѣз, кымѣртѣм поводѣаѣн. Клїматлѣн тајѣ аслыспѣлѣс лунјасыс матыстѣны Крымлыс лунвыв берегсѣ Средїземноморскѣй странајаскѣд.

Абу-ѣд прѣста Крымын лѣсѣдѣма СССР-са унжык курортјассѣ, санаторїјјассѣ да шѣјччан керкајассѣ,—танї вермѣ лоны шѣјччѣг шоныдїнын пѣштї во гѣгѣр, морейн купајтчыны пѣзѣ вожын, кыгї Италїјаын да Францїја лунвылын.

Закавказјеын тѣлыс сїз-жѣ кѣзыдјастѣм, шоныд; татчѣ оз пырны сѣмын сещѣм местајас, кодјас кујлѣны вылын море уро-венсан. Татчѣс клїматлѣн небыдлуныс сы сїјын, мыј војвылас кыпалѣ Главнѣй хребетлѣн мощнѣй стѣна, кодї тупкѣ тујсѣ кѣзыд тѣвјаслы, а ытывылас да асыывылас ем кык жужыд, кынмывтѣм шоныд море. Торја ыжыд влїјанїеыс Чорнѣй морелѣн Закавказје прїбрежнѣй полосаас. Батумїын јанварлѣн шѣр температураыс $+6,1^{\circ}$, Бакуын $+3,4^{\circ}$. Чорнѣй море побережјеѣ усѣ зев уна осадок: Батумїын 2500 мм-ѣз—тамындаыс Сојузын сесса некытѣн оз ус. Но Новороссїјскын, кѣнї гѣрајасыс лапкыдѣс, осадокјаслѣн мындаыс чїнѣ 700 мм-ѣз. Тагї-жѣ чїнѣ осадокјаслѣн мындаыс Сурамскѣй гѣрајассан асыыввылаын: Тбїлісїын (Тїфлісїын) 500 мм, а Бакуын сѣмын 230 мм.

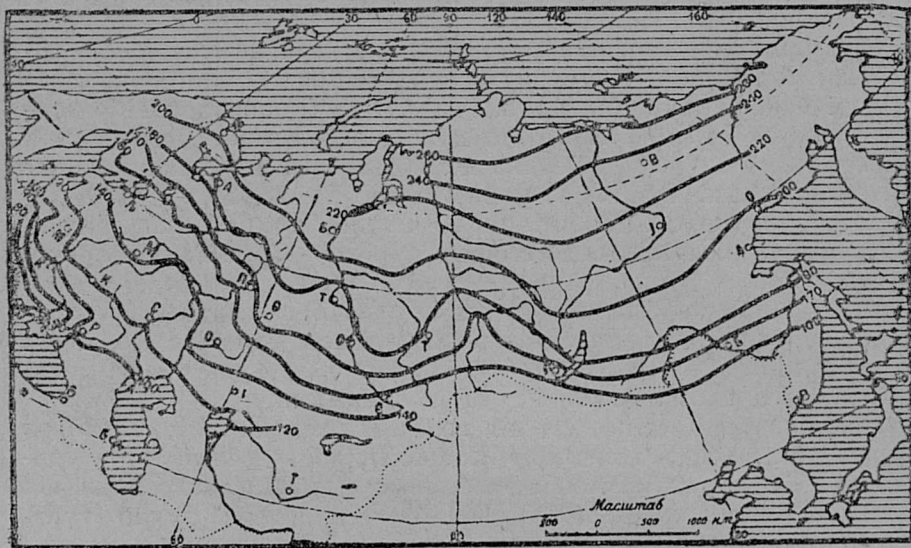
Вѣса вылын температурајаслѣн сочетанїеыс, меѣа-нын гожѣмлѣн уна осадокјаснас, зев шоча пужавлѣмјас лѣлѣм дырїї, сѣтѣ позанлун быдтыны Закавказје Черноморскѣй побережје вылын велуна субтропїческѣй културајас. Черноморскѣй побережје сѣтѣ мїјавлы чай, мандарїнјас, лїмонјас, апелсїнјас, зев бур табакјас, бамбук, пробковѣй дѣб да шоныд странајасса мукѣд быдмојас. Сїз-жѣ, кыгї і Крымын, Закавказје Черноморскѣй побережје вылын ем уна санаторїјјас да курортјас. Кушѣм сурѣ местајасын морейн пѣзѣ купајтчыны арбыд.

Рытыыввсїбірскѣй увтаслѣн клїмат.

Уралскѣй хребет абу сещѣм жужыд, меѣым ескѣ вермїс лоны резкѣй клїматїческѣй гранїаѣн, сы вѣсна Рытыывв Сїбір-

лөн да Туранскöй увтас војвыв јукөнлөн климатис оз јона торјав Јевропејскöй јукөнса асыввыв окраіна климатис. Но климатлөн континенталностыс тани төдчö јонжыка Уралсаң Рытиввылын дорыс.

Температура. Уралсаң асыввывжык Атлантическöй океанлөн вліяніеыс омöлжыка төдчö, сы вöсна вога ізотермајасыс направијесö бостöны широтнöјлаң матысжыкöс, торја-нын лунвылас. Налөн пределјасыс лöбны:—12° војвылын (Јамал полу-

25-öд серпас. Кöзидјаса кадлөн кузтаыс лун лыдөн.

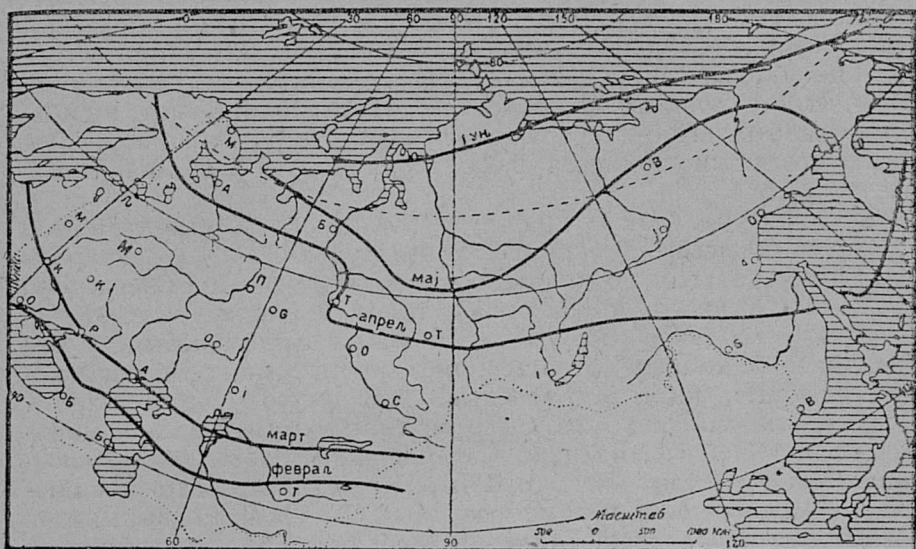
островлөн војвыв јукöныс) да+6° лунвылын (Іргіз). Торја-нын леччöны төвса температурајас Урал сајын. Сің, январлөн ізотерма—20°, коді Јевропејскöй јукöнын мунö Новöј Землаті да Урал крајнöј војвывті, Рытиввыв Сібірын леччö лунвылö Москвакöд öті широтаöз. Томскын, коді сулалö пöшті öті широтаын Москвакöд, январлөн шöр температураыс—20°, а Москваын—10°. Урал сајын төлыс јона кöзиджык. Медса улöсö температураыс леччылö—59°-öз. Весиґ Сібір лунвылын төвнас кöзидыс оз шоча овлы—40°-öз, да улдалöмјас, кодјас щöкыда овлöны јевропејскöй јукöнын, тани пöшті оз овлыны.

Сы пыддi гожöмыс сещöм-жö шоныд, кызі і Јевропејскöй јукöнын:јуллөн шöр температураыс Томскын,кызі і Москваын,+20°.

Рытиввыв Сібірын некор сывлытöм кын местајас (вечная мерзлота) бостöны-нын ыжыд пространство (28-öд серпас).

Во јукөнјаслөн кузтаыс. Рытиввыв Сібірын төлыс не сöмын кöзиджык, но і кузжык Јевропејскöй јукöнын дорыс. Кö-

зыдјаслѳн кадыс лунвылас 130 лун, Семіпалатінскын—150, Омскын—180, Салегардын—220, Јамал војвылын—260 лун. Тулыс заводѳтчѳ сорѳнжык Јевропејскѳј јукѳнын дорыс, но мунѳ ѳдјѳжык. Лунвылас сѳјѳ заводѳтчѳ апрел војза жынјас да воѳ Об ѳзовјејасѳ мај помын, а Јамал вылѳ—јуѳ мѳд жынјас. Гожѳм танѳ зев жеѳныд. Крајѳнѳј војвылас (Јамал) 0°-ыс вылын тепера-тураа кад сѳмын 2 тѳлыс, лунвылас (Іргіз)—сѳмын 5 тѳлыс.

26-ѳд серпас. Тулыслѳн мунѳм. Гѳд вѳјзасыс—разнѳј тѳлысјаслѳн 0° изотермајас.

Осадокјас. Осадокјаслѳн лыдыс ещажык Јевропејскѳј јукѳнын сертѳ. Централнѳј јукѳнас усѳ 400-саѳ 300 мм-ѳз. 400 мм-ыс унжык усѳ сѳмын Тоболск рајонын да Алтајын, војвывса-ныс сы дѳнын кујлыс Томск-Јенѳсејск рајонын. Танѳ горнѳј релјеф вѳсна усѳ 500 мм-ѳз, а кѳнсурѳ і унжык. Војвыв шѳро-та 65°-саѳ војвывлаѳ Семіпалатѳнск—Курган вѳсаѳ лунвывлаѳ осадокјаслѳн лыдыс чѳнѳ 300—200 мм-ѳз да ещажыкѳз. Осадок-јас усѳны јонжыкасѳ гожѳмын; војвылын да асыввылын—авгус-тын, рытыввылын да лунвылын—јуѳын. Сеѳ лун лыдыс унжык Јевропејскѳј јукѳнын дорыс: војвылын неуна ещажык 40-ыс, среднѳј полосаын—60 лунѳз, лунвылын—100-ѳз.

Сѳветскѳј Шѳр Азѳјалѳн клѳмат.

Војвыв шѳрота 47°-саѳ лунвывлаѳнын Туранскѳј увтас-лѳн јукѳныс, сѳјѳс лунвылас вејтасалыс горнѳј хребетјаснас составлајтѳ торја клѳматѳческѳј област. Сылѳн торјалана чер-

тажасыс: 1) гожса тӧлысжаслӧн жона вылын температура; 2) не широтаыс сертӧ кӧзӧд тӧв, кӧнӧ кӧзӧджасыс оз овлыны сӧмын крайнӧ лунвылас; 3) еша осадокжас да омӧла кымӧралун.

Став тајӧ характернӧј аслыспӧлӧслуијасыс климатлӧн виставсӧны Атлантическӧј океанса ылыслунӧн, Индијскӧј океанладорса ынӧдлы локны позтӧмлунӧн да војвывса локтыс кӧзӧд ынӧдлы восса тујӧн. Вевтыртыс тӧвжасӧн тани лӧбны бурещ вој да асыв-вој тӧвжас: тӧвнас најӧс кыпӧдӧ Шӧр Азијаса ынӧдлы лӧбм вылын давленија област, а гожӧмнас—улын давленија област, кодӧ кујлӧ лунвылынжык, Афганистанын. Сынӧд массајсыс, војвывса ынӧдлык местајасӧ мунӧгӧн чинтӧны ассыныс влажностсӧ да артмӧдӧны сез, кымӧртӧм поводда. Тајӧ-жӧ тӧвжас вӧснаыс Шӧр Азија војвылын январ тӧлысын температураыс шӧркода— 10° , а меулысса— 40° .

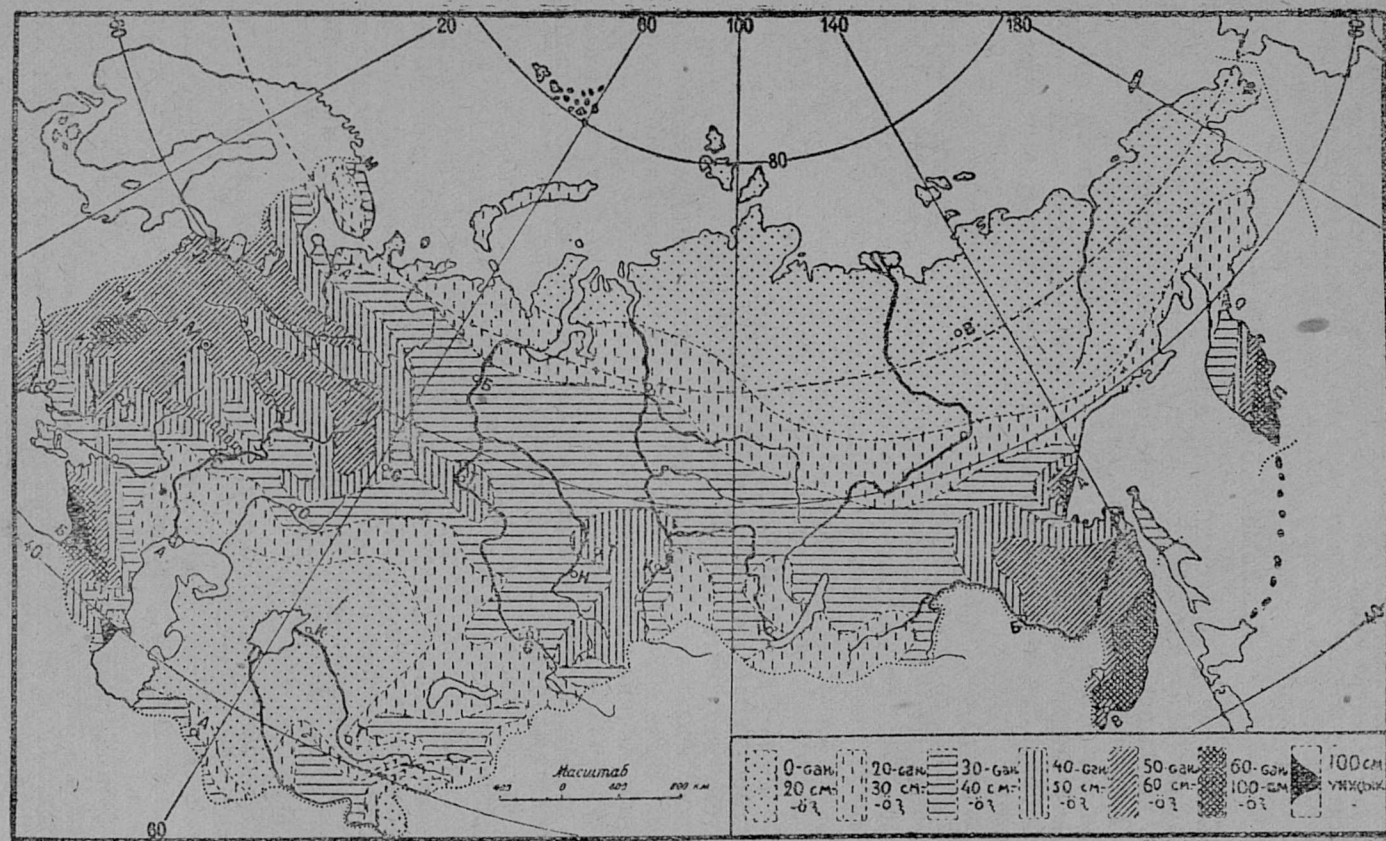
Температура. Сӧмын крайнӧ лунвылын да рытив-лунвылын кујлыс местајасын—Красноводск, Ашхабад, Термез—январлӧн шӧр температураыс 0° -ыс вылынжык, а мукӧд местајасас сӧјӧ быдлаын улынжык. Медса улын тӧвса температураыс—Казалинскын (-40°). Војвыв јукӧнас тӧвжасыс сещӧм кӧзӧдӧс, мыј Казалинскын, кодӧ кујлӧ Симферопол широтаын, сещӧм-жӧ кӧзӧд январыс, кычӧ Мурманскын, кодӧ кујлӧ војвыв широта 69° улын, мӧдногӧн-кӧ 24° ылӧ војвылынжык. Аралскӧј морелӧн војвыв јукӧныс, Балхаш, Сыр-даржалӧн низовјејасыс тупкысӧны јӧн $3\frac{1}{2}$ тӧлыс кезлӧ. Гожӧмыс зев жар. Тајӧ равнина-јасын јулӧн шӧркод температураыс $2-4^{\circ}$ ылӧ вылынжык экваторын медса жар тӧлысыс. Медса ылӧ температураыс кайлӧ $+45,2^{\circ}$ -ӧз.

Осадокжас. Усан осадокжаслӧн лыдыс зев ичӧт, не лыддыны-кӧ жужыд горнӧј хребетжасӧс, кӧнӧ сукмӧны вылысса сынӧд теченијејасӧн рытивывса ынӧдм ва рујасыс. Гӧрајасас усӧм осадокжасыс питајтӧны Памиро-Алајлыс да Таң-Шаңлыс мошшинӧј ледныкжасӧ. Равнина вылас усан осадокжаслӧн лыдыс колебайтчӧ 250-саң 100 мм-ӧз, а Аму-дарја низовјејасын усӧ сӧмын 86 мм. Горнӧј хребетжас пӧлӧн усан осадокжаслӧн лыдыс сӧдӧ.

Осадокжас медјонасӧ усӧны тулысын. Гожӧмнас усӧ 10%-ыс еша. Гожса жар тӧлысжасӧ овлывлӧ, мыј усан зерыс космӧ муас вотӧзыс. Лунвылас лымјыс овлӧ оз быд во. Војвылас, Казалинскын, сӧјӧ кутчысӧ тӧлысӧн жынӧн, сы дыра-жӧ-и Ташкентын.

Ичӧт влажност вӧсна сез лунжаслӧн лыдыс тани воӧ 180 лунӧз. Сез лунжас лыд сертӧ Шӧр Азија сулалӧ медвојжа местаын СССР-ын (Лунвыв Забайкалје 140 лун, Крым да Лунвыв Закавказје 80 лунӧз). Но кӧт и ыжыд кослуныс да јенежыс кымӧртӧм, сынӧдыс тани шоча овлӧ сӧстӧмӧн, сезӧн. Сени век лебалӧны зев уна вывтӧ поснӧ бусчӧрјас.

Кӧт гожса температурајасыс Шӧр Азијаын весӧг вылынжык тропикиасын дорыс, но шӧкыд да јон кӧзӧджас вӧсна субтропическӧј културајас вӧдиты

27-дд серпас. Во чѳжеа осадокјаслѳн лѳд.

позё зев еша местајасын. Сёмын сені, көні пошёны гёрајасыс војывсаң Шёр Аңжаё локтыс көзід сынёд потокјасё (Ферганскёј долина, Вахшскёј долина). Сы вёсна Шёр Азіјаын култівірујтеёны ёті вёса бёдмёгјас, кодјаслы колё сёмын гожса жар, шуам хлопк.

Асыввыв Гібірлён клімат.

СССР став јукёнјас пёвсыс Асыввыв Гібірлён кліматыс медса контінентальнёј. Помкајасыс: Атлантическёј океансаң јона ылыслун да асыввыв побережје пёлён көзід морејаслён кујлём. Торја-нін характернёјёс Асыввыв Гібірлы тёвса тёлыс-јаслён зев улын температурајас сравнітельнё шоныд гожём дырјі. Асыввыв Гібірлён војвыв јукёныс—му шар вылас медса көзід областјас піыс ёті област. Верхојанскын војвыв шірота 67° вылын кујлё сіз шусан „кёзідлён полус“, көні вёлі казалома медса улыс температура војвыв полушаріеын— $68,9^\circ$.

Јанварлён шёр температураыс тани— $51,2^\circ$ (тёвлён— $48,5^\circ$). Норвегіја ытыывылын, коді кујлё сіё-жё шірота улын, но кыті шонтё Гольфстрім, тёвлён шёр температураыс 0° . Мёдарё, гожса температурајас Асыввыв Гібірын вел-вылынёс, і сіё-жё Верхојанскын јулын вёлі пасјёма температура— $+33,4^\circ$. Тазён мед-улын да медвылын температурајас кост температура колебайт-чёмлён размахыс кајё 100° саяс.

Температура. Асыввыв Гібір ыжыджык јукёнлён јанварса шёр температураыс 30° дај улынжык. Ташём улын температурајасыс Рытыввыв Гібірын абу. Якутск мерідіан вылын јанварскёј ізотерма— 30° леччё лунвывлян 55 параллелёз, мёд-ногён-кё Москва шіротаёз. Но Асыввыв Гібірса став мукёд терріторіаыслён јанварса температураыс сіё-жё абу ылынжык— 20° -ыс. Ёті шірота вылын сулалыс Воронежлён да Читалён јанварса температураыс -10° да— $27,7^\circ$.

Тёвнас улын температурајас артмёмлы отсалё рельефыс страналён, коді торјалёма горнёј хребетјасён уна котловінајас вылё, кытчё локтё көзід сынёдыс. Гёрајасын тани тёвнас шоныджык, долинајасын серті. Побережје вылын—шоныджык, матерік пышкын серті; таё сы вёсна, мыј моресаң пёлтыс тёвјасыс сорлалёны сынёдлыс көзіджык улысса слёјјасё вы-лысса шоныджык слёјјасыскёд. Но Асыввыв Гібірын сынёд кослун вёсна да тёвјастём вёсна јон көзідјасыс оз зев јона тёдчыны.

Гожёмыс Асыввыв Гібірын шоныдкод. Верхојанскын јуллён шёр температураыс— $+15,5^\circ$. Став Асыввыв Гібірын, море побе-режјејас кынзі, гожёмнас овлёны лунјас— $+30^\circ$ температураён. Гожса вылын температурајас вёчёны бур условіејас візму ужалёмлы.

Во јукёнјаслён кузтаыс. Асыввыв Гібірын тёлыс јона кө-зіджык Рытыввыв Гібірын дорыс, но тёвлён кузтаыс абу ыжыджык. Лымјён да јіён муыс овлё вевттысёма лунвылын 160 лун гёгёр, војвылын 260 лун гёгёр.

Тулыс, гожом да ар тәні Рытывыв Сібірын куға-жө, но тулыснас шоналөмыс да арнас көзалөмыс мунө јешщө өдјөжык.

Осадокјас. Осадокјаслөн лыдыс Асыввыв Сібірын ешажык Рытыввыв Сібірын серті. Луивыв јукөнас Забајкалјеос лыд-дытөг, усө 400-саң 300 мм-өз, војвылас—300-саң 200 мм-өз, а сіјө областын, коді кујлө Јеңісеј устје пыр да Якутск пыр Анадырскөј залівсаң лунвывтіжык Берінгов море побережје вылө муныс візсаң војвывлаңын—усө 200 мм-ыс ешажык. Забајкалјеын да Бајкалсаң рытив-војвывлаңын кујлан областын, Лена јывјасын, осадокјасыс усөны 300-саң 200 мм-өз. Осадок-јас усөны медеасө гожөмын—јулын да августын. Төвнас осадокјас усөны еша, і кымын асыввывлаң, сымын ешажык, да таттө төвјаснас, торја-һін Забајкалјеын, лымјыс зев еша, а мукөд дырјыс і қік лымтөм.

Омөла осадокјас усөмкөд јітчөма і ічөт кымөралун Забајкалје асыв-лунвылын. Сеғ лунјаслөн лыдыс кајө Забајкалје асыв-лунвылын 140-өз. Чужмөдө сіјө, мыј төвјаснас овлө зев шондіа. Но гожөмнас кымөралуныс абу јонжыка Јевропејскөј равнина среднөј полосаын дорыс. Еша лым вөсна тулыснас јујаслөн туөмыс Забајкалје асыв-лунвылын абу ыжыд, да тулысыс мунө зев өдјө.

Кымөм да наледјас. Сібір кліматлөн өті торјалан (отлі-чителнөј) аслыспөлөслуныс лөө сыын, мыј „векыса кымөм“ („вечная мерзлота“) тәні јона паскалөма. Тајө сіз-жө вөскі лым вевттөд сајын. Кымөм слөјлөн кызтаыс разнөј местајасын абу өткөд. Якутск дінын бурітөмөн вөлі кағалөма кын му 117 м пыднаын.

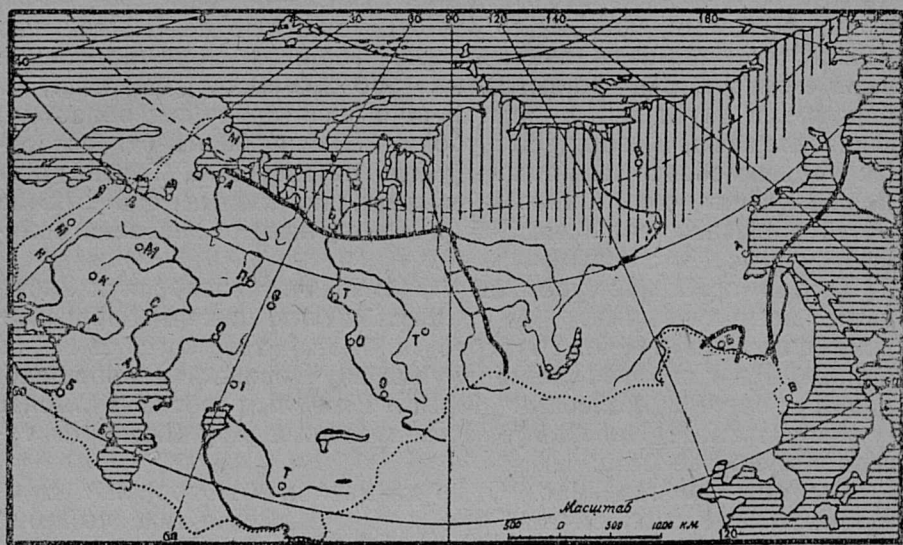
СССР пыщкын кын му слөјыс бостө вывті ыжыд плөщад, да сіјө пөшти ставнас лөө Асыввыв Сібірын. Кымөмсыс прөст Асыввыв Сібірлөн сөмын ңеыжыд јукөн, коді кујлө Бајкалсаң да Вітім јусаң рытивлаңын, а сіз-жө Јеңісејлөн вескыд берег-ладорыс Ңыжнөј Тунгуска устјеөз. Но көнсерө паныдаслөны і сещөм местајас, көні векыса кымөмыс абу.

Векыса кымөм кутө ыжыд төдчанлун овмөслы. Мусінлөн вылыс слөј-јасыс сылөны, пөрөны „рок“ да „кывтөны“ на вылө лептөм стрөјбајасыскөд щөщ. Тајө торјыскөд зев јона лөө лыддысны көрттујас нуөдігөн да стрөјба-јас лептігөн. Таыс кыңі му веркөс улын векыса кын мулөн матын кујлөмыс зев јона торкө візму вөдітөмлы, медеа-һін өзіма наңјаслы.

Асыввыв Сібірса көзыд кліматлөн мөд петкөдчөм, коді сіз-жө јітчөма векыса кымөмкөд сіјө—„наледјас“.

Төвнас, јона көзыдјас дырјі, виччыстөг му веркөсас мыччы-сө візувтан лөбө сулалан ва, коді јіжтө лымсө, тыртө јіөн туп-көм јујаслыс руслојассө да быдса долинајасөс. Кымөмнас тајө ваыс артмөдө налед (ji); локтыс ваыс слөјөн-слөјөн пыр кымө да тајө наледыс мукөд дырјі овлө зев кыз. Наледјасыс колө-ны і гожөмнас. Тајө вывті ғырыс јі ердјас, кызтанас кымынкө метрөз. Мукөд дырјыс најө вевттөны уна дас квадратнөј кіло-

метр. Налеҕјасыс артмҕны ҕрунтҕвҕј вајасыс, кодјас оз вермыны візувтны ју руслојасҕдыс сы вҕсна, мыј јујасыс кымҕны пыдҕсҕыс.

28-ҕд серпас. Векеҕа кын му паскалҕмҕн карта. Сҕд віҕыс—векеҕа кын му лҕн лунвыв ҕраңца. Штрхујтҕм пространствоыс—дорыв кын му.

Амурско-Пріморскҕј областлҕн клімат.

Амурско-Пріморскҕј област, кытчҕ пырҕны сіҕ-жҕ Охотскҕј морелҕн рытив-лунвыв побережјеыс да Камчатка, кујлҕ Тихоокеанскҕј муссонјас областын. Муссонјас пырҕны војвылас војвыв шірота 58° -ҕз. Мореган пҕлтыс ҕоҕеа муссон вајҕ аскҕдыс уна влага, да осадокјаслҕн лыдыс тајҕ областын тҕдчы-мҕн содҕ, Камчатка асыв-лунвылын воҕ 1000 мм-ҕз.

Тҕвса муссон, коді леччҕ увлаң ҕорнҕј ушщелјејасҕд, пҕлтҕ вывтҕ ыжыд вынҕн, чегјалҕ да нуҕ Охотскҕј море береҕјас дорыс јіјасҕд. Муссонјас сіҕ-жҕ чінтҕны температураҕ кыҕі тҕвлыс, сіҕ-жҕ і ҕоҕмлыс.

Температура. Амурско-Пріморскҕј областын тҕвса тҕлыс-јаслҕн температураыс зев улын. Владівостокин јанварлҕн шҕр температураыс $-13,6^\circ$, а сіҕ-жҕ шірота улын Сухуміын $+6^\circ$. Јанварлҕн -20° ізотермаыс муңҕ тані лунвывтҕжык весіҕ Асыв-выв Сібірын дорыс.

Но і ҕоҕеа тҕлыс-јаслҕн температурајасыс зев улынҕс ші-рота сертіыс. Медса улынҕс најҕ побережје вылас. Јулын Владівостоклҕн $+18,6^\circ$, кор Владівостокеыс пҕштҕ 2000 км вылҕ

војвылынжык сулалыс Якутсклөн $+19,1^{\circ}$. Моресаң ылысмөмөн гожса температура содө: жулын Благовешшенскын $+22^{\circ}$.

Осадокјас. Во јукөнјас серті осадокјас распределеніеын зев јона төдчө муссоннөј областы характернөј гожса осадокјаслөн вевтыртөм. Гожса осадокјасыс бостөны 66% вогөгөрсө осадокјас лыдыс, арсаыс—20 прөч., төвсаыс сөмын—3 прөч. Кос төвса кадыс помасө апрелын. Мајсаң заводітчө осадокјаслөн содөм; медеа уна осадокјас усөны августын. Октабрын бара заводітчө кос кад. Төвјас сешөм-жө лымтөмөс, кызі і Забайкалјеын. Мукөд дырји лымјыс овлө сешөм еша, мыј оз поџ ветлыны доддөн. Сы пыддө јона усөны гожса зерјас. Сы вөсна далньөј Востокин јујасыс өјдөны оз тулысын, а гожөм помас, кор медеа јона зерө. Амур долынаын (а сіџ-жө і өткымын сіјө вожјасын) тајө зерјасыс вөчөны гырыс наводненіејас, кодјас вәјөны уна лок.

Осадокјаслөн вогөгөрсө лыдыс медуна побережје вылас да Тихөј океанлаң бана гөрајас пөкатјасын. Рытыввылаңын тајө гөрајас сајас осадокјас өдјө чинөны. Медеа уна осадокјас усөны Камчатка асыв-лунвылын—1000 мм (27 серпас).

Побережје вылас гожөмнас шөкыда овлөны туманјас. Төвнас унаыс кыпавлөны зев јон пургајас.

Горизонт дорас тыдовтчө лым-жежыд рөма векныфөк віџ. Гудырінік, слөј-јаса ыыжыд кымөртөр өдјө содө да ыждө, вевтө лөз јенежсө, і шылыд черкалө код вәјассө, і шөндисө. Мінут віт мыгөт гөгөр-нін топыд сук ру. Ставыс друг пөмдө, ыркнөтө, улөсмө, јенежыс і морөыс сајалөны пырыс тыдавтөм, сук, мугөм-руа пөлена сајө.

Туманјас—обычнөј тор мјан асыввыв морөјасын, медеа-нін тулысын да гожөм заводітчигөн. Најө зев асырабөс: мукөд дырји олөны суткі сајас, мукөд дырји разалөны час-мөд мыгөт.

VI. ЈУЈАС да ТЫЈАС.

Јујаслөн особенностјас.

СССР-са јујаслөн особенностјасыс, мукөд странаса јујаслөн моз-жө. топыда јітчөма страна релјефкөд да кліматическөј условіејаскөд. Медеа главнөјјасыс тајө особенностјас піас та-шөмөс: 1) Јона ыжыд терріторіја вөсна да јона паскыд равнінајас вөсна СССР-ын емөс вывтө гырыс ју сістемајас. Сібірскөј јујас—Об, Јенісеј, Лөна,—кызі асланыс куџта сертіыс, сіџ-жө і бассейнјас ыжда сертіыс лыддысөны мушар вылын медгырыс јујас лыдын. Но і Јевропейскөј јукөнса јујас панјөны куџта сертіыс да бассейнјас ыжда сертіыс Рытыввыв Јевропаыс јујассө. 2) Кліматическөј условіејас серті мјан унжык јујасыс во пыщкас вел ыжыд јукөнсө вевтысөмабө јіөн. Тулыснас лым сылөм бөрын јујас јона туюны да паскалөны (ытва).

Мөд сікасабө сөмын лунвыв гөрајассан заводітчыс јујас. Шөныджык клімат вөсна да ыжыд візув вөсна најө оз тупкыслыны јіөн, а туюны најө горөнжык, гожөмнас, кор заводітчө гөрајасын сывны лым.

Тыяс СССР-ын зев уна, на пыс медгырысјасыс: Азіјаын—Аралскѳј море да Байкал, Јевропаын—Ладожскѳј ты.

Видлалам СССР-са јујасѳо да тыјасѳо сїјѳ кујїм основнѳј јукѳн сертыс, код сертї мї їзучајтїм-нын релїеф да клїмат.

Асыввыјевропејскѳј равнїнаса јујас.

Вїзувлѳн характерис. Їндѳм особенностјас кынзїыс, кодјас їмѳны став мїјан јујаснымлы, Асыввыјевропејскѳј равнїнаса јујас торјалѳны јешѳѳ сїјѳн, мыј налѳн јывјасыс кујлѳны оз зев вылын океан урѳвєнсањ, да та вѳсна усѳмыс налѳн зев їчѳт да

29-ѳд серпас. Волга берєг вылын опѳлзєн (буждѳм).

вїзулыс нѳжмыд. Волгалѳн ју јылыс кујлѳ сѳмын 246 м-ѳн вылынжык аслас устїєыс, а јуыслѳн кузтаыс 3400 км. Саратов бердын Волгалѳн урѳвєныс сѳмын 28 м-ѳн жужыджык Каспїјскѳј морєыс, кор ылнаыс Саратовсањ Каспїјскѳј морєѳз 915 км; ташѳм ногѳн валѳн усѳмыс лѳѳ 1 км вылѳ 3 см. Ѳдыс вїзувлѳн Волга тајѳ јукѳнас лѳѳ ставыс 2 км гѳгѳр часнас.

Јујаслѳн јїѳн тупкыслан кадколастыс асыв-војвывлањын со-дѳ. Днепрлѳн улыс (кывтыд) јукѳныс кынмылѳ 80 лун кежлѳ, Волга Гор'кїј бердын—140 лун кежлѳ, Печѳра улыс јукѳнас—200 лун кежлѳ. Јујас тупкыслѳны да вѳссѳны оз друг, тупкысѳм вѳзвылын ї вѳссѳм вѳзвылын овлѳ јї мунѳм. Арса јї мунѳм

жужалō вежонсан кык тōлысōз, тувсов|а|ыс—кык вежонсан ку-
јім вежонōз. Кымалōмыс да јі мунōмыс јона жеңдōдōны наві-
таціја кадколастсō: напімер, Волга куза ветлыны позō сōмын
квајт тōлыс да жын. Лунвылын јуас заводітōны воссавны март
заводітчїгōн, а мукōд дырјі феврал помын, асыв-војвылын—
сōмын мајын.

Ытва дырјі јуас туōны, паскыда ојдōны да бостōны ва улō
ассыныс долінајассō (Волга Улјановск дорын 20 км-ōз). Јона
кајō і валōн уровнеыс (Волга вылын Улјановск дорын 13 м-ōз).
Јуын візувтан валōн мындаыс тулысын содō мукōд дырјі уна
дас пōв (Москва жуын 30—70 пōв.)

Гожōмын јуасын ваыс усō мукōд дырјі зев јона: гожса
лапкыд ва сулалōмыс шусō *косвайн* (*межейн*). Уровеыс секі
кыптывлō сōмын јон зерјас бōрын—шусō сіјō паводокјасōн.
Ічōт візывлун вōсна, ва туōм-јамōм вōсна, а сіз-жō берејас
небыдлун вōснаыс унжык јуаслōн, весіг медса гирысјасыслōн,
руслојасыс тырōны лыа пуктōмјасōн (наносјасōн). На вылын
артмалōны лапкыдінјас, діјас да перекатјас, мōдногōн-кō, лыа
кōсајас, кодјас кыссōны ва пыдōсōдыс отар берегсаныс мōда-
рōзыс. Лапкыдінјас да перекатјас зев јона сōктōдōны судно-
јаслы ветлōмсō.

Гирысжык јуаслōн шōр да улыс теченіеас емōс паскыд
долінајас; ачыс јуыс чуклōдлōмōн візувтō доліна кузаыс век-
ныдік лентайн то отар берегас, то мōдарас матысмылōмōн. Ытва
дырјі тōдчана јукōныс долінаыслōн ојдлō, секі јуыс унаыс піскōдō
аслыс выл русло, важ местаас колō залівјас, шорјас да тыјас,
сіз шусана *старицајас* (*тыкелајас*).

Щōкыда отар берегыс овлō жужыд („нагорнōј“ берег), а
мōдарыс, лапкыд („луговōј“ берег). Жужыд берејас вылын
унаыс овлōны кырōмјас, буждōмјас (ополченјас).

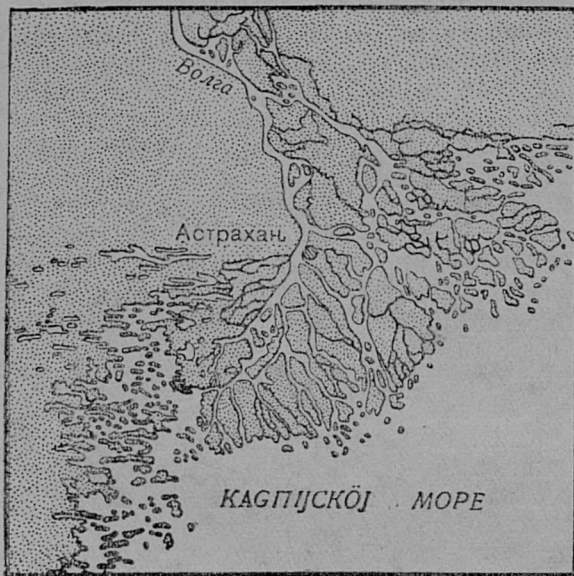
Берегјаслōн жужда серті торјалōмыс унжыкыссō завісітō
најōс артмōдыс горнōј породајас составыс. Гирысжык јуас
вылын, кодјас візувтōны војвывсан лунвылō, вескыд берегсō
ваыс кырōдō сіз-жō і сы вōсна, мыј ваыс руслоас му бергōд-
чōм понда шыбытчō вескыдладорас.

Куз кадōн јуыс, вочасōн ассыс руслосō вештōмōн, сещōма ылымō шужа
берегыс, мыј мукōд дырјыс карјас да сиктјас колōны ылō бокō јуыс. Сіз,
Казан Волга вылын коркō кујлылōма дік берег дорас, а оні Волгасаныс
7 км саяын.

Откымын јуаслōн долінајасыс кывтыдас (нізовјејасас) вивті
тырысōс, да јуасыс сені вивті јона вожавлōмадс, емōс уна
гōпјас, нурјас, кодјас костын кујлōны увтас діјас: ташмōс
снєпр вылын да Кубан вылын „плавні“, ташōм сама-жō і Вол-
галōн делтаыс, коді бостō 6 сурс кв. км.

Бассейнјас серті јуасōс јукōм. Главнōј водоразделыс (ва
јуксаніныс), коді торјōдō јуассō војвыв пōкатлыс лйбō Ледо-
вітōј океанлыс да Балтїјскōј морелыс бассейнјассō, отарсаныс,

да лунвыв пöкатлыс, либö Чорнöй да Каспiйскöй морејаслыс бассейнјасö, мöдäрсаныс, мунö асыв-војвывсаң рытыв-лунвылö. Сiјö заводiтчö Уралын војвыв шiрота 62° улын, мунö мыјкö мында Севернöй увалјас куза, вужö Валдајскöй да Смоленско-Московскöй гр'адајас вылö да мунö лунвылö, полеејөбс кышалöмөн. Сы вöсна, мыј водоразделыс мунö матерiк војывтыыс-жык, кузжык јујасыс визувтöны равнина лунвын јукöнас.

30-öд серпас. Волгалöн делта.

Главнöй водораздел вылас Валдајскöй гр'ада дiнын заводiтчöны Асыв-вывјевропејскöй равниналöн меdгагырыс јујас: Волга, Днепр, Рытывыв дiвина, Нева бассейнлөн притокјасыс. Среднерусскöй вывтас вылын заводiтчöны Днепрлөн шујга вожјасыс, дон, донец, Ока. Севернöй увалјас вылын—Волгалöн шујга да Војыв дiвалöн вөскыдвыв вожјасыс. Разнöй бассейнса јујаслөн јывјасыс (истокјасыс) унаыс торјалöны мöдä-мöдсыс сöмын кымынкö километра нежужыд

местаөн. Тајөн важысаң пöлзујтчылысны јöзыс ветлöм вылö, öтi јуыс мöдö косбдыс кыскысöмөн. Тасаң—тащöм местајасыс шусöны „вöлöкјасөн“, да колöмäбс кар нiмјасын (Волочек, Волоколамск да мук.). Бöрынжык вöлöкјас местаö вöли кодјöма каналјас, сiз, шуам, Волга вöли öтлаалöма Нева да Војыв дiвина бассейнјаскöд.

Војыв полосаыс СССР Јевропејскöй јукөнлөн озыржык јујаснас, лунвывса дорыс. Сылөн ыжыджык јукöныс совпадајтö ледникöвöй пунктмјас (наносјас) да мореннöй рельеф областкöд. Унжык јујасыс сылөн заводiтчöны тыјассаң да нурјассаң, кодјас тани зев уна. Васöд да ыркыд климат вöсна iспаренiјеыс тани абу ыжыд, сы вöсна јујасыс тани унжык ваа да лунвывса јујасыс торјалöм вылö оз сещöма космывны гожöмнас. Мöд боксаң лым сылöмыс вöрјас вöсна тани мунö нöжјö, да тулыснас јујасыс оз сещöм јона тулыны.

Рытив војвывлөн—Колскöй полуостровлөн да Кареліјалөн јујасыс, кодјаслөн руслојасыс кујлөны чорыд крісталлыческöй породајасын—ставыс пöштї порожїстöјöс (костјасаöс). Дöліна-јассö налыс щöкыда артмöдöны дорвыв кујлыс тыјас, кодјас öтлаасöны мöда-мöдыскöд протокјасөн. Но і крісталлыческöй массїв префелјас саяын војвыв полосаса јујаслөн порогјас

31-öд серпас. СССР Јевропекöй јукöнлөн главнöј водораздел да ју сїе-мајас öтлаалыс каналјас.

(костјас) паныдаслöны јона щöкыда. Најö паныдаслöны Војвыв двїна, Гвїр, Нєва, Волхов јујас вылын, Волга јылын да мук. јујас вылын.

Лунвыв полоса бостö сїјö областö, көні паскалöма лосс да лоссовїднöј суглінокјас. Сылөн јујасыс мöд сїкасаöс-нїн. Заводїтчöны најö клучјасаа. Тыјас да нурјас паныдаслöны сöмын ју дöлінајасас, да тајö тыјасыс лöбны старїајасөн (тыкє-лајасөн). Јујасыс танї ешажык вааöс војвыв јујас дорыс, да судоходнöј јујасыс абу уна. Гырыс јујас пысє танї заводїтчöны сöмын дон да Ока. Лунвыв пöкатын меґса гырыс јујасыс—

Волга да Днепр—завадітчыны војвыв јукёнын да сетыс-жё бос-
тоны асланыс ју војјас пырыс унжык васё.

Клімат кослун вёсна да вёртёмлун вёсна лымјыс сылё ёдјё,
да тулыснас јујасыс тулёны зев јона: но сы пыдді ёдјё бёр-
космёны, да ју јывјасыс гожёмнас колёны сёмын ва гуранјас
кодён, кодјас кујлёны орччён, радён да весіг мёда-мёдыскёд
оз ётлаасны. Ју долінајас быдлаын бура тёдчыны да щёкыда
најё артмісны ва слёјёз, кодјысём оврајјасыс. Руслојасыс рёв-

32-ёд серпас. Ју Колскёј полуостров вылын.

нёјёс: візулыс ічёт да лён. Порогјас абуёс, сіјё местајас кын-
зі, кёні јујасыс востёны аслыныс тујсё Азовско-Подолскёј
массів крісталліческёј породајас пыр (медсагырысёс Днепрлён
порогјас, кодјас Днепрөгес стрёітігён пырісны ва улё, да Лун-
выв Буг вылын порогјас).

Асыв-лунвывлян кліматлён кослун содём вёсна јујаслён лы-
дыс пыр ётарё чінё. Улыс теченіјеас Волгалён Сталінградсан
абу-нін ју војјасыс. Ыжыд іспареніје понда чінё і валён мын-
даыс. Крајнёј асыв-лунвылын, Прікаспіјскёј увтасын, мукёд ју-
јасыс оз весіг і волыны мореёзыс, помасёны сола тыјасын лёбё
нурјасын.

Јујаслён тёдчанлуныс. Асыввывевропејскёј равнінаса јёз олёмын јујас
пыр ворслісны зев ыжыд рољ. Ыжыд судоходнёј јујас асланыс лёна да

[illegible]

Јујас вѡлины зев важнѡј тујјасѡн мукѡдлаѡ овмѡдѡмјас вѡлѡ да вузасѡм нуѡѡм вѡлѡ, сы вѡсна, ѡерт, кыскисны ас ѡнаныс олысјасѡѡ. Мѡјан карјас пѡвѡсы-унжык јукѡныс пукеисны да быѡмисны ју тујјас вѡлын (Кѡјев, Москва, Рыбинск, Горкѡј, Казань, Новгород да мук.). да і ѡнија кадѡ вѡзвылын јујаслѡн вѡјјанѡјевс овмѡдѡмјас вѡлѡ зев тѡѡчана: посолокјас танѡ топѡѡѡны да тујјас берѡѡ, ју коластјас (междуречјес) колѡны тыртѡмѡс, овмѡдѡмѡс. Еѡа ваа дунвыв областјасын поселенѡјеслѡн унжык јукѡныс јујас дорын-жѡ, ва дорын. Јујас сетѡны олысјаслы уна пѡѡсобѡј промыслјас (шуам, воднѡј транспорт обѡлужѡвѡѡм куѡа), верѡны најѡс аславѡс черѡ озырлунјаснас. Тѡлын кынѡм јујас лѡды медбур тујјасѡн.

Коланабэ јујас сіз-жэ і іскуственної орошэніје вылб (медса-нын кос За-волжјеын) да кызі „промышленной“ валбн істочнікјас, медса-нын текстілној да хіміческој промышленносты.

Колан нем заводтѹман, кор кутісны стрѹитавсыны кѹрттујјас, јујаслѹн кыз ветлан тујјаслѹн тѹдчанлуныс неуна чініс. Јујас дурдїсны лоны зїк ѹтїк средствоѹн массѹвѹј грузјас ылб шыблалѹн ылб. Поснї јујасѹн дурдїсны ползуттчыны зїкѹз. Зато електротехнїка паскалѹмкѹд щѹц јона бымдїс јујаслѹн тѹдчанлуныс кызї енергїја источнїклѹн.

Пробстој ва колобаса мелничасас вејисны турбінаа гідроелектростанціјас.
Ва станціјасас сетоны јона донтосмжык енергіја.

Бөрја војасо строїтома абу ешагырыс гідроелектростанціјас, медгасо ргытыв-војвылын (Волуов вылын, Свір вылын, Ніва вылын—Кољскōй полуостровын), а сіз-жō Кавказын. Гырысжык гідроелектростанціјас пїыс—Днепрогес, Днепр ју порогаз вылын. Јешщō вынажык станціјас проєктїруйтєбын Волга вылын. Гїдроелектростанціјас строїталōмкōд ѓтщѓ бурмѓсѓны (совершенствутѓны) і ва тїјас. Днепр ѓні кузалайс лѓсѓѓма судоходнѓѓн. Вѓчавѓны проєктїас став тѓчанажык јуассѓ, кодїас пїрѓны тајѓ лѓбѓ мѓд ју сістємаѓ (Ыжыд Волга, Ыжыд Днепр), іспользуїтѓм јылыс. Јујаслѓн вїјанїєйс вузасѓм пєкалѓм вылѓ јона сѓѓѓ гырыс каналїас строїтѓм бѓрын (Сталїн нїма Беломѓрско-Балтїїскѓй канал, строїтчыс Волго-Московскѓй канал) да важїассѓ пас-кѓѓѓм бѓрын.

Асыывыѣевропейскѣй равнинаса став јујас пѣыс медса ыжыд
хожајственнѣй тѣдчанлун кутѣ В о л г а. Сылѣн бассейныс бостѣ
быдса којмѣд јукѣнсѣ Сојуз Јевропейскѣй јукѣнлыс (1402 сурс
кв. км). Волга ѣтутѣ природа сертѣ мѣда-мѣдыс јона торјалыс
областјасѣс. Сѣјѣ јѣтѣ каналјасѣн мукѣд ју бассейнјаскѣд. Ас-
лас судоходнѣй ју вожјасыскѣд сылѣн ва тујыс 16 сурс км куѣа,
новлѣдлѣ ас вылас дас сурсјасѣн суднојас да вешталѣ 10 мил.
тонна гѣгѣр грузјас. Волжскѣй бассейн паж вылѣ воѣ жын дор-
ыс унжык став мѣјан јујасса паровѣй флотыс да жынныс ун-
жык ју тујјас куѣа новлѣдлан став грузыс.

Асыввыѣевропейскѣй равѣнаса тыјас.

СССР граңиңаҗас пышкын Асыввыевропейскӱ равнина вы-
лын емӱс зев уна тыҗас—поснӱ и ғырыс тыҗас. Бӱрҗаҗас лыдын
емӱс и медғырыс тыҗас Европаас — Ладожскӱ да Онеж-
скӱ.

СССР Јевропејскѡј јукѡнса тыјас јукѡны кык группа вѡлѡ: *рытив-војвыв* группа, кытчѡ пырѡны тыјас, кодјас кујлѡны коркѡ јѡылѡм (олѡденѡнѡје) областын, да *лунвыв* группа, кытчѡ пырѡны Чорнѡј море берегјас дорса да Прикаспіјскѡј увтасыг сола тыјас.

Первој группаса тыјасыс кујлѡны лѡднѡковѡј да мореннѡј рѡлѡеф областын. Најјас пыг сѡјѡ тыјасыс, кодјас кујлѡны Балтѡјскѡј шѡт гранѡтнѡј массѡв вылын, куѡмѡсѡс, нужалѡмаѡс рытив-војвывсањ асыв-лунвылѡ. Валуннѡј сојјас да лыа поло-саын кујлыс тыјас ѡправѡлнѡј формаѡс да абу жужыдѡс. Медса уна тыјасыс кујлѡны Валдајскѡј мореннѡј гр'ада ортсы дор пѡлѡныс да сѡјѡ продолженѡје куѡа рытиввывсањ да асыв-вывсањ. Мореннѡј тыјас пыг медса ыжыдыс—Сѡлѡгер. Лѡднѡкѡн колѡм лыа пуктѡмјас (отлѡженѡјејас) областын тыјас пос-нѡс, да налѡн берегјасыс—омѡла вундасѡм увтас нур берегјас. Ташѡмѡс тыјас: Кубенскѡј, Белѡј.

Медса гырыс тыјас лѡднѡковѡј областын — Ладѡжскѡј да Онежскѡј. Налѡн проѡхожѡенѡјеыс смешаннѡј. Берегјасѡ на-лыс артмѡдѡма лѡднѡк ужѡн, а ыжыд жуждалуныс (Ладѡжскѡј тылѡн 223 м, Онежскѡј тылѡн 124 м), тулењјаслѡн да ѡкымын морскѡј черѡјаслѡн, ракоѡбразнѡјјаслѡн да молускајаслѡн емлу-ныс да уна мукѡд прѡзнакјас петкѡдлѡны, мыј тајѡ тыјасыс коркѡ вѡлѡ ѡтлаасѡны морекѡд. Лѡднѡковѡј перѡд бѡрын-нѡн танѡ вѡлѡ пролѡв, кодѡ вѡлѡ ѡтлаалѡ Балтѡјскѡј морѡс Белѡј морекѡд. Тајѡ морѡ коласјасѡн лѡны сѡжѡ Ілменѡ да Чуд-скѡј тыјас, а сѡжѡ і сѡјѡ тыјасыс, кодјас кујлѡны Онежскѡј-сањ војвывсањын.

Азовскѡј да Чорнѡј море побережјеса тыјас — сѡјѡ вѡвлѡм морскѡј залѡвјас—лыманјас, кодјас бѡрынжык торјалѡсны морѡгыс. Ташѡм проѡхожѡенѡјеѡсжѡ Каспѡјскѡј морѡ пѡлѡн кујлыс ты-јас. Прикаспіјскѡј увтасса мукѡд тыјасыс лѡны котловѡнајасѡн, кодјас бѡрвылас-нѡн тырѡны зер ваѡн лѡбѡ ју ваѡн, кодѡ аскѡдыс вајѡ мусѡныс вышѡчѡлѡчѡннѡј сов. Ташѡмѡс, тыдалѡ, і Прикаспіј-скѡј увтасса медса гырыс тыјасыс — Елтон да Баскунчак. Тајѡ тыјасас солыс зѡв уна.

Њѡкымын мѡстајасын, кѡнѡ веркѡс вылас петѡны ѡвестковѡј пороѡјас: Карѡлѡјаын, Гор'ковскѡј крајын, Лунвыв Уралын па-ныѡдаслѡны *картовѡј* тыјас.

Асыввывѡевропејскѡј равнѡнаса медса гырыс тыјас.

плѡщадыс кв. км-ѡн

Балтѡјскѡј морѡлѡн бассѡјн	{	Ладѡжскѡј	18 130
		Онежскѡј	9 751
		Чудскѡј	3 213
		Ілменѡ	919

Белѡй морелѡн
бассейн

Сегозеро	1 246
Топозеро	1 065
Выгозеро	861 ¹⁾
Ковдозеро	584
Имандра	852

Каспійскѡй морелѡн
бассейн

Белоозеро	1 125
Селігер	230
Елтон	161
Баскунчак	124

33-ѡд серпас. Гѡраса ју Кавказын.

Кавказса јујас да тыјас.

Кавказса јујас заводѣтчѡны јона вылысанъ, унаыс леднѣкјас-санъ да лымјассанъ, коѡјас вевтѡны хребетјассѡ. Тајѡ зев визув, збыл горнѡй јујас, коѡјас визув вѡснаыс некѡр оз кынмывлыны. Ытвасыс налѡн овлѡ гѡжѡмнас, кор јона сылѡны лымјас да јѣјас гѡрајас вылын. Ваыс јона тулѡ, сы кынѣ, і зерјас бѡрын, кор весѣг быд іѡѡтѣк јутор вермѡ вѡчны гырыс наводненѣјас. Вој-выв пѡкатса главнѡй јујас рытиввылын — Кубанъ да асыввы-лын Терек. Кыкнаныс најѡ нуѡны уна іл, лыа да галкѣ да арт-

¹⁾ Сталин нѣма Беломорско-Балтѣјскѡй канал нуѡѡм бѡрын тылѡн веркѡсыс тѡдчымѡн соѡдѣ.

мөдөнү гырыс дельтас. Ödjö codöm сертi Тереклөм дельтаыс öдва-кө абу первој мушар вылас; быд во сiјö нужалö морелан 100 м мында. Ташöмөс-жö Закавказiеын медса тöдчана јујасыс: Чорнöј мореö усыс Рiон, Каспiјскöј мореö — Кура Аракс-к ö d.

Тыјас Кавказын зев еша, да ыжданас најö поснiöс. Унжык тыыс Закавказiеын Армянскöј плоскогорје вылын, гырысжык-јасыс на пiыс — Севан, лiбö Гокча, кодi кујлö 1925 м вылаын. Тајö ем ва енергiјалöн зев ыжыд запас.

Рытыввывсiбiрскöј да Туранскöј увтасса јујас да тыјас.

СССР Азиатскöј јукөнлөн ыжыдыс-ыжыд равнинаыс јукөб кык ыжыд бассейн вылö: Рытыввывсiбiрскöј, кытыг ваыс визувтö Војвыв Ледовiтöј океанлан, да Аралскöј, туп-кöса, кодлөн вајасыс оз визувтны океанö.

Рытыввывсiбiрскöј бассейн. Рытыввывсiбiрскöј бассейн пöштi ставнас бостöма öтi ју сiстемаöн, Об — Иртыш сiстемаöн, да сöмын асыввыв окраина пöлöныс визувтö Јенисеј; но шугавыв вожјасыс Јенисејлөн јона поснiжыкöс вескыдыв вожјас дорыс, кодјас локтöны татчö Асыввыв Сiбiрыс, среднесiбiрскöј плоскогорјесан.

Рытыввывсiбiрскöј јујас јона панјöны Асыввывевропејскöј равнинаса јујасöс кызi асланыс ыжда сертiыс, сiз-жö i ва мынданас. Кузта сертiыс да бассейнјас паста сертiыс Об да Јенисеј лыддысöны медса ыжыд јујасöн мушар вылас. Об — Иртыш сiстема аслас кузта сертiыс сетчö сöмын Миссiсипi-Миссурiлы да Ыллы; бассейн плöщад сертiыс сiјö сулалö вiтöд местаын. Облөн медса ыжыд вожыс — Иртыш — панјö сiјöс кузта сертiыс, но ещажык ваа.

Рытыввывсiбiрскöј јујас унжыкыс заводiтчöны гöрајассан да сесан-нын нуöны уна ва. Рытыввывсiбiрскöј увтаслөн војвывлан лечöмыс зев тöдчйтöм, сiјөн равнина вылö петöм бöрын јујаслөн визувтöмыс назмö, да најö зев јона паскалöны.

Облөн да Јенисејлөн пастаыс шöрас овлö 3—4 км-öз, а нiзовеас 25 км-öз (Јенисеј) да весiг 40 км (Об). Вомдорланыс жуждаыс 16—20 м. Визулыс Јенисејлөн јонжык, местајасöн сiјö топöдчö берег пöлөнса гöрајасöн, местајасöн вомöнавсö поргјасöн.

Јујас тани тупкыслöны дыржык кeжлö да тувсов ытваыс овлö јона ыжыджык Европејскöј јукöнын дорыс. Көт ескö Уралсан асыввывланыс осадокјас усöны ещажык рытыввыв дорыс, но лымјыс сылö öдјöжык да, јујасыс öтпырјö бостöны уна ва. Војвылын ваыс кaјлö выдöжык лунвылын дорыс: Барнаул дорын Об кaјлö 6 м вылаö, а Сургут дорын—8 м вылаö. Јi мунöмыс вöчö гырысжык разрушенiејас. Гожöмнас iчöтжык испареније вöсна татчöс јујаслөн ваыс оз сещöм тöдчымöн чiнлы, кызi Асыввывевропејскöј равнинаса јујасын; еша вааöс сöмын Иртыш-

лөн некымын вожјас лунвылын. Ваыс, кодѳс нуѳны рытиввыв-еібірскѳј јујас, локтѳ лунвывсаң војвылѳ шоныджыкѳн. Сы пон-да ғырыс јујас шонтѳны не сѳмын ассыныс берегјассѳ, но і сы берѳын кујлыс море јукѳнјассѳ.

Об заводѳтчѳ СССР преѳелјасын, Алтај леднѳкјасын, Јені-сеј—Монголјаын. Јенісеј панјѳ Обѳс ва мынданас, но ічѳтжык бассејн паста сертѳыс. Јенісеј да Об пѳштѳ кузалаыс судо-ходнѳјѳс.

Јујас, торја-нын кывтыдас (нѳзовјеас) озырѳс черіѳн, а јывла-ныс, меѳсасѳ Јенісеј, озыр енергіја ғырыс запасјасѳн.

Јујаслѳн тѳдчанлуныс странаѳс јѳзѳн овмѳѳѳмын (заселѳѳмын) петкѳѳчѳ-тані јонжыка Асыввывјевропејскѳј равнѳна вылын дорыс. Ұик сен моз-жѳ еікт-јас, карјас кујлѳны ју берегјас пѳлѳн, а јуколастјасыс, торја-нын војвылын, зев-омѳла овмѳѳѳма јѳзѳн. Сібір војвылын јујас ѳні-на лѳѳны Ұик ѳтѳ тујјасѳн. Јујас-лѳн тѳдчанлуныс ѳвѳја кадѳ јона сѳдѳ Војвыв морскѳј туј лѳѳѳѳм вѳсна да кѳрттујјас лѳѳѳѳм вѳсна, кодјас куза нуѳны-вајѳны груз берегјас дорѳ. Ры-тиввывјеібірскѳј јујаслѳн вожјасыс ыжданас да ва мынданас шѳкыда панјѳны Јевропејскѳј јукѳнса ғырыс јујасѳс, артмѳѳѳны шѳкыд да уна вожјаса сет, а водораѳѳелјасыс лапкыѳѳс да нывкѳс. Тајѳ сетѳ позанлун кокнѳа ѳтлаавны ѳтѳ ју сістемаѳс мѳѳкѳѳ.

Рытиввыв Сібірлѳн тыјас. Уралсаң рытиввылын да асыв-вылын Обѳз, војвыв шѳрѳта 57°-саң да 50°-ѳз кыссѳ полоса, кѳні кујлѳны зев уна тупкѳса (непрѳтѳчнѳј) тыјас. Пастаыс налѳн шоча овлѳ 10—15 км сајѳ, унжыкыссѳ 1—2 км-ѳз сѳмын. Ваыс налѳн кѳн преснѳј, кѳн сола, кѳн курыд-сола, мукѳѳ дырјѳ овлѳ весіг сіз, мыј разнѳј сов состава тыјас кујлѳны орччѳн. Унжыкыссѳ најѳ овлѳны блудсамаѳс. Тајѳ тыјас пѳвсыс меѳса ыжыдыс Чаны (3000 кв. км гѳгѳр) абу жужыджык 10 м-ыс; ваыс сені местајасѳн преснѳј, местајасѳн солакоѳ.

Тыјаслѳн артмѳмыс, тыѳдалѳ, относѳтчѳ леднѳковѳј бѳрса пе-рѳѳѳ, кор јѳ сылѳмыс лѳѳм потѳкјасыс кодјѳсны котловѳнајас, кодјасын ѳні кујлѳны ғырысжык тыјасыс. Тыјаслѳн абу ѳткод-солалуныс, да најѳ ваын совјаслѳн уна сікаслуныс вѳставсѳ не-ѳткод (неѳѳнѳрѳѳнѳј) порѳѳајаснас, кодјас пѳвсын кујлѳны тыјасыс.

Алтајын, Кавказын моз-жѳ, тыјасыс еща. Јонжыка тѳдча-наыс на пѳыс—Телецкѳј (200 кв. км-ыс унжык)—сбросовѳј проісхождѳніјеа. Сесаң петѳ ју Біја—Облѳн істокјас пѳыс ѳтѳ. Мѳѳ ыжыджык ты—Заясан; сы пыр візувтѳ Іртышлѳн ју јылыс.

Аралскѳј бассејн. Аралскѳј бассејн—мушар вылын ыжыд-сыс-ыжыд бесстѳчнѳј бассејн. Плѳшщаѳыс сылѳн 2 млн. кв. км-ѳз. Тані візувтыс јујас усѳны лѳѳѳ ғырыс тыјасѳ (Амударја да Сыр-дарја—Аралскѳј мореѳ, Ілі—Балхашѳ), лѳѳѳ во-шѳны да бѳрѳны лыајас пѳѳ (Чу, Ұе-равшан, Мургаб, Теджен). Меѳса ғырысјасыс на пѳыс заводѳтчѳны Паміро-Алај да Таң-Шаң горнѳј сістемајассаң да бѳстѳны васѳ пас-кыд лымјассаң да леднѳкјассаң. Војвылын стѳпнѳј јујас за-

водітчоны істочнікјасыс да помасоны неыжыд разлівјасон лібѡ тыјасон. Горнѡј јујас верховјејасас зев бурнѡјѡс да уна вааѡс Мыскан-нуан выныс налѡн зев ыжыд. Асланыс јылас-на, горнѡј јукѡнас, најѡ зев гудырѡс, ваыс віжов-корічневој рѡма. А увла-ныс гудырлуныс век ѡтарѡ содѡ, ѡд небыд породајасыд мыс-кысѡны нѡшта кокныджыка. Во чѡжѡн петкѡдан гудыр лыд серті Аму-дарја панѡ Нылѡс. Ју руслоас кујлѡны уна діјас, кодјас щѡкыда вежлалѡны ассыныс положеніјесѡ. Ытваыс овлѡ гожѡм-нас, кор гѡрајас вылын сылѡны лымјас да заводітчоны зерјас.

Волга ні днєпр оз вермыны сетны представленіје, мыј сіјѡ сешѡм Аму-дарја јуыс. Аму-дарја сешѡм паскыд, мыј мѡдар берегыс омѡла тыдалѡ, бытѡ ру піын. Тајѡ гѡрѡдов сој ваыс візувтѡ јурбергѡдѡм ѡдѡн. Кѡнсурѡ ваыс пуѡ да жваркѡ портјын моз. Абу діѡ, мыј увтас пустынајасын Аму-дарјаѡн код-јѡм руслоыс оз пыр вермы кутны тајѡ вынѡра потоксѡ. Тыдавтѡм помкајас-тѡг Аму друг заводітѡ кырѡдавны берегсѡ, унжыкысѡ вескыдсѡ. Ѳті бѡрса мѡд гыладѡны ваас му глыбајас, а сыкѡд щѡц і мыј вѡлі берег вылас лебѡ сетѡ-жѡ.

Аму-дарја—медса ыжыд ју Шѡр Азіјаса јујас пѡвсын; Асыв-вывјевропєјскѡј равнынаса јујас пѡвсыс сіјѡ сетѡ сѡмын Волгалы; сы бѡрын ыжда сертіыс—Сыр-дарја да Ілі. Тѡвнас нїзов-јејасыс тајѡ јујаслѡн тупкыслѡны јіѡн.

Аралскѡј јујаслѡн тѡдчанлуныс. Аралскѡј бассейн лунвыв јукѡнса јујас населеніјєлы асланыс тѡдчанлун сертіыс торјалѡны СССР-са мукѡд јујасыс. Кычї став жар да кос кымата странајасын, землєдєлїє позана сѡмын искусствєннѡј орошеніјєѡн. Кор кѡсѡны тѡдмавын візмү водітны позана предєлсѡ, тѡ арталѡны оз мусѡ, а васѡ. Нєкымын јујасыс ваыс ставнас рѡскѡдїтѡ ороше-ніје вылѡ. Тащѡмѡс Тєджен, Мургаб, Тєравшан. Јујас танї му водітѡм вылѡ сетѡны не сѡмын ва, но і плодороднѡј іл удобрєніје вылѡ. Ілыс пуксѡ ваыс мујас вылѡ најѡс орошайтігѡн. Шѡр Азіјаса јујас асланыс вылыс горнѡј јукѡ-нас нуѡны ва енергіја зев ыжыд запасјас. Најѡ стрємітєлнѡј потокјас вылын позѡ стрѡїтны зев вына електростанціјајас. Шѡр Азіјаса јујас медса омѡла ту-јѡны транспорт вылѡ.

Туранскѡј увтасса тыјас. Аралскѡј бассейнын ємѡс і зев тырыс тупкѡса (нєпротѡчнѡј) тыјас: А р а л с к ѡ ј м о р е (67.962 кв. км), Б а л х а ш (18740 кв. км), І с с ы к - к у л (5895 кв. км). Увтас војвыв јукѡнас ємѡс уна посні тыјас, торја-нын Аралскѡј морєсань војвывланын. Ємѡс тыјас і Памір вылын.

Аралскѡј морє—мушар вылын медгырыс тыјас піыс ѡті. Но сылѡн меджужыдіныс сѡмын 68 м. Ваыс сыын сола, но сола-луныс век-жѡ ічѡтжык Каспіјскѡј морєын дорыс. Рытыввыв да рытыв-војвыв берегыс, кѡні петѡ платѡ Уст-урт, жужыд да крут; асыввылыс да лунвылыс—увтас; војвыв берег пѡлѡн тѡвнас тыыс тупкыслѡ јіѡн.

Балхаш, сіјѡ ыжыдлун вылѡ віжѡдтѡг,—зев лапкыд ты, 11—20 м жужда. Аралскѡј морєын моз-жѡ танї рытыввыв і вој-выв берєгјасыс крутѡс да течсѡмаѡс крісталлычєскѡј породаја-сыс; лунвыв берєгыс лыаа да увтас.

Ваыс пѡштї прєснѡј, но јуѡм вылѡ век-жѡ оз туј. Балхаш берєг вывса Коунрадын зев ыжыд меднѡј комбінат стрѡїтєлство

вылын жуан васо ваёны бокуе либо перерабатываёны тыса васо специальной опреснительясын.

Асыввыв Сибирса да даһной Востокса жуас да тыяс.

Асыввыв Сибир жуко ассыс вајассо кык бассейн костын. Унжык жуасуе сылон визувтоны војвыло Војвыв Леовитој океанлаң, ешажыкыс—асыввыло Тихој океанлаң.

Леовитој океанлаң ваис визувто кык ыжыд система куза—Жеңисеј да Лена куза да јешчо уна мукдо посныжыкјас куза, но, Леовитојкој масштаб сертико, векжо-на гырыс жуас куза. Жеңисеј да Лена костын усоны Хатанга, Анабара, Оленек жуас, Лена да Берингов пролив костын—Јана, Индигирка, Колыма. Жеңисеј, коди визувто Рытыввывсибирској увтас асыввыв окраинатис, коло Асыввыв Сибир предел сајын, но сылон зев гырыс вожјасыс Ангара, Средной да Нижной Тунгускајас зоһнас визувтоны Асыввыв Сибирти. да и ачыс Жеңисејас аслас ыжыд визув сертиуе јонжыка мундо асыввывсибирској жуаслаң.

Тихој океанлаң визувто сомын оти зев ыжыд жу—Амур да уна посни берег полонса жуас, коджас пые тодчанжыкыс Аңдыр Чукотској полуостров вылын.

Асыввыв Сибирса жуас. Асыввыв Сибирса жуас тодчымон торјалоны рытыввывсибирској жуасуе. Асыввыв Сибирин муис кынмалома јонжыка рытыввылын дорис. Та понда ваис му пиас ешажык пыро да визувтан ваис гожомнас содо. Уна жуасын ембепорогјас (костјас). Кожыд климат востна жуас соронжык петоны ји улыс, да навигация кадколастыс чино.

Асыввыв Сибирин меґа ыжыд жу—Лена. Сиж сулало оти радын Об да Жеңисејкод кычи кузта да бассейн паста сертиуе, сижжо и ва мында сертиуе. Якутск бердын пастауе сылон 30 км-оң, код пые 3-уе воо главной русло вылас, а остальнойе протокјас да дијас выло. Алдан да Виљуј устјејас костын пастауе сылон 30 км-уе паскыджык. Кузта сертиуе Леналон вожјасыс панјоны уна асыввывевропейској жуасос (Виљуј—2112 км, Алдан—1867 км). Лаптевых морео усигон Лена артмодо ыжыд делта, коди панјо Волгалыс делтасо 3 пов (20 сурс кв. км-уе ыжыджык). Делта протокјас лапкыдлун востна Ленао моресан сибавны зев сокыд.

Став Сибирса жуас повсыс Лена меґа живописной; сылон дикиј мичлунис чумодо аслас причудливостнас. Кыкнан берегас гористой. Оґылаын најо лечоны крута, кыркошаломон да течеоны горд песчаникыс, модлаын кыссоны гыаломон. Песчаниксо бытто пукталома морт кид, сешом правяноја течеомаос пятајасыс. Зик жу вестас, обрыв улын, векныдик карниз куза гартчо бечевник. Вескыд нывјас да ина жуас радон лепитоны обрыв полон. Горд песчаника стенјасыс вежылоны гыалан руд гранитной массивјасон. Глыбајаслон торја јос јывјасыс скобра мычысмаос, копыртчомаос зик жу вестас. А возын муноны уна рома шиферлон пластјас, коджас сетоны берегысмы мојд кывјасса код серпас.

Жеңисеј вожјас пые медыжыдыс—Ангара, коди пето Байкал тыис. Ангара нуо васо унжык Жеңисеј дорис да торјало зев

ыжыд візувлуннас. Јон візув вѳсна сїјѳ кымѳ зев сорѳн, дај јыс лѳѳ первојсѳ пыѳѳсас. Руслосѳ зырѳѳѳн, тајѳ пыѳѳсса јыс вѳчлывлѳ тѳѳчана наводнѳнїејас зев ѳе пѳраѳ, тѳвнас. Ангара лѳн тувсов ытвасы оз овлы. Ангара вѳмѳнавсѳ порѳгјасѳн; на вылын емѳс гїдравлїческѳј енергїјалѳн зев ыжыд запасјас. Танї поѳѳ шедѳѳѳны електроенергїја 10 пѳв унжык днѳепрогесын дорыс.

Колымаын „поларнѳј“ јулѳн аслыспѳлѳслунјасыс тѳѳчѳны медса јѳна. Гѳжѳмнас візувтан ваыслѳн ѳѳѳѳмыс 4000 куб. м секундѳн (Нѳваын 3000 куб. м), а тѳвнас сїјѳ усѳ 30 куб. м-ѳѳ секундѳѳ; візувлѳн ѳѳыс тѳвнас зев ічѳт—0,1 км-ѳѳ часѳн. Јулѳн ташѳма наѳѳѳмыс овлѳ кыѳ му вѳсна, мыј понда оз кут локны грунѳѳѳј ва, кодјас сѳѳѳны васѳ мїјан јујаслы. Тулыс-нас, кор заводїтѳѳ ваыс туны лым сылѳѳмыс, лѳѳны ыжыд затѳрјас, да валѳн жуждаыс каялывлѳ 16 м-ѳѳ. Колыма вѳмѳдорланыс мездысѳ јыс сѳмын јуѳ тѳлыс жынјын.

Асыввывсібірскѳј јујаслѳн тѳѳчанлуныс кыј тујјаслѳн ічѳт-жык рытыввывсібірскѳј јујаслѳн дорыс. Ангара і Тунгускајас вѳмѳнавсѳны порѳгјасѳн; Лѳна, Колыма да мукѳѳ поларнѳј јујас візувтѳны зев еѳа јѳза местајасѳѳ. Навїгација кадколассыс овлѳ ставыс 110—120 лун. ѳнїја кадѳ лѳсѳѳѳчысѳѳ вескыд јїтѳѳ Лѳна бассѳјн да јевропѳјскѳј војвыв кѳстын, ѳтар бѳксан, да салнѳј Восток кѳстын—мѳдарсан. Асыввыв Сїбір јујасын емѳс зев гырыс ва енергїја запасјас.

Асыввыв Сїбірса тыјас. Асыввыв Сїбірын кујлѳ сѳмын ѳтї ыжыд пресновѳднѳј ты—Байкал. Плѳщад сѳртїс (34 сурс кв. км.) сїјѳ бѳстѳ квајтѳѳ места мушар вывса тыјас пѳвсын, но панїѳ ставсѳ жужда сѳртїс (1741 м), да Каспїјскѳј морѳ кынї,—ва мында сѳртїс. Байкалѳн котловїнаыс—сбросѳѳј проїсхождѳнїеја. Ваыс тѳрјалѳ зев ыжыд југыдлуннас, да тѳмператураыс сылѳн оз зев јѳна шыблас. 250 м жуждаын тѳмператураыс во гѳгѳр сулалѳ +3,2°. Кымѳ Байкал јанвар заводїтѳгѳн, вѳссѳ мај первој жынјын. Байкалын емѳс кушѳм-сурѳ морскѳј пѳмѳсјас: тулен да некымын морскѳј черїјас.

Амурскѳј бассѳјн. Амур—зев ыжыд ју. Куѳтаыс сылѳн 4478 км, бассѳјнлѳн плѳщадыс—1,9 млн. кв. км. Амур шѳр јукѳнтїс мунѳ СССР да Манѳжурїја кѳст государственнѳј гранїца.

Амур тѳрјалѳ мукѳѳ сїбірскѳј јујасыс сїјѳн, мыј сылѳн оз овлы тувсов ытвасы. Тулыснас ытвасы оз овлы сы понда, мыј лымјыс услѳ зев еѳа, а тулысыс кысѳѳ куѳа. Зато гѳжѳмнас, кор сылѳны гѳрајас вылын лымјас да заводїтѳѳны јѳн зерјас, ваыс јѳна тулѳ. Благовешѳенск дорын валѳн жуждаыс каялѳ 10 м. вылѳ. Гѳжса ытвасы заводїтѳѳ зев ѳѳјѳ, сылѳн ыждаыс мукѳѳ дырїѳ овлѳ бедствїе сама. Амур усѳ лапкыѳїк Амурскѳј лїманѳ—Охѳтскѳј морѳ јукѳнѳ. салнѳј Востоклы Амурлѳн тѳѳчанлуныс кыј тујлѳн зев ыжыд. Сїјѳ војјас пыс медса тѳѳчанаѳс ѳеја да Уссурї; Уссурї бассѳјнын кујлѳ ыжыд, но ѳежужыд ты Ханка (4000 кв. км гѳгѳр). Уссурї да Ханка ты

куза мунö СССР да Манчжуріја кост государственнöй граница.
Амур зев озыр черіон. Чері мынданас да уна сікаслуннас
сіјö панјö став мукöд јујассö Сојузые.

СССР Азіатскöј јукöнса да Закавказјеса ғырыежык тыјас.

	Плöщадыс кв. км-өн.
Аралскöј море	67 962
Байкал	34 168
Бадхаш	18 740
Іссык-куль	5 895
Ханка	3 936
Чаны	3 619
Зајсан	2 259
Геван (Гокча)	1 489

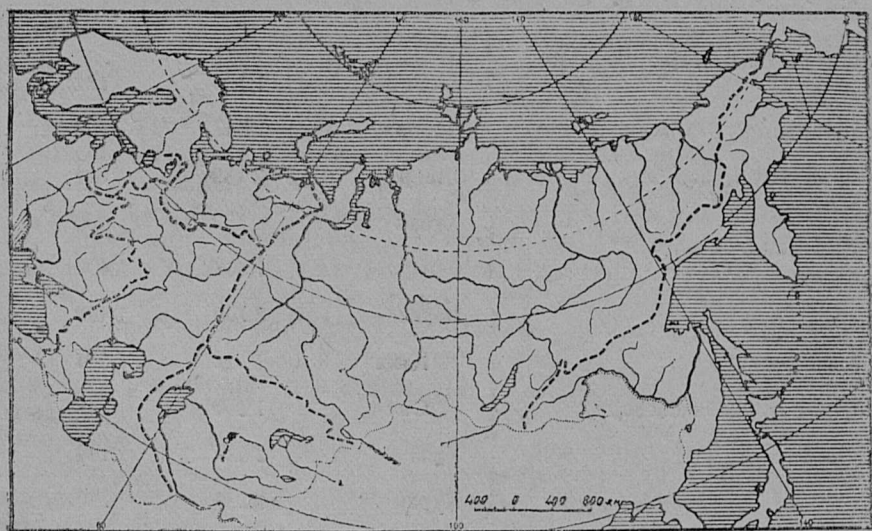
СССР-са јујаслөн сравнителнöй ыждаыс.

		Кузтамыс км-өн	Бассейнлөн плöщадыс курс кв. км-өн.
Балтійскöј морелөн бассейн:	Нева	75	252
Белöј морелөн бассейн:	Вoјвыв		
	двина	1 255	362
	Ежва	1 195	122
Баренцово морелөн бассейн:	Печора	1 647	320
Чорнöј морелөн бассейн:	днeпр	2 139	511
Азовскöј морелөн бассейн:	Кубан	822	60
	дон	1 808	450
	Волга	3 700	1 402
Каспійскöј морелөн бассейн:	Кама	1 820	524
	Ока	1 261	259
	Урал	2 327	189
	Кура	1 279	220
	Аму-дарја	2 512	509
Аралскöј морелөн бассейн:	Сыр-дарја	2 865	265

Војвыв Љедовитѡј океанлѡн бассейн:

Об (Іртышкѡд)	5 206	2 946
Іртыш	3 712	1 046
Тобол	1 291	389
Ішім	1 792	132
Јенісеј	4 011	2 549
Ангара (Бајкалкѡд)	2 848	501
Нижнѡј Тун- гуска	2 699	476
Оленек	1 366	270
Јена	4 599	2 582
Алдан	1 867	584
Вілуј	2 112	478
Колыма	1 787	595
Амур (Аргун- кѡд)	4 478	1 937
Зеја	1 159	229
Уссурі	769	188

Тихѡј океанлѡн бассейн:

34-ѡд сернас. СССР-са морејаслѡн бассейнјас.
(Бассейнјаслыс границајасѡ петкѡдлѡма кызжыка печатајтѡм пунктѡрѡн).

СССР-са морејас бассейніјаслѳн сравнительнѳй ыждаыс.

Плѳщадыс сурс кв. км-ѳн.

Вѳйвыв Ледовитѳй океан	11 000
Баренцовѳ да Белѳй	1 065
Балтѳйскѳй	261
Чернѳй	484
Азовскѳй	512
Каспѳйскѳй море	3 000
Аралскѳй море (да Аралскѳй увтасса бессточнѳй тыјас)	1 926
Тѳхѳй океан	2 434

Вѳйвыв морејас ылѳ ѳбщѳй лыднас воѳ 12 млн. кв. км, Атлантѳческѳй океан морејас ылѳ—1,2 млн. кв. км, Тѳхѳй океан морејас ылѳ—2,5 млн. кв. км да пыщкѳсса бассейніјас ылѳ—5 млн. кв. км гѳгѳр.

VII. БЫДМѳГЈАС, МУСІНЈАС ДА ЖІВОТНѳЙ МІР.

ѳледнѳковѳй да леднѳковѳй эпохажас. Леднѳковѳй вѳзвывса геологѳческѳй эпохѳ Асыывывевропейскѳй равнѳна да Сѳбір вѳліны озыржыкѳе быдмѳгјасѳн ѳнѳја сертѳ. Кыѳі петкѳдѳлны іскопајемѳй коласјас, весѳй ылі вѳйвылын быдмылісны лыска да павкыд корјаса гырыс пујас, сещѳм кѳѳѳе-жѳ, куѳѳмјас паныдаслѳны ѳнѳ Закавказјейн, Калѳфорнѳяын да Јапонѳяын. ѳнѳја Одесса дѳнын сѳйѳ кадын быдмылісны весѳй палмајас. Жѳвѳтнѳјјас пѳыс танѳ вѳліны слѳнјас, носорогјас, бегемотјас, гѳенајас, мѳдногѳн-кѳ, сещѳм жѳвѳтнѳјјас, кѳѳјас ѳнѳ ѳлѳны сѳмын шѳныѳ странајасын. Тыдалѳ, мыѳ і клѳматыс секѳ танѳ вѳлі шѳныѳ.

Леднѳковѳй эпоха пукѳѳмсан, кыѳ быдмѳгјаслѳн, сѳ-жѳ і жѳвѳтнѳй мѳрлѳн олан условѳејасыс вужвыѳѳныс вежѳсны. Клѳматыс лѳі кѳзыджык да васѳджык. Вевтѳысѳны јѳѳн не сѳмын став рытыв-вѳйвыв Јевропаяс да Сѳбірлѳн вѳйвыв јукѳныс, но і сѳйѳ кад кежлас лунвылын кыптѳм зев жужыд хребетјас вевтѳысѳны кыѳ леднѳкјасѳн. Воѳѳа эпохаса озыр да мѳча быдмѳгјасыс кѳѳѳѳѳм вѳсна бырыны да колѳны сѳмын медса бур клѳматѳческѳй условѳејаса местајасын, ылын леднѳк дорсаыны: рытывыв Закавказјейн да Каспѳйскѳй море, рытыв-лун побережјейн Талышын, мыѳкѳ-мында Кавказскѳй да Крымскѳй гѳрајас пѳкатјасын, Шѳр Азѳја гѳрајасын да Уссурѳйскѳй крајын. Быдмѳгјаскѳѳ шѳѳ бырыны і сѳйѳ эпохаса жѳвѳтнѳјјас. Секса быдмѳгјас пѳѳѳ леднѳк окраїнајасын кутѳсны быдмыны кѳ-зыд клѳматѳ вѳчасѳн прѳспособѳтчыс быдмѳгјас, кѳѳјас ѳнѳ емѳе вѳйвылын: туруна быдмѳгјас, карлѳковѳй пујас—кыѳ да бад. Леднѳк бѳрынтчѳм бѳрын прѳстѳмѳм местајасас кутѳсны быдмыны разнѳй местајасыс татѳе вужѳм пујас: корја пујас—рытыввылыс, Рытывыв Јевропаяс, лыска пујас—Монголѳяыс да Алтайыс, Алтай предгѳрјејасыс да Кавказыс вужѳсны ѳтепнѳй быдмѳгјас да пусты-најасса быдмѳгјас. Клѳматыс лѳі омѳлжыка васѳѳѳн да сы вѳсна вежѳсны быдмѳгјас і Крым, Кавказ да Шѳр Азѳја горнѳй хребетјас пѳкатјасын. Татѳн, вѳчасѳн Сојуз террѳторѳја ыжыджык шѳр јукѳныс вевтѳысѳ вѳрјасѳн; лунвылын, кѳнѳ вѳлі јѳнжыка кос, артѳсны ѳтепјас, а Шѳр Азѳјаын—пустынајас. Леднѳковѳй эпохаса быдмѳгјас вешѳсны вѳйвылѳ, кѳзыджык областѳ, кѳнѳ вевтѳысны ѳнѳја тундраѳ, а сѳ-жѳ бѳстѳсны горнѳй хребетјасыс јывјасѳѳ, кѳнѳ клѳматѳческѳй условѳејаслѳн ем уна ѳткѳдыс вѳйвыкѳѳ.

Но і леднѳковѳй эпоха бѳрын вѳлалѳны клѳматлѳн вежласѳмјас, мыѳ вѳсна вежласѳсны і быдмѳгјасыс. Медвојѳѳрѳѳ пујас пѳыс овмѳѳѳсны кыѳ да пѳпу, сѳсса да дѳѳѳ сѳѳсны пѳжѳм, кѳз, дуб, лыпа, клѳн. Мѳјан каѳса эпохѳ лѳі клѳматлѳн мыѳкѳ-мында кѳзалыштѳм да васѳѳлунлѳн сѳѳѳм, мыѳ вѳсна быдмѳгјас зонајасыс вешѳѳны лунвывлан, мѳдногѳн-кѳ—тундра зырѳ вѳрѳѳ, а вѳрыс ѳтепѳѳ.

Леднѳк бѳрынтчѳм бѳрын-нын мѳјан террѳторѳја ылын олыс жѳвѳтнѳјјас вѳ-лыны уна пѳлѳсѳе; мукѳдыс на пѳыс бѳрынас куліны: гѳна мамонтјас, носорогјас, ѳкѳй ѳнѳјас, ыгѳјас, кѳрјас. Мукѳѳ местајасас суравлѳны налѳн коласјасыс, шуам Москва бѳкыс сурлѳ мамонтлѳн зѳнѳ скелет.

Быдмөгјаслөн, мусінјаслөн да животнөј мірлөн зонајас серті јуксѡм. СССР-лөн став террїторїаыс быдмөгјас, животнөј мір да мусінјас состав да характер сертіыс өнїа кадө јуксѡ кымынкѡ зона вылѡ. Зонајас нұжалөны шїротнөј направлєніебн, өтїксѡ мѡдбн вежѡмбн, војвывсаң лунвылѡ клїматїческѡј усло-віејас вежласѡм серті.

Војвыв Ледовїтѡј океансаң завоѡтѡмбн, зонајаслөн пѡрадѡк-ыс ташѡм: 1) тундра зона, 2) вѡра зона, 3) степјас-лөн зона, 4) пустынајаслөн да жынвыјѡ пусты-најаслөн зона Каспїјскѡј да Аралскѡј морејас гѡгѡр.

Торја зонајас костын абу резкѡја тѡдчан гранїцаыс, а најѡ вужѡны өтїсаң мѡдас вочасѡн. Быд зоналөн емѡс аслас торјала-лана быдмөгјас, аслас мусінјас да аслас животнөј мір.

Став їндѡм зонајасас сенї олыс животнөј мірыс да быдмөг-јасыс овмѡдчїсны, паскалїсны леднїковѡј эпоха бѡрас-нын.

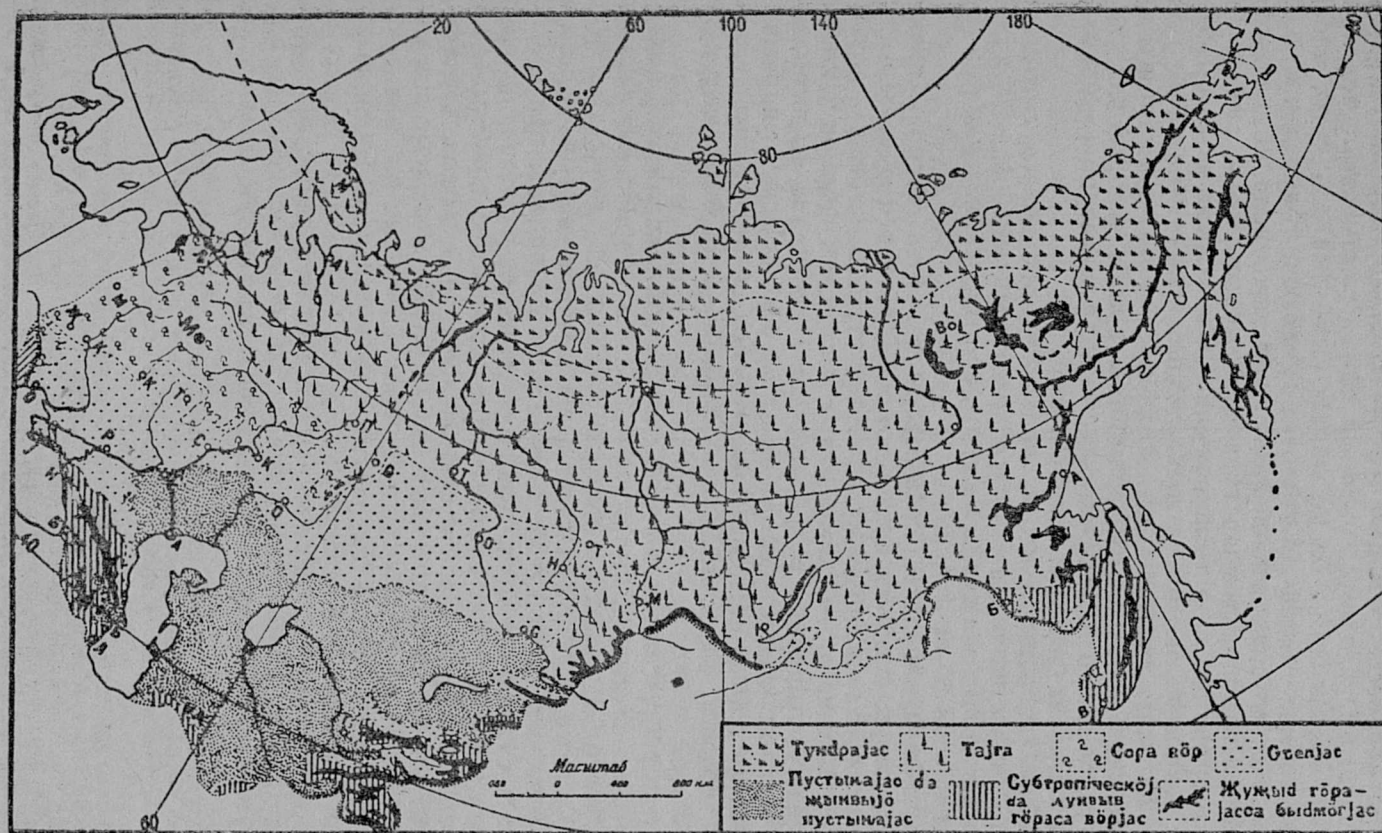
Сојуз террїторїа меѡса лунвылас—Крым лунвыв берегає, Кавказ Черноморскѡј побережје вылын (Колхїда), Каспїјскѡј море рытыв-лунвыв побережје вылын, Шѡр Азїја горнѡј хребетјас пѡкатјасын да Аралскѡј увтасын, далнѡј Востокин, Уссурї ју куѡа—торја кусѡкјасѡн кујлѡны (располагајтчѡны) вїтѡд зоналөн—субтропїческѡј быдмөгјас зоналөн јукѡнјас. Тајѡ зоналөн быдмөгјасыс да животнөј мірыс ем важсажык, доледнїковѡј эпохаса быдмөгјаслөн да животнөј мірлөн колас. Најѡ колїны сенї, кѡнї клїматїческѡј усло-віејасыс вежсїсны меѡса омѡла.

Горнѡј хребетјас асланыс пѡкатјас улысса јукѡнјасас вевт-тысѡмаѡс сїјѡ зонаса быдмөгјасѡн, кушѡм зонаын најѡ кујлѡны; вылыса јукѡнјасас, море уровєнсаң најѡ жужда серті да ме-стајас шїрота серті,—быдмѡны торјалана высокогорнѡј быдмөг-јас, коѡјас пѡшті өткоѡѡс став горнѡј хребетјаслы. Но высо-когорнѡј областјаслөн животнөј мірыс разнѡј горнѡј странајасын абу-жѡ өткоѡ.

Тундра зона.

Тундра занїмајтѡ Ледовїтѡј океанлыс берегјассѡ да кытјас-тї-кѡ діјассѡ. Завоѡтчѡ сїјѡ рытыввылын, Колскѡј полуостров побережје вылын, кымынкѡ дас кілометр пастаа векныѡїк поло-саѡн, асыввывланыс паскалѡ да Урал дінын сылөн пастаыс лоѡ-нын 250 км гѡгѡр. Сїбірын тундра бостѡ јешщѡ ыжыд про-странство. Рытыввыв Сїбірын сїјѡ пырѡ лунвылѡжык полярнѡј кругсаң, а далнѡј Востокин, Камчаткаѡс матерїкскѡд јїтыс перешејекин, леччѡ весїг војвыв шїрота 60°-ѡз. Тундра бостѡ зев ыжыд пространство—2,3 млн. кв. км, мѡдногѡн-кѡ, Сојузса став террїторїалыс 15%.

Тундралөн главнѡј торјалана чертаыс—муыслөн векеыс кын-мѡм да сы вѡсна вѡртѡмлун. Танї вермѡны быдмыны сѡмын сешѡм быдмөгјас, коѡјаслөн вужјасыс оз пыѡд пырны мусінмас.

35-өд серпас. СССР-са быдмөгјас паскалөмлөи карта.

Тундра веркөссө артмодыс породажасыс пыр кынёс да уйдтлөннь сылыштлыны жеңыдйк гожомнад сёмын вылысгааныс зев лапкыдйка. Жужыджыка да ретыджык сылө лыа ($1\frac{1}{2}$ м-дэ), медса нёжйё да ещя — торф (40 см-дэ). Тундраын тёлыс зев куз да кёзыд, гожомыс жеңыд да кёзыд, кёт ескё поларнөй луныд зев куз. Воса шөр температураыс 0° -ыс улынжык, медса шоныд тёлыссылөн шөр температураыс абу вылынжык $+10^{\circ}$ -ыс да весег гожомын овлоны пужас. Осадокжаслөн лыдыс абу уна (300—200 мм); сы вёсна, мыј гожомыс кёзыд, ваыс пёшти озкосмы, колё места вылас, артмөдө нурјас да чукөрмө уна сурс лыда посныдйк гөпјасын. Осадокјас усёны равномерноја — јенежыс пёшти пыр вевтысёсма кымөрјасөн.

Щёкыда овлоны туманјас, медса-нын море бокас; гожомнас коркё зев-нын шочініка температураыс кыптывлө $15-20^{\circ}$ -дэ.

Лымја кадыс зев куз (280 лунөз), но лымјыслөн жуждаыс абу ыжыд (40-саң 60 см-дэ).

Кынмөм мусін кынці быдмөргјаслы зев јона торкёны кёзыд төвјас, кодјас пөлтёны ыжыд вынөн. Төвјасыс дорјысөм могыс-пу быдмөргјас волсасёны му пөлоныс, турун быдмөргјас — артмөдёны „пөдушкајас“. Ставыс — весег лётјаслөн формаыс, кодјас щёкыда гартыштчөмаёс трубкаё, — пріспособітөма сы вылө, медым чінтыны іспаренјесө. Пёшти став быдмөргјасыс тундраын — уна восајас, да кёјдысјасыслөн воёмыс (созреватёмыс) унаыс мунө зорзалоём бөрас мөд вонас. Быдмөргјаслөн быдмөмыс мунө зев нөжйё.

Пу пөрёдајас пыс кёнсуро паныдаслёны карлыковөй поларнөј бајјас да кызјас, кодјас топөдчёны му бердас. Ізја да лыаа кос участокјас вылын быдмёны лышајныкјас, кодјас пыс јала (шусө „көр нёщөн“) лоё главнөй сојанторјөн војвыв көрлы, а сёз-жө војвыв вотёс кустјас: чөд, мырпом, чөдлач, пув. Васөд увтас местајасө быдмёны нёщјас, ежөрјас да туріпув. Отсама, руд, гажтөм тундра ловзылө сёмын жеңыдйк гожомын, кор лунвылө бана пөкатјасын паныдаслёны меча рөмөн зорзальс быдмөргјас. Тундраса зорзальс быдмөргјаслөн зорізјасыс зев уна, сінмө шыбытчан рөмаёс да гырысёс; зорізјасыс быдмёны позтырјасын сещөм сука, мыј артмөдёны мусін немид фон вылас бытө уна рөма букетјас.

Зоріз позтырјас тундраын быдмёны өта-мөдсааныс зев ылын, но гырысёс да сінмө шыбытчанаёс. Та вёсна насекомөјјас, кодјас вужөдалёны пылцајассө, вермёны аззыны најёс ылысаң.

Но тундраыд абу өткод аслас став пасталаас. Медса гөл быдмөгыс — ылө војвылө петыс скалыстөј діјас вылын, сёз шусан арктическөј тундраын. Быдмөгыс тани паныдаслө торја чукөрјасөн да дервовікјасөн, кустарныкјасыд нөтө абу.

Јевропейскөј да рытыввысөбірскөј тундраын ыжыд пространство бөстө пјатныстөј тундра, кодлөн веркөсыс тупкысёсма зік куш сојөд пјатнајасөн ыжданас төрөлкасаң да көлөсаёз, көні абу некущөм быдмөг. Матөжык лунвылан паныдаслө бугрістөј тундра. Бугорјасыс (мылкјасыс) овлоны 3-саң 5 м сүдтаёз да вомөнногыс 5-саң 25 м-дэ. Главнөй массаыс налөн нёщјасыс —

торфјасыс да мукдъс. Бугорјасыс артмднч вушјасыс, быдсама быдмдгјас, мед-сасб мырпом вужјас паскалм вбсна. Бугорјас костас кујлны чукул-мукылјаса-гонјас — „јерсејјас“, кодјас тырмдбс ваон лбб пдрмдбс васдд ншкка нурјасб.

Тундраын мусінлн артмдмыс мунб лшннб васдд (влага) усло-віејасын. Веркбсас векжыксб чукдрмб торфјаністб слб да тундралн мусінјасыс — торфа-нұра мусінјас. Кызтаыс мусін слбјыслн абу ыжыд, сдмын 3—5 см.

Лунвылас тундралн абу резкб граніцаыс. Тундрасаң вбрб вужбмыс мунб вочасбн. Первб паныдаслбны бтка посныдк пујас, сесса набб бтлаасалбны чукдрјасб лбб быдса діјасб; табб вбр діјасыс пыр вочасбн ыждбны лунвывлан, кытчб, медббрын, вевтыртыснас оз ло вбрыс, кбн ачыс тундраыс лбб-нн сдмын торја пјатнајасбн. Тундра да вбр костас вужан полосаыс шусб *вбратундрабн*. Вбратундраын быдмыс пујас шенбдбны асла-ныс ічбтлуннас да вбсныдк чукла стволјаснас да лапјаснас, кодјас вевтысбмабс тошјаса лшајныкјасбн.

Унаыс пујасыс, мыкб жуждаб кыптм ббрын, дурдбны выв-лан быдмбмыс да быдмбны горізоніалнб, флаг формабн.

Зев уна паныдаслбны кос јыла лбб весіг зікбз космбм, кулбм пујас. Пујас космбмлн да кулбмлн помкаыс нурмбмын. Пујас улас быдмыс ншјасыс, ас пыщканыс васб чбжбмнас, сдтбны мусінлыс кынмыны способностб; кынмбмлн судтаыс сддб, да пујас кулбны. Сы вбсна тундраыс вочасбн вешб лунвывлан, вбр областб. Мбдарб, јујас пблн, кодјас лббны мусінсб јесте-ственнб костысјасбн, вбрыс пырб јона ылбжык вбвывлан. Сібрын вбратундра бостб ыжыджык полоса СССР Јевропејскб јукбнын дорыс.

Жівотнб мір. Тундралн жівотнб мірыс, кызі і быдмдгјас-лн мір, зев бтскаса. Тані ембс вбвыв кбр, вбла вывса (дікб) да гортса, пеструшка-леммінг, кы (песец), сдбббж (горностај); лебачјас пыс — тундраса јежыд байдбг, поларнб су. Тундраын пырса олысјаслн, кодјас вердбны быдмдгјасбн, ембс торја пріспособленіејас лымсб парјалбм вылб: паскыд, пан сама тыжјас вбвыв кбрлн, зыр сама гыжјас лым байдбгјаслн. Тбв кежлб унжык јукбн жівотнбјасыс јездбдбны (кы, сдбббж, лым байдбг). Јежыд рбмыс налы лб сайдана, покровітелствен-нб рбмбн; таыс кызі млекопіітајушбјаслн сынбдбн тырбм јежыд гбныс буржыка віб наббс кбзыдсыс.

Тбвса кадб кулбм тундра ловбб жеңыдк поларнб гбжбмын, кор татб локтбны вывті уна быдпблбс лебачјас, медса-нын ва-ывса лебачјас: јусјас, збдбгјас, уткајас, кулікјас. Набб ловбб-дбны тундрасб, тыртбны сібс быдсама шысбн, горзбмјасбн. Лбнасаң асыввылын паныдаслбны лебачјас, кодјас локтбны татбб Кітајыс, Јапоніаыс, весіг Австраліаыс (шуам, розовб кала). Вбвыв Лбдовітб океан крут берегјасын олбны морскб лебач-јас — калајас (чајкајас), поморныкјас, гагаркајас да мукб; набб артмдбны сіз шуса „лебачјаслыс базарјас“, кбн со сурсјасбн набб позјалбны мбда-мбд дінас. Первб шоныд лунјас ббрас-жб

петõ помтõм ном, кодјас вõсна зев јона мучитчõны і јõзыс, і кõрјас. Тундраын олõмыс бõр лõнõ сентябрын-нн; тõв кежлõ тани колõны сõмын тундровõј да жежыд байдõрјас да поларнõј сузјас.

Тундраса јујасын уна чері. Гортса животнõјјас пыс ыжыд тõдчанлун кутõны војвыв кõр да понјас — лажкајас.

І кõрыс, і понјасыс іспõлзујтеõны ветлõм вылõ. Кõрвиõм, сыыс кынцї, сетõ і сојан (јаж, јõв), і гõн, і кучїк, кодјасыс вõчõны чумјас, шоныд паскõм да кõмкот.

Тундраõс унаыс õткодавлõны степкõд. Тајõ сещõм-жõ вõртõм, паскыд горї-зонта равнїна. „Векуса кын“ тундра аслас помтõм пространствојаснас мукõдлатис зев јона мунõ степ вылõ, меґса-нн августса војјасõ, кор снмыд бостõ местаыслыс сõмын общõј рельефсõ. Воображенїемд секї тõдлытõр вуждõдумтõ 2000 км саж лунвылаң, сõдмуа степõ да шõктõ сõдтавын серпассõ садјасõн, вылõ чургõдчõм јукмõс журавелјасõн, гыалан зарнї шобдї мореõн, мыґ пыддї збылысõ аґзан сõмын ненецлыс шына чумсõ, гõгõрыс додјасõн, аґзан муас сушкõм куз зїбјас—хорейјас, кодјасõн кочевык вескõдлõ кõрјаснас, аґзан і јала море вылын јїреыс кõрјасõс. Чїркјаслõн гажа чїркõм пыддї кылõ дõзмõдана зынгõм лыдтõм, кымõр код, ном чукõрјаслõн, а југыд лõз јенеж пыддї аґзан сук кымõрјас да посныдїк, бускод зер.

Меґса гõл олõмыс ылі поларнõј дїјас вылын: Новõј Земла вылын, Земла Франца Јосїфа вылын, Севернõј Земла вылын, Новосїбірскõј дїјас вылын. Тајõ дїјассõ õнїја кадõ весїг торјõдõны торја јї (меґанõј) зонаõ. Тајõ зонаыс і ем настојашщõј Арктїка—полус дїнын матын кујлыс област, кõнї јїõн тупкõм морейн кыпалõны сїз-жõ $\frac{9}{10}$ јукõн вылас јїјасõн тупкысõм торја дїјас. Тајõ зоналõн клїматїческõј условїјејасыс тащõмõс: Земла Франца Јосїфа вылын, војвыв шїрота 80°-ыс неуна војвывжык, орјавлытõм лун-југыда гожõмыс да пемыд тõлыс нужалõны 4 тõлысõґ. Васа шõр температураыс быдлаын 0°-ыс улынжык:—6,2°-саң Новõј Земла лунвылын—14°-õґ Земла Франца Јосїфа вылын да—17°-õґ Новосїбірскõј дїјас вылын. Сõмын јулын тõлысса шõр температураыс неуна вылынжык 0°-ыс. Рытиввывса дїјас вылын зоннассõ шоныджык, но кымõражык, шõкыда, торја-нн гожõмнас овлõны сук рујас (туманјас), кодјас оз разавны мукõд дырјї кымынкõ лун чõж; овлõны ураган сама тõвјас да штормјас сещõм вынõн, мыґ ускõдõны мортõс кок јывсыс. Асыввыв дїјас вылын кõчыджык, но тõвјасыс слабжыкõс. Дїјаслõн веркõсыс $\frac{9}{10}$ јукõн вылõ тупкõса јїјасõн; муснмыс сывлõ сõмын кõнсурõ да 30—50 см-ыс не пыдõжыка. Быдмõгјасыс тани сõмын нїшјас да лїшајнїкјас. Зорзалан (цветковõј) быдмõгјаслõн Земла Франца Јосїфа вылын ем сõмын 37 вид, а Новõј Земла вылын 200 гõгõр. Берегјас дорын уна водорослјас. Гырыс тõвјас нешкõны најõс ва пыдõссыс да шыблалõны берег вылас, кõнї водорослјасыс чукõрмõны зев гырыс лõзјасõ. Куз поларнõј војјасõ быдпõлõс олõм Арктїкаын бырõ, сõмын мїча поводда дырјї ветлõдлõны лым пустынајастї жежыд ошјас да кынјас.

Но і тајõ поларнõј пустынајасас морт венõ прїродасõ, сылыс

особенностјассо изучајтөмөн. Ылі овтөм діјас вылын стрөіталөма станціјас, да советскөй научнөй работнүкјас во гөгөр нуөдөны наблуденіјес, — зілөны нещышти Арктікалыс сіјө вежласан поводдалыс тајнасө.

Вөра зона.

Тундрасан лунвылан паскыд полосаөн кулө вөра зона. Плөшщад сертҕыс СССР-са быдмөг зонајас піын тајө медса паскыд зона: сіјө бостө 11 млн. кв. км, мөднөгөн-кө Сојуз став терріторіја жынысы унжык. Вөр зоналөн лунвыв граңицаыс заводітчө Јевропејскөй јукөн рытыввылын војвыв шірота 50° улын да мунө Жітомір — Кіјев — Калуга віөд, сесса Ока куза Р'азанөз Гор'кіј — Казань — Сарапул вылө Ураллан да воөд. Уралсө лунвывсан ышчалөмөн, Рытыввыв Сібірө Іртыш — Түмен віөд да лунвывлан Томсксан; а Асыввыв Сібірын вөр зона бостө став плөшщадсө лунвывса государственнөй граңицаөз; Шілка да Аргун јујас өтлаасанінсан граңицаыс бергөдчө асыв-војвылө да бостө Амурлыс нівөвејассө да Сахалынлыс војвыв јукөнсө.

Вөр зона јуксө кык подзона вылө. Војвылас, јона ыжыджык јукөнас, быдмөны лыска (хвојнөй) вөрјас, кодјас Сібірын шусөны тајгаөн; тасан *тајга* ымыс паскалі лыска вөрјас став подзона вылас. Мөд подзонаыс — *сөра вөрјас* — ем сөмын Јевропејскөй јукөнын, көні сіјө кулө лыска вөрјассан лунвылын.

Вөр зоналөн лунвыв граңицаыс Асыввывјевропејскөй равніна пределјасын ылөсас (пріблізітелнө) өтлаасө лөссовөй отложөніјес војвыв граңицакөд.

Тајга подзона. Вөратундрасан лунвылан мунөмөн вөрыс вочасөн паскалө, сукмө, заводітчөны дорвыв лыска вөрјас неуна корја пујас сорөн. Вевтыртыс пөрөдаөн Јевропејскөй јукөна вөрјасын лөб коз; сы бөрса мунө пожөм, а асыв-војвылас на дінө сөдөны сібірскөй пујас: нја, ыыв да сус; на піыс мед-ылө рытыввылө пырө нја пу. Нја да ыыв мукөдлаас артмөдөны зөң вөрјас, кор суспујасыд тані паныдаслөны сөмын өткөн-өткөн. Лыска пујаскөд корја пујас пөвсыс быдмөны кыз, піпу, ловпу; пелыс, лөм; кыз да піпу сіз-жө мукөд дырјі артмөдөны быдса рошщас (расјас), ловпу да лөм быдмөны јујас пөлөнжык. Көні вөрјассө кералөма, лібө сотчөмінјасын, лыска вөрјас пыдді сіз-жө быдмө кыз.

Уралскөй гөрајас пөшті дорвыв вевттысөмаөс тајгаөн: војвылас козјас, нјајас, ыывјас да суспујас, а лунвылас — пожөмјас, кызјас да нјајас; а вөрјас граңицасыс вылынжык кыпалөны куш гөрајывјас, көні быдмөгыс тундраса быдмөг коф-жө. Сібірын лыска вөрјас мунөны лунвылө војвыв шірота 56 — 55°-өз, вевттөны Алтајскөй да Сајанскөй гөрајасөс, Забајкалјелыс ыжыджык јукөнсө да Пріамурјелыс војвыв јукөнсө.

Рытыввыв Сібірын тајгаын вевтыртө коз, ыыв да суспу; бөрјаыс көнсурө артмөдө быдса вөрјас — „кедровнүкјас“. Торја-

нын сукѳс да сѳкыда прѳдѳтанаѳс сѳз шусана *урманјас* — сук, нурмѳм лыска вѳрјас, кызвынсѳ ныв пујасыс, коз да суспу, а сѳз-жѳ і піпу сорѳн.

Нывја-коз вѳрјас зев аслыспѳлѳс самаѳс, зумышѳс; пујас шѳкыдлун понда вѳрас пыр рѳмыд, мыј вѳсна јона паскалѳмаѳс нѳщјас, кодјас кыз слѳјѳн вевтѳны оз сѳмын васѳд мусѳ, но і сѳмыс мырјасѳс, пѳрѳм пујасѳс, а сѳз-жѳ і быдмыс пујаслыс вуждѳнсѳ. Пујас кырѳс овмѳдѳчны зев уна лѳшајныјјас, а лапјасѳаныс зѳр тошјасѳн ѳшѳдѳчны ројјас. Нѳщ вевтѳд вылын саввиѳчны шѳчѳник, посныѳѳк кустарныковѳј да туруна быдмѳгјас, кельд рѳма, унжыкысѳс жежыд рѳма посныѳѳк цветјасѳн да шѳкыда код чорыд тѳвјыс корјасѳн. Тајѳ зумыш тајгалѳн ѳвлуныс шѳча торксылѳ жѳвѳтнѳјјас шыѳн. Танѳ оз кыв лебачјасѳн сылѳмыс, а сѳмын сѳлалѳн да визѳордалѳн омѳлк чѳпѳм, урлѳн шѳлкѳдѳлѳм да шѳчѳника кедрѳвѳкјасѳлѳн да сѳглѳн горзѳм орѳдласны тајѳ ѳвлунсѳ. Мукѳд дырјѳ та дѳнѳ ѳтлаасѳ тајгаса цар — ош кок улын пу увјасѳн трачкѳдѳм шы. Кодѳ вѳвлывлѳ ѳпѳчнѳј тајгаын, шуам, нывја-коз сук вѳрын, сѳјѳ, дерт, тѳдлѳс ас вылас сѳјѳ зумыш велѳчѳственнѳј серпасыс аслыспѳлѳс ошщушѳденѳјесѳ, кодѳ содтысѳсѳ јешѳщѳ тѳвлѳн лысјас пыр мунѳмыс аслысѳама шувѳгѳмѳс.

Рытывыв Сѳбір лунвылын, Алтај вѳрјасын, тајга вежѳс; вевтыртѳ нывпу да суспу, но уна-нын кызпу да піпу; кушѳн-јасын — зев озыр туруна быдмѳг. Турунјас быдмѳны зев жу-жыда да папоротныкјаскѳд ѳтлаын артмѳдѳны мунны вермытѳм зарослјас. Тајѳ вѳрјасыс шусѳны „черн“-ѳн.

Асыывыв Сѳбір тајгаын меѳса уна быдмѳ нѳа. Нѳа — топыд да чорыд дрѳвесѳнаа зев ыжыд пу, тајѳ, сѳз шуны, „сѳбірскѳј дуб“. Сѳјѳ омѳла сѳгмѳ да сы вѳсна сѳјѳс шѳкыда пуктѳны керка фундаѳнтјасѳ. Сѳјѳ мукѳд пујас сертѳ пырѳ тундраѳ вѳјвылѳжык, сѳјѳ-жѳ пастѳдѳ горнѳј хребѳтјасѳс дѳрвыв вѳр-јасѳн. Нѳа бура прѳспѳсѳбѳтѳма векуса кын мусѳна ѳбластын олѳм вылѳ, быдмѳ быдпѳлѳс мусѳнјас вылын, косын і васѳдын, а сѳз-жѳ і торфјанѳкјас вылын. Пожѳм быдмѳ Забајкалјеса жу-жыд долинајасын, Лѳна шѳр течѳнѳје куза; ылі асыв-вѳјвылын сѳјѳ нѳтѳ оз быдмы. Коз крајнѳј асыв-вѳјвылын сѳз-жѳ абу; коз паныдаслѳ сѳмын Лѳна куза, суспу паныдаслѳ сѳмын му бердас лѳчыкѳсѳм сланѳкѳн.

Сѳра вѳрјаслѳн подзона. Сѳра вѳрјас мунѳны СССР став Јевропѳскѳј јукѳн пырыс рытывыв гранѳцѳсань Уралѳ. Асыв-вылас тајѳ полѳсаыслѳн пастаыс сѳмын 150—200 км. Но 45-ѳд мерѳдианѳань кымын рытывылѳ сѳјѳ заводѳтѳчѳ паскавны, да Лѳнѳнград мерѳдиан вылын сылѳн пастаыс вѳѳ-нын 1000 км-ѳ. Сѳра вѳрјаслѳн вѳјвыв гранѳцаыс мунѳ Лѳнѳнградѳань — Новгород, Казань вылѳ і вѳѳѳ асыввылѳ.

Сѳра вѳрјасын лыска пујаскѳд ѳтѳщѳ быдмѳны паскыд корја пу пѳрѳдајас: лѳпа, дуб, вјаз, клѳн да мукѳд. На пыѳс меѳылѳ вѳјвылѳ пырѳ лѳпа. дуб вѳѳ рытыввылас Лѳнѳнградѳѳ да асыввылас Перымѳ. Тајѳ гранѳцаѳѳ-жѳ дај весѳг ѳеуна вѳјвылѳжык пырѳ јѳс корја клѳн да вјаз. Ѓеуна лунвылынжык кујлѳ јасѳн пулѳн гранѳцаыс, кодѳ асыввылас вѳѳ сѳмын Сура јуѳ. Крајнѳј рытыввылын, Мѳнск бокрын, паныдаслѳ граб. Та-ѳѳн, паскыд корја пѳрѳдајаслѳн лыдыс соѳѳ рытыв-лунвывлян.

Но век-жѳ сора вѳрјасын паскыд корја пѳрѳдајас ворсѳны второстепеннѳј рол, тајѳ вѳрјасас медыжыд јукѳнсѳ бостѳны лыска пујас. Гырыс корја пѳрѳдајас быдмѳны сѳмын негырыс чу-кѳрјасѳн лыска пујас пѳын да артмѳдѳны гырысжык вѳрјассѳ сѳмын подзона лунвыв граница дѳнас.

Урал сајѳ гырыс корја пѳрѳдајас пѳыс вужѳ сѳмын ѳтѳ лѳпа, но і сѳјѳ паныдаслѳ зев шоча, сѳмын Тоболскѳј крајын да Алтајын.

Јевропејскѳј јукѳнын вѳрјас тѳдчымѳн-нѳн шочмѳмаѳс, медса-нѳн сора вѳрјас полосаын, кѳнѳ олысыс унжык да клѳматѳ-ческѳј условѳјејасыс буржыкѳс вѳзму ужалѳм вылѳ. Но вѳјвы-лын вѳрјас бостѳны-на плѳщадѳсылыс ыжыджык јукѳнсѳ. Сѳ-бѳрын, кѳнѳ олысјасыс шоч, вѳрсѳ омѳла-на кералѳма, да тај-тасыс зев паскыд плѳщадѳјас вылын нѳтѳ-на вѳрѳѳдлытѳм.

Нурјас да торфјанѳјас. СССР вѳр зонаын вѳрјас кынѳі зев ыжыд плѳщадѳ бостѳны нурјас да торфјанѳјас. На дѳнѳ-кѳ содтыны јешщѳ нурмѳм вѳрјассѳ да вѳјјассѳ, позѳ лыдѳы-ны, мыј тајга областыс пѳштѳ жын мындаыс нурмѳма.

Нурмѳмыс мунѳ пѳштѳ быдлаын. Нурјас мыјкѳ-мынданас артмѳны тыјас тырѳмыс, турунѳмыс, а мыјкѳ-мынданас лѳбны самостѳјателнѳ, кос прост-ранствојас вылын, мукѳд дырјѳ весѳ водоразѳделјас вылын. Тыјаслѳн тырѳмыс, турунѳмыс мунѳ нѳжјѳ, но орјавлытѳг. Тыыс вѳчасѳн тырѳ лѳаѳн, лѳн да лѳпкаммѳ, берегјасдорас заводѳтѳны быдмыны нурыввса быдмѳјас да нѳшјас. Нѳшјаслѳн кулыс јукѳнјасыс лечѳѳны пыдѳсас да кѳслорѳд тырмытѳм вѳсна оз сѳсмыны, а пѳрѳны торфѳ, кодлѳн слѳјыс пыр соѳѳ. Ташѳм торфјанѳј, нѳша нурјасас лѳбны і мукѳд быдмѳјас: ежѳрјас, пушѳцајас, кушѳм-сурѳ вѳтѳс кустарѳнѳјас, медсасѳ турѳпув; најѳ артмѳдѳны вушјас, кодјас костын колѳны сѳм ваѳн тырѳм кушѳнјас.

Вѳјѳѳр вѳвлѳм кос местајаслѳн нурмѳмыс заводѳтѳчѳ нѳшторјас лѳѳмсан, кодјас бостѳны уна ва. Нѳшторјасыс сесса вѳчасѳн пыр паскалѳны, кутѳны ас пышканыс став васѳ, оз лѳзны сѳјѳс пырны мусѳнмас, да пујасыс космѳны. Медса бѳрын тани артмѳ торфјанѳј, кѳнѳ быдмѳны лѳшајјасѳн пастасѳм омѳлѳк чуќла пожѳмјас, а асас торфјанѳјас позѳ азыны сѳмын важ мырјаслыс коласјас. Нур-јас артѳмлы шѳќыда ѳтсалѳ ачыс мортыс вѳрсѳ кералѳмѳн да места вылас лапјассѳ да јѳвјассѳ сѳсмыны колѳмѳн. Кералѳмѳнјас мыччысѳ нурыввса нѳш да вѳчасѳн заводѳтѳчѳ нурмѳм. Ташѳмтор-жѳ мунѳ і сещѳм местајасын, кѳнѳ вѳ-рыс сотѳѳма. Пыр вѳчасѳн паскалѳмѳн, тајѳ нурјасыс зырѳны да губѳтѳны ас тѳгѳрса вѳрсѳ.

Торја-нѳн уна нурјасыс Рытиввыс Сѳбѳрын, кѳнѳ мукѳд нур-јасыс бостѳны уна дас сурс кѳлометрјас, кызѳ, шуам, Васуган-скѳј нурјас, кодјас кујлѳны Об да Иртыш водоразѳдел вылын. Асыввыс Сѳбѳрын, Јенѳсеј сајын, нѳша нурјасыс еша да тајгаас нурмѳмыс пѳштѳ оз мун, кѳт ескѳ і неыжыд жуждаын кујлѳ васѳ кутыс веќыса кыммѳм му слѳј. Помкаыс талы—еша оса-ѳѳкјас, жар гѳжѳм да кос сынѳд.

Нурјас сетѳны тѳдчана влѳјанѳје матѳгѳгѳрса места клѳмат вылѳ, најѳ вѳѳѳны сѳјѳс ыркыдѳнжык.

Торф—ценнѳј ломтас, кѳт ескѳ шоныд сетѳм сертѳыс кољчѳ-на изшомсѳд. Торф запасјас сертѳ СССР бостѳ мушар вылас медвѳзѳа места. Тајѳ запасјасыс ѳнѳја кадѳ испѳлзујтѳѳны сѳјѳ, мыј сен-жѳ на дѳнын стрѳѳтѳѳны торф вылын ужалыс электрѳческѳј станѳјајас, а токъс проводјас куѳа вужѳдѳсѳ ылі

расстојаніејас вылѡ. Ташѡм гырыс станціјајассѡ стрѡіталѡма Лѣнінград бокин, Белоруссіаын да Москва дінын, Іваново дінын, Ярославл дінын, Гор'кіј дінын да с. в.

Вѡр зоналыс 2 прѡч. гѡгѡрсѡ бостѡны ју сѡртса (појомнѡј) вѡјас, кодјас кујлѡны ју долінајасын.

Мусінјас. Вѡр зонаын кызвынсѡ овлѡны сіѣ шусана *подзолістѡј* мусінјас.

Подзолістѡј мусінјас течсѡны кык слѡјыс: вылыссаыс — дерновѡј, кызтанас 7-сан 15 см-ѡѣ жежыд-рудоват лѡбѡ рудов-корічневѡј рѡма — 2, прѡч. кымын сені перегнѡј; улыссаыс — жеждоват подзолістѡј слѡј, кызтанас 30 см-ѡѣ, — течсѡ посныдік кварц-чірјасыс да сені пѡштѡ абу некушѡм сылан (растворітчан) пітателнѡј вешчествѡјас, најѡс ваыс нуѡма пыдіжык слѡјјасѡ.

Оподзолівајтчѡм — сіѡ сложнѡј хіміческѡј процесс, кодѡ завісітѡ сысан, мыј муас чукѡрмѡ уна влага. Подзолыс артмѡ кызі сојјас вылын, сіѣ-жѡ і лыајас вылын, но лыајасыс лѣѡны ас пырыс васѡ да подзолыс најјас вылын паскалѡма омѡлжыка. Сіѣ-жѡ ва чукѡрмѡм вѡсна подзол јонжыка артмѡ гуранјасын да котловінајасын, крут пѡкатјас вылын сертѡ.

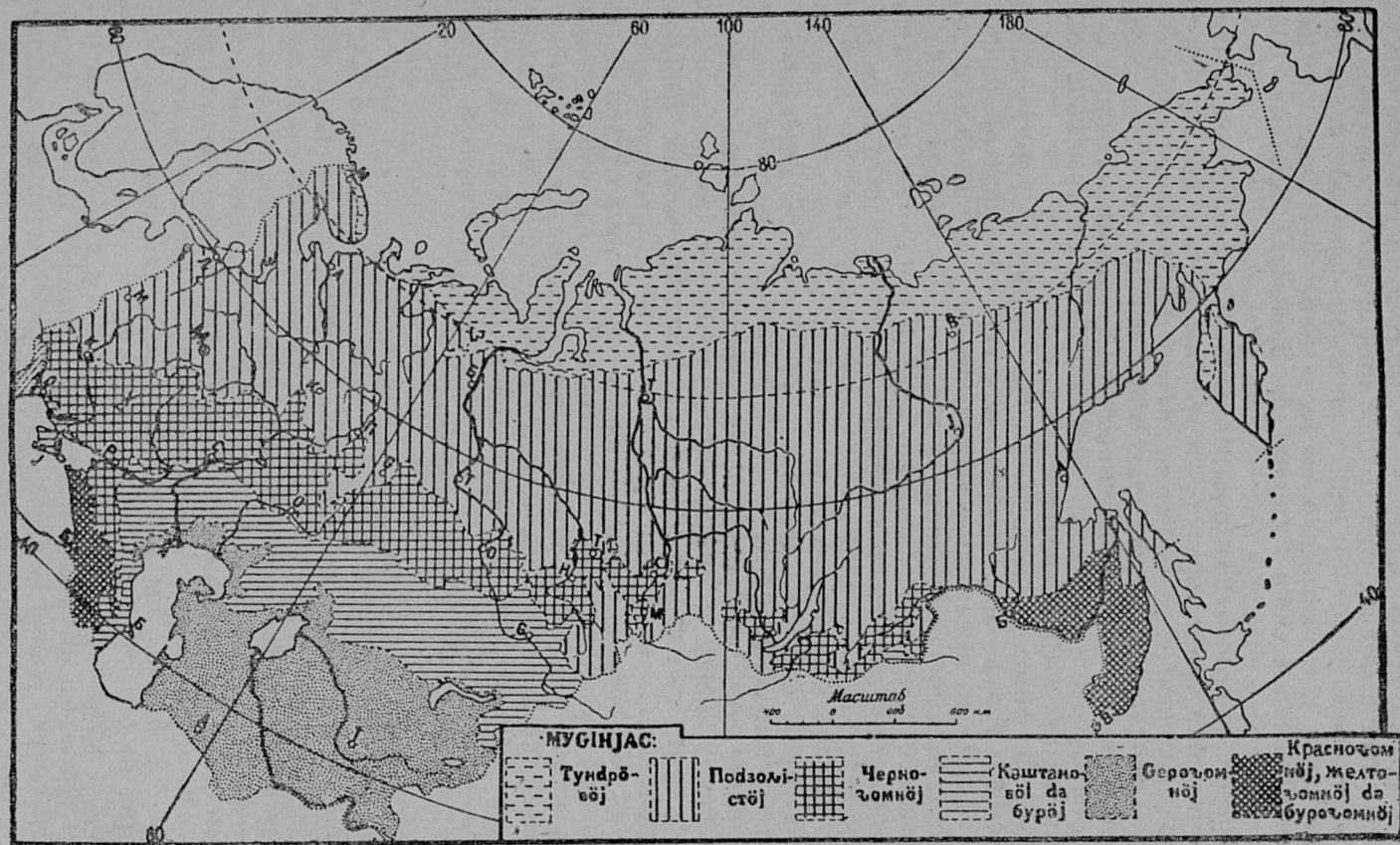
Кѡнјасын ем лѡшалан влага, артмѡны нурыввса мусінјас. Органіческѡј коласјас тані помѡѣ оз сісмыны, да мусінмас чукѡрмѡ оз сѡмын перегнѡј, но і уна сісмытѡм органіческѡј коласјас, кодјас сетѡны мусіныслы пемыд, пѡштѡ сѡд рѡм. Нура мусінјас вѡр зонаын чередујтчѡны подзолістѡј мусінјаскѡд.

Жівотнѡј мір. Вѡр зонаса жівотнѡј мір јона ѡтсікаса; ѡтѡ пѡлѡс жівотнѡјјас паныдаслѡны тані і рытыввылын і асыввылын, вѡјвылын і лунвылын.

Вѡр зонаса жівотнѡј мір вылѡ морт вѡчіс ыжыджык вѡјаніе быдмѡгјас вылѡ сертѡ. Сіѡ бырѡдіс уна жівотнѡјјасѡс — гырысјасѡс да торја дѡна ѡверјасѡс (пушнѡјјасѡс). Јешѡ історіческѡј кадѡ-на вѡр зона вѡлі зев озыр дікѡј ѡверјасѡн да пѡткаѡн. Тані вѡліны уна јѡрајас, вѡјыв кѡрјас, козулајас, ошјас, рысас. Онѡја кадѡ најѡс лѡбѡ зырѡма дік јѡзгѡм інјасѡ, лѡбѡ дікѡз бырѡдѡма. Сіѣ-жѡ еща кѡліны вѡјдѡр быдлаын вѡвлыс бѡбрјас, туланјас (куніцајас), урјас; пѡштѡ дікѡз бырѡдѡма нѡѣ (собѡл).

Копытнѡј гырыс жівотнѡјјас пыс тајгаын олѡны: јѡра, вѡјыв кѡр да косула. Јѡра — вѡрјасын тіпічнѡј олыс. Сібірын сіѡ паныдаслѡ јона унжык Јевропејскѡј јукѡнын дорыс, кѡѣ ескѡ сіѡс сені јона-жѡ бырѡдісны-нын; сібірскѡј јѡра ыжыджык јевропејскѡј дорыс. Тајгаса вѡјыв кѡр тѡвнас оз овлы тундраса кѡр кодѣ жежыд. І вѡјыв кѡр, і јѡра паныдаслѡны і сѡра вѡрјас полосаын, а козула паныдаслѡ сѡмын сѡра вѡрјас поло-саын, Онежскѡј ты — Днепр вѡсан рытыввывжык.

Гырыс хішчнѡкјас пыс вѡр зоналыс тіпічнѡјон лѡѡ бурѡј ош, кодѡ щѡкыда-на паныдаслѡ Заволжје, Вѡјыв крај да Урал вѡрјасын, а сіѣ-жѡ став сібірскѡј тајга паста. Мѡд хішчнѡк — рыс, кошачѡј семејствоыс — јешѡ-нын јонжыка бырѡдѡма. Рыс овліс кызі тајгаын, сіѣ-жѡ і сѡра вѡрјас полосаын. Онѡја кадѡ сіѡ шѡчініка паныдаслѡ јевропејскѡј јукѡн вѡјыввса вѡрјасын,

36-й серіас. СССР ға мусініаслїң карта.

а сіз-жѳ Сібірын. Кѳјін да рѳч емѳс быдлаын, кыѳі і тулан, барсуک, хор'ок, ласіча (ласка). Медса јона лоі бырѳдѳма ныѳ (собол') — тајгаса тіпічнѳј жівотнѳј, коді торја вылѳ дѳнјавсѳ аслас гѳна ку вѳснаыс; сіјѳ паныдаслѳ зев шѳча Кама да Печора ју јыв-јасын, Рытыввыв Сібір вѳјвылын да шѳчініка Асыввыв Сібі-рын.

Грызунјас пѳыс медса јона паскалѳма ур, лѳтага, јѳжыд кѳч, коді јѳжѳдѳдѳ тѳв кѳжлас: русак-кѳч паныдаслѳ сѳмын Јевро-пейскѳј јукѳнын, сѳра вѳрјас полосаын. Медса ценнѳј грызун — бѳбр, коді вѳјдѳр вѳвлі став вѳра зонаын, ѳні паныдаслѳ сѳмын Белоруссіјаын да Рытыввыв Сібір рытыв-вѳјвылын. Зев шѳча паныдаслѳ і выхухол, насекомојаднѳјјас пѳыс, коді олѳ сѳмын Волга да дѳн бассейны.

Лебачјас пѳыс характернѳј тајгалы дѳзмѳр, коді паныдас-лѳ асыввылын Лѳнаѳз, обыкновѳннѳј тар, сѳла, јѳжыд байдѳр, коді паныдаслѳ ныѳа нурјас вылын, сіз да уркај. Став тајѳ ле-бачјасыс јона пріспѳсѳбѳтѳѳмаѳс вѳрын олѳм вылѳ: покровѳ-тѳлственнѳј рѳм, пујас да лапјас пѳвсын саядѳдчыны кужѳмлун, кокјаслѳн, нырлѳн, кывлѳн, бѳжлѳн устројство (сіз, шуам бу-ра ветлѳдлѳ пујас куѳа бѳжнас мыжсѳмѳн, јѳн јѳс нырнас кодіѳ кырсѳ да пусѳ, вѳстѳ насекомѳјјасѳн кырс улас піскѳд-лѳм роѳјассѳ, да сѳтѳѳ куѳ, вѳнов кывсѳ сѳјѳмѳн кыскалѳ на-секомѳјјаслыс лічінкајассѳ).

Тіпічнѳј вѳр лебачјасѳн лѳѳны сіз-жѳ быдпѳлѳс суѳјас, дрѳздјас, сініцајас, жѳнкајас. Віѳјас вылын да нурјасын — ку-тѳкјас, зѳѳѳргјас, уткајас, чѳбісјас да мук. Рытыввыв Сібірын да Уралын емѳс-нын куѳѳм-сурѳ выл пѳлѳс жівотнѳјјас: сібір-скѳј косула, грызун віѳаорда (бурундук); Алтајын — гѳрд кѳјін, марал-кѳр, кодлѳн сурјасыс вузасѳѳны Кітајын лѳкарство вѳ-чѳм вылѳ. Јѳнісѳј саяын паныдаслѳны і лебачјаслѳн выл відјас: јапѳнскѳј жыдач (чѳрок) да мук. Насекомѳјјас пѳыс медса глав-нѳјјасыс — шелкопр'ад да жуќјас (дрѳвосѳкјас, лістоједјас, ко-роједјас). Став вѳјвылас мортѳс і пѳмѳсјасѳс јона мучѳтѳны геб-јас — „гнус“, кыѳі шуѳны најѳс Сібірын.

Стѳпјаслѳн зона.

Вѳр зонасан лунвывланын кујлѳ стѳпјаслѳн зона. Сіјѳ пас-калѳ орјавлытѳм полосаѳн Сојуз рытыввыв граыцасан Алтајѳз да Тарбагатајѳз. Настѳјашѳѳј стѳпјаслѳн ѳтлічѳтѳлнѳј прізна-кыс — налѳн туруна еж (покров), а лунвыв јукѳнас — пѳшті зѳк вѳртѳмлун. Мѳд аслыссама ѳсобенност стѳпјаслѳн — перѳгнојѳн ѳзыр мусѳн, коді шуѳѳ *черноѳомѳн*. Стѳпјас улын став плѳш-щаѳыс — 2, 5 млн. кв. км, лібѳ СССР став тѳррѳторіјаыс 12 прѳч. гѳгѳр.

Вѳрјас полосалѳн, тундра мѳз-жѳ, лунвылас абу сѳщѳм тѳд-чѳдѳм граыцаыс. Вѳр ѳбластсан настѳјашѳѳј вѳртѳм стѳпѳ вуѳѳмыс муно јѳшѳѳ-на вѳчасѳнжык вѳрјас ѳбластсан тундраѳ

вужом дорыс. Европейскöй јукöнын сора вöрјас асланыс лун-
выв границаас сетöны местасö паскыд корја, јонжыка југыд да
гажа вöрјаслы; војвывса подзолістöј мусінјас, кодјас кујлöны
валуннöј лыајас вылын да сојјас вылын, вежöны вöрса руд
мујасöн да деградірованнöј чернозомöн, код улын кујлö лосс.
Оврагјасöн да кырöмјасöн (балкајасöн) вундассöм рельефыс лö
разнообразнöјжык. Кымын лунвылö, сымын шочмöны вöрјас, а
на костын пыр паскыджыка пуксöны чернозом мусіна вöртöм
степнöј пространствојас, кытчöз сесса, медбöрын, најö оз öт-
лаасны öтi дорвыв степö, көні пу быдмöгјас паныдаслöны сö-
мын ју долінајасын. Тајö дорвыв, „кöренинöј“ степыслöн вој-
выв границаыс мунö ылöсас (прібілизителнö) Кішінев — Полта-
ва — Хар'ков — Воронеж — Саратов візöд, сесса кајö војвывлаң
Волга шујга берег пöлөн Кујбышевöз да Урал вомöн Оренбург-
саң војвывтіжык мунö Сібірö. Сібірын сіјö нужалö лунвывлаңö
Омсксаң да Іртыш сајын кежö асыв-лунвылö, Обсö вужтöг.
СССР степјас зонаын медбöрја степöн лö Кулундінскöј степ.
Іртыш вескыд берег вылын. Лунвылас степыс Јевропаын воö
Чорнöј моревöз да Кавказ предгорјејасöз, а Азіјаын солон-
чаковöј полупустынајасöз да Туранскöј увтасса пустына-
јасöз.

Вöрјас полоса да настöјашщöј степ костын переходнöј об-
ластыс шусö *вöрастепöн*.

Мусінјас. Степјас полосаын, кыі і вöрастеп полосаын,
мусінјасыс кызвынсö *чернозомнöј* мусінјас, кодјас зев плодo-
роднöјöс. Вöрастеплөн војвыв границаыс öтлаасö чернозом вој-
выв границакöд. Тајö зонаын 100 млн. га сајас зев плодороднöј
мусін да еща вылö Сојузса став көза-му плöщадасыс $\frac{2}{3}$ ју-
кöныс; тані меґасук сіктса олысыс.

Чернозомлөн ташöм ыжыд полосаыс абу сесса некытöн му-
нар вылас. Озöд прöста міјан чернозом вылö вежавны прі-
роднöј ресурсјасöн весіг сещöм озыр странаын, кыі Амери-
каса Соједіноннöј штатјасын.

Чернозом кујлö мыјкöмында јукöннас лосс вылын лібö
лоссовіднöј сојјас вылын. Чернозомлөн зонаыс рытыввылын
јона векныджык, көні сылөн пастаыс 400 *см* гөгöр да паскалö
асыввылын, көні Тамбов гөгöрын пастаыс сылөн 800 *см*; јешщö
возö асыввывлаң сіјö бара векналö.

Чернозом торјалö поснычірјалуннас; сіјö кокныда савјалö;
рöмыс сылөн сöдсаң шоколаднöјöз; кызтаыс воö 1—1,5 *м*öз.
Степса озыр туруна быдмöгјасыс артмöдöны зев уна перегној,
кодi климат кослун вöсна да мусінмын влага тырмытöм вöсна
оз сісмы, а јітчö лоссовöј подпочвакöд да чукöрмö сені зев
уна. Чернозомын перегнојыс артавсö 5 прöч-саң 10 прöч-öз, а
кöнсурö воö весіг 16 прöч-öз і весіг 20 прöч-öз — сіз шусан
„тучнöј“ чернозом, кодi паныдаслö кöнсурö Волгасаң асыввыв-
лаңын. Чернозомын тајö уна перегној вöснаыс і сещöм пло-
дороднöј мусінмыс.

Войвылын, вөр област границалаң матожык, чернозом гольмө перегнојнас, рөмыс сылөн лоо руд да течасыс грубөј, а мыјкө-мында жуждаын вужө гранјаса, аңкыш ыжда комөкјаса рыхлөј слөјө. Тајө сіз шусан *вөрсә руд мујас*. Најө артмөны чернозом вежөм понда. Сіјө вежөмыс лоо вөр быдман мектајасын васөдлун (влажность) содөм вөсна. Чернозом тәні „деградірујтө“, оподзолівајтчө. Лунвылын, көні осадөкјасыс ешажык да быдмөргјасыс абу сешөм уна, перегнојыс быд во чөжөбө ешажык, а сы вөсна і мусінмыслөн рөмыс абу пемыд, а бурөј-код разнөј оттенокјасөн. Перегнојыс тәні ешажык — 4-сань 6 прөч-өз; тащөм „шоколаднөј“ чернозомыс бара-жө лоо вужанаөн југыджык *каштановөј* да *бурөј* мусінјасө; тајө каштановөј да бурөј мусінјасас перегнојыс сөмын 2 прөч. гөгөр да кызтаыс налөн ічөт. Перегнојлөн ешалуныс виставсө сіјөн, мыј тајө степјасыс гөлөбө быдмөргјасөн да быдмөргјасыс өдјө космөны.

Степјас вөртөмлунлөн помкајас. Настөјашщөј көрөніөј степын вөрыс абу нөті. І, тыдалө, мыј степјас век вөліны вөртөмбө. Таыс-на унжык, степјаслөн границаыс коркө мувлөма войвывтөжык, өніја сертө. Вөрјасыс кутісны пәскавны тәні сөрөнжык-нын, первојсө јујас домінајасын, а бөрынас водорәдөкјас вылын да вочасөн мырәдәлісны степлыс пыр выл і выл участөкјас, кытчөз мортлөн вөзму култураөн лөктөмыс ез пукты пом лунвылан вөрјасөн вөзө пәскалөмлы. Доісторічөскөј кадө степјаслөн войвыв границаыс вөб вөлі Кіјев — Брәнск — Калуга вөзөз, сөсань Ока куза Волгаөз да Волга куза Горкөјсан Казанөз. — Өніја кадөз-на јөщө көнөсурө тајө важса граница дінас сох-гранітөсны степса быдмөргјасыс, шуам, ізнестәкјасын Ока ју берөгјас пөлөн Московскөј областын.

Степјас вөртөмлунлөн медеа гырыс помкајасыс — кліматічөскөј условіејас, ешә осадөкјас, јон засухајас. Но өдвә-кө оз медыжөд помкаөн ло сіјө, мыј мусін улыс сәдөјјасас ембө сешөм совјас, кодјас јадөвөтөја дөјствүјтөны пу вужјас вылө; сы вөсна степын вөрыс паныдәслө сөмын ју долнајас пөкатјасын, балкајасын да оврагјасын, көні тајө совјасөбө мусінөныс нүөмабө вәјас.

Быдмөргјас. Вөрастөп подзона Јевропөјскөј јукөнын вевтыртыс пу пөрдөдөн лоө дуб, мыј вөсна і став јевропөјскөј вөрастөпыс шусө *дубөвөјөн*, а расјасыс — *дубравајасөн*. Корја пөрдөдәјасыс дуб кынці тәні быдмөны лыпа, вјаз, клон, јасөн, рытыввылын — граб, јавор, груша, черешна, кустарыкјас піис — терн, бојарышык. Тајө-жө пөрдөдәјасыс артмөны і сіјө вөрјасыс, кодјас быдмөны настөјашщөј степын ју долнајас куза; Украинаын тащөм вөрјасыс шусөны „лөвадәјасөн“.

Вөрастөп полосаын корја вөрјасыс мукөд дырјыс торја мөчабө. дубјас, ліпајас, клонјас да јасөнјас артмөдөны сүк лебүв (шәвор), кодбө пыкөны вынөбра стволјас. Тајө леб улас корјаслыс бытө мөд сүата артмөдөмөн, быдмөны орешыклөн да берөскөглөтөн кустарыкјас, кодјасөбө вөр пөлөныс вежө лежнөб. На улын, медеа-нын вөз тулысын, кор вөрыс ез-на пөтәс корјаснас, муыс вевтыр-өбма мөча рөма вөрсә зөрөјасөн. Тащөм мөча ковјорсө оз төдны мөјән войывлөн өтөама лыска вөрјасыд. Тајө вөрјасын лун і вөј сылөны лебәчјас. Мыјөн сөмын лоо рыт, заводөтөны сывны колпөкәјјас. Вөјбыд кылө налөн дугдывтөм сылөмыс.

Настөјашщөј степ подзонаын харәктөрнөј быдмөргјасөн лоөны злакјас — тәпчәк да ковыл, луковічнөјјас (напрөмер, тулпан-

јас), кушом-суро кустарникјас (дікѡј миндал, степнѡј вішна, лежнѡг). Онѡја кадѡ степсѡ пѡштѡ ставсѡ-нын гѡрѡма, вѡрѡдлы тѡм учасокјасыс колѡны сѡмын ещанѡк местајасын, кодјасѡс онѡі пѡртѡма заповедникјасѡ. Некушѡм мѡд зонаын морт ез веж сещѡм јона јестественнѡј быдмѡргассѡ, кызѡ степнѡј зонаын. Гѡрлѡм да бѡрынас ендѡдѡм местајас, сѡз шусан „заложјас“, тырѡны јогтурунјасѡн да бурјанјасѡн; і сѡмын зев куѡ кад бѡрын, мукѡд дырјѡ во 30 мыстѡ, сенѡ вылыс заводѡтчѡны быдмыны вѡјдѡрса степнѡј быдмѡргас.

Көні вөрәбдлөтө степыс јешщө көм-на, сені сылөн чужоымыс јона вежласө во торја јукөнјасын. Вөз тулысын, мыјон сылө лым, степ өдјө тупкысө зоргалысө быдмөгјас ешкынөн; на пын вевтыртёны луковичнөјјас: југыд-голүбөј сјацнтјас, лапкыдк, мловој да колквјз ірісјас, крокусјас, колквјз да гөрд тулпанјас. Тулыс поч кежлас да гојом заводітчигөн быдмөгјас јона вежсёны, да луковичнөј быдмөгјас пыддө петёны руд, гёна корјаса быдмөгјас: зев дука шалфејјас да тымјанјас, уна рома астрагалјас да вјж лапчаткајас.

Јул завидиџиџиџи сепса бидмџиџи паскалџиџи тхрвиџи. Таџ кадас хорџалџи зев уна бидмџиџи, кодџи пџвџиџи медвџџи мџџџи пџџи кџвџи; тџџџи кџџџи хор пџрџџиџи сџлџи сџџџи сџџџи аслџџџи мџџџи. Сџџџи лџџи џџџи, рџџџи-вџџи рџџи, кџџи џџ аслџџџи пџџџи; кџџџи сџџџи вџџџи-џџџи, шџџџиџџџи да кџџџиџџџиџџџи рџџџи рџџи пџџџиџџи сџџџиџџи сџџџи да кџџџиџџи кџџџи тџџџи мџџџи пџџи мџџџиџџи сџџџи кџџџиџџи вџџи рџџиџџи тџџџи сџџџи џџџиџџи.

Гожом мѣд жыняс стѣп заводѣтчѣ косяныы сотыы шондѣ улың, да секѣ паскальѣн стѣп бѣдмѣгаслаѣн выл группа; вѣзѣднысѣ најѣ абу мѣчаѣѣ, торѣзжа-сыс муртса тѣдѣчѣны, но зев бура прѣснасѣбѣтчѣмаѣѣ жар да засуха вужѣм вылѣ. Таѣѣ—полыңлѣн уна лыда вѣдѣяс.

Сотом степен быдмоны сьомын некымын турунјас, кызвынсь ксерофитнјо
сложноцветнјојјас; мыччысьы гонкоф јурситорјасон вевтысьом астрајас, сизјо
полынјас; унаыс паскавлдоны дикјо пещор, молочај да мук. Гажтом тајо кадын
степ. Гудыр-лѳз јенежанс помтго лечѳны увлањо сотан шонди југѳрјас. Лебач-
јас лантѳмабѳ. Сьомын чѳркјас лантлѳтѳг саргѳны. Кореурѳ кысаи-кѳ кылѳдчы-
лѳны жужыд гартчы сурјасон лыаа либѳ черноѳомнѳ вѳхрјас. Нѳјѳ лептѳны
мусыс элакјаслыс кос былѳнкајасѳ, гартѳны нѳјѳс вылын сынѳдѳс да буса зерѳн
разѳдѳны степ паста. Ылын бытѳѳ тыдалѳны лѳзалан вѳјас, вѳрјас, мѳча кер-
кајаслѳн јѳвјас... тајѳ мѳраж, марево. А збылысьѳ вѳж моз пѳдѳт жарѳн да косѳн.

Сотом стѣп веркѣсѣдѣ тѣлыс быгѣдѣдѣ „перекаті-поле“ разнѣй відјаслѣсѣ вуж берѣдѣдѣс орѣдѣдѣ шарјасѣс. І сѣдѣдѣ тѣдѣ бѣдѣмѣгѣс зѣв паскѣдѣ пространство выдѣ разѣдѣдѣ асѣсѣс кѣдѣсѣс.

СССР Левропейскӱ юкӱн асывылын чернозӱмнӱ стӱпјас воӱн Белӱ юӱӱ. Сесаӱ стӱплӱн војыв границаы кыщовӱ Уралсӱ лунвыван. Урал сажан заводитчӱны помтӱм, пызан код шылыд, чернозӱмнӱ равнинајас, код вылын кујлӱны лыдтӱм уна лӱпкыдӱк, кӱнӱ дубыд, кӱнӱ сола ваа тыјас да гӱпјас. Тыјаслӱн вывтӱ уна лыдыс зев характернӱ зауралскӱ стӱпјаслы, ӱд Левропейскӱ юкӱнса стӱпјасын тыјасыд нӱтӱ абу. Мӱд характернӱ аслыспӱлӱслунӱн, медсасӱ рытыввысӱбрскӱ вӱрастӱпын, лӱӱны кызпу расјас, кызӱ сенӱ шуӱны „колкӱ“, кодјас емӱс став стӱп пасталаыс („кызза вӱрастӱп“).

Горној степјас. Степној быдмөгјас вевтёны і Алтајскёј гё-
рајаслые вёртём пёкатјассё 360 м судтаёз, а долінајасын і
тёдчымён вылёжык да ұнаыс 1000 м вылнаын артмёёны сіз

шусана горној степјас. Асыввыв Сібірын степјасыс кулдоны торја діјасон; ташомо: Мінусінскіј степ, Абаканскіј степ. Забайкалїеын степјас вевтдоны і горној хребетјаслыс покатјассо; тани степјас улын щокыда кулдо немовдїса кын му. Јешщо выло кайоны горној степјас Тан-Шан да Памір горној хребетјасса кос покатјас вылын (3000 м-о).

Животнїй мїр. Степјаслон животнїй мїр вѳр зона сертї јона гѳлжык гырыс животнїјјаснас. Лунвыврусскїј степјасын коркѳ овлыс дікїј вѳв (тарпан) да антілопа (сайга) колїны сомын ыеыжыд лыдон азїатскїј степјасын. Но сы пыддї јона паскалдомаѳ поснї животнїјјас, медсасѳ грызунјас: суслїкјас, сурокјас лїѳѳ байбакјас, тушканчїкјас, хомјакјас, полевѳї шырјас. Сурок кынзї, кодлы оз лѳсав му гѳрѳмыс, став тајѳ животнїјјасыс степ гѳрѳм понда ѳе сомын оз чїнны, а мѳдарѳ, јона соѳдоны, кѳѳажаснас пѳткѳдчѳмѳн. Сы вѳсна најѳ лоѳны вїзму овмѳслы гырыс вредїтелјасѳн. Степјасын олѳны зев уна лебачјас, на пїыс медса характернїјѳс котралысјас: дрофа да стрепет; курїнїјјас пїыс — перепел, кодї вешїс ѳнї і вѳр областѳ, да обыкновеннїј, лїѳѳ руд байдѳг, кодї сїѳ-жѳ ылѳ пырѳ војвылѳ; воробїїнїјјас пїыс — жаворонокјас. Степнїј лебачјас вїжов-руд лїѳѳ бурѳї покровїтелственнїј рѳмаѳс, кодї зев мунѳ ар кезлас сотчѳм турун рѳм дїнѳ. Уна хїшщнїј лебачјас: ор'олјас, соколјас, јастребјас, коршунјас. Најѳ тани сещѳм унаѳн, мыј оз поѳаслыд представїтны степлыс пејзажсѳ сынѳѳдас кык-куїм гѳгралыс хїшщнїкјастѳг. Ёурыввса да вавывса лебачјас пїыс медса щѳкыда паныѳаслѳны красавка-турї, вып, цапла. Зев уна тани насекомїјјас, медсасѳ вескыд борѳјас: быдсама пѳлѳс кобылкајас, настѳјашщѳї лїѳѳ перелѳтнїј саранча, кодї поздысѳ јујас плавеңјасын да сесаң кущѳм-сурѳ војасѳ лебѳывлѳ војвывляң, вѳр полоса гранїцајаслаң. Тајѳ вредїтелјас кынзї, кодјас бырѳѳѳны кѳѳажас, емѳс јешщѳ вредїтелјас жуќјас пїыс (куќка да мук.).

Асыввывляң мунѳмѳн соѳѳ лыдыс азїатскїј животнїјјаслѳн. Сїѳ, прїуралскїј да донскїј степјасын-нїн паныѳаслѳны ручкорсак, асыввывса хор'ок, мугоджарскїј суслїк; гырыс хїшщнїј лебачјас пїыс — подорлїк; рытив-лунвывса Алтај степјасын, Монголїјакѳд гранїца вылын, — антілопа-ѳжејран да сура жаворонок.

Пустыњајаслѳн да жынывїѳ пустыњајаслѳн зона

Тајѳ зонаыс ем черноѳомно-степнїј зоналѳн продолженїе, кодкѳд сїѳ ѳтлаасѳ уна вѳчаса переходјасѳн. Тајѳ зонаыс бостѳ Асыввывевропејскїј равнїналыс країнїј асыв-лунвывсѳ, Каспїјскїј мореѳс Терек устїеѳз војвывсаң да рытив-војвывсаң вѳна-лѳмѳн, а сїѳ-жѳ Закавказїеын Кура јулыс увтассѳ да Каспїјскїј морелыс побережїесѳ Апшеронскїј полуостровсаң војвывляң. Но јона ыжыджык пространство тајѳ зонаыс бостѳ Каспїјскїј моресаң асыввылын, Шѳр Азїаын, кѳнї сїѳ паскалѳ војвылас

војыв шірата 51°-саң горнѳ хребетјасѳ лунвылас. Тајѳ пре-
делјасас пустынајаслѳн да жынвыјѳ пустынајаслѳн зонаыс
бостѳ 3760 сурс кв. км, лѳбѳ пѳштѳ 18% став Сојуз террѳто-
ріаыс.

Быдмѳргјас да мусѳнјас характер сертѳ сѳјѳ јуксѳ кык подзо-
на вылѳ: 1) војыв, лѳбѳ *жынвыјѳ пустынајаслѳн подзона* да
2) лунвыс, лѳбѳ *пустынајаслѳн подзона*. Кыкнан подзонаыс
плѳшчад сертѳыс пѳштѳ ѳтыждаѳс.

Жынвыјѳ пустынајаслѳн подзона. Тајѳ подзонаыс ем нас-
тѳјашшѳј черноѳомнѳј степјассаң пустынајасѳ вужан полоса.

Воса шѳр температураыс танѳ 1° вылѳ вылынжык (Европеј-
скѳј јукѳнас), а воѳѳѳрса осадокјаслѳн мындаыс 100 мм вылѳ
ещажык, черноѳомнѳј степ зонаын дорыс. Клѳматлѳн содан
кослун вѳсна і быдмѳргјасыс лѳѳны шѳчжыкѳс, а ыжданас чѳѳ-
ны. Быдмѳг кустјас костын мыччысалѳны зѳк кушѳнјас.

Перегнојлѳн мындаыс мусѳнмас чѳнѳ; черноѳомнѳј мусѳн вужѳ
каштановѳјѳ, а Волга нѳзовјејасын да Предкавказје асыс-вој-
выс пѳлѳсас — бурѳј мусѳнмѳ; азѳатскѳј јукѳнас бурѳј мусѳнјас
паныдаслѳны сѳмын кѳнсурѳ, а Асысвыс Сѳбѳрын најѳ нѳтѳ абу.
Бурѳј мусѳнјас областын осадокјас оз улыны 200 мм-ыс унжык.

Клѳматлѳн кослун содѳмкѳд шѳщ содѳ і мусѳнлѳн солалу-
ныс; совјассѳ сывѳѳм вылѳ ваыс абу тырмымѳн да најѳ чѳж-
сѳны матын веркѳс дінас. Мукѳд дырјѳыс најѳ петѳны і вескыда
веркѳсас. Совјас істочнѳкѳн лѳѳны солѳноснѳј сојјас, кодјас
пукылысны коркѳ Аралокаспѳјскѳј море важса бассейнын.
Совјаслѳн петанѳнјасыс (выходјасыс), сѳз шусана *солонцы*, па-
ныдаслѳны сѳщѳм уна, мыј мукѳдлаас најѳ лѳѳны вевтыртыс
мусѳнјасѳн. Солѳнецјаслѳн улыс слѳјыс топыд да течсѳ торја
столбѳкјасыс да прѳзмајасыс. Кѳнѳ веркѳс дінас матѳ локтѳны
грунтѳвѳј вajas, сенѳ солѳнецјас воштѳны асланыс течасыс
особѳностсѳ, улыс слѳјыс лѳѳ небыджыкѳн, бесформѳннѳјѳн
да солѳнецјасыс пѳрѳны *солончакјасѳ*.

Солѳнецјас да солончакјас вылын быдмѳны васѳд да кыз
вѳж корјаса аслыс пѳлѳс соланковѳј быдмѳргјас, а жынвыјѳ
пустынаса мукѳд јукѳнјасас вевтыртѳны полынјас, неуна омѳл-
жыка паскалѳмаѳс тѳпчак, верѳлужѳј колучка да мук. Быдмѳг-
јас обшѳшѳј фон вылас резкѳја торјалѳны зѳк куш муа уна лыда
пјатнајас. Тулыснас солончакјас ва улынѳс, а гѳжѳмнас најѳ
пѳрѳны космѳм сола тыјасѳ.

Степлѳн солончакѳвѳј участѳкјас чујмѳѳны асланыс кулѳмлуннас да ов-
тѳмлуннас. Степлѳн пызан код шылыс веркѳсыс уналатѳ абу вевтысѳма неку-
щѳм быдмѳгѳн. Кѳнсурѳ мусѳнмыс зѳк куш да кос поводѳда дырјѳ вевтысѳма
јѳждоват сов-бусѳн. А степлѳн ыжыджык јукѳныс вевтысѳма шѳчѳнык турун
позтырјасѳн. Сенѳ і танѳ саввіѳѳны тамарѳскѳн кельд-фіѳлетовѳј зѳрѳјаса
рудѳв-вѳж куст чукѳргјас. Мукѳд местајасас степ дорвыс вевтысѳма лапкыѳк
полынѳн. Тајѳ степјас зев гѳлѳс жѳвѳтнѳјјасѳн, сы вѳсна, мыј солѳн јжтысѳм
мусѳн зев оз лѳсав кызѳ насекомѳјјас рѳѳмѳмлы, сѳз-жѳ і муас зверјаслы поз-
јассѳ лѳсѳѳмлы. Быдса часјасѳн позѳ мунны ташѳм степѳд, і сѳнвозад пыр
ѳтѳпѳлѳс гажѳм серпас.

Пустынајаслөн подзона. Пустынајаслөн подзона бостө Јевропейскөј јукнылыс крајнөј асыв-луивывсө да Туранскөј увтас. Тані тöлыс шоныджык-нын. Төвса тöлысјаслөн шөркөд температураыс вöжвылас — 10° гөгөр, лунвылас — сöмын — 1°. Вонас лымја лунјасыс 20 луныс ешажык. Осадокјаслөн вога лыдыс еша, мукöд дырјыс 100 мм-ыс ешажык. Гожöмнас ставыс сотчö да космö; быдмөгјас тані мöда-мöдсыс ылынöс, налөн теча-сыс пріспособітöма сы вылö, медым кыз позö ешажык пактöд-ны васö (векныдік чорыд корјас, щöкыда вевттысöмаöс гөнја-сөн, мукöдыслөн корјасыс зікөз абуöс; уна быдмөгјас чорыдöс, чуткасысöс, куз вужјаöс да с. в.).

Пустынајас јукöны лыајаса да сојјаса пустынајас вылö.

Лыа пустынајас артмсныс первојсö важса морскöј отложе-нијејасöс, медсасö песчанікјасöс, тöлөн тöлдöм-разöдöм вöсна. Чукöрмыс лыаыс артмöдö первој торја нöрысторјас, лібö пос-ныдік барханјас, кодјас бöрынас öтлаасöны местаыс-местаö вешјасыс *барханнöј* лыајас быдса гр'адајасö. Барханјаслөн жуждаыс овлö 10 м-öз дај вылöжык, да асланыс вешјігөн најö тыртöны туј вывсыс ставсö, мыј паныдасö.

Но мыкö-дыра мысті кокныджык лыаыс вочасөн торјалö да нöбöдсö тöлөн возö, а гирысжыкыс колö места вылас, да гр'адајаслөн жуждаыс чінö. Секі најјас вылын овмöдчöны куз вужјаса, корјастöм зајаса да вожјаса быдмөгјас. Тöлөн нöбöддан лыаыс кокныа мунö вöсныдік зајас костöдыс да најöс оз тырт, а тöлыс-кö јона нуас лыасö, быдмөгыс век-жö кутчысö места вылас аслас куз вужјас отсöгөн.

Лыаын, весіг сіјö вылыс слöјас ем тырмымөн васöдлун (вла-га), коді торјалö војнас сынöд көзалігөн. Вешјасöмыс сувтöм бархан јывјасын вочасөн мыччысöны жеңыдік вужјаса быдмөг-јас. Секі барханјаслөн гр'адајасыс торјавлöны быдмөгјасөн вевттысöм торја нöрысјас (бугорјас) вылö, да барханнöј лыајас пöрöны *бугрістöј* лыајасö. Туруна быдмөгјас кынзі (лыа зöр, лыа полын да мукöд), тащöм лыајас вылас овмöдчö саксаул — чорыд, сöкыд, трöпöк древесінаа, 6—8 м судтаа, пустынаса зік öтi пу, коді лöб зев бур ломтасөн.

Саксауловöј вöрјас нöтi абу öткөдöс мукöд зонаса вöрјаскöд.

Ой-кö, татöні ыкызі он вермы сажöдчыны сотан шонді југöрјасыс. Саксау-ловöј вöрын абу прамöј гожсајыс. Шонділөн југöрјасыс, кодјас јевропејцылыс велавтöм күчіксö сотöны ва болјасöз да мучітöны сіјöс, кокныда піскöдчöны медеа сүк лапјаса пујас пыр да оз сетны некущöм кокнöд музöм мортлы. Туј мортыд і тані, вöрас, кыщалöма сіјö-жö пöс лыаөн да виччысан ыркыдлун пыддi вескалö весіг ыжыджык жарö-на, куш барханјас пöвсын дорыс.

Быдса лун позö ветлöдлыны доналöм лыа куза паскыд лапјаса пöрыс гігант-саксаулјас пöвсын да не паныдаслыны весіг öтi ловја-ловкöд—лебачкöд ны эверкöд. Гөгөр чöвлөн. Тані оз кыв лебачјаслөн сылöм, оз чірксыны чірк-јас, весіг корјаслөн шыыс оз кыв тајö вöрын сы вöсна, мыј најö тані абуöс. Лантöмөн олö саксаул вöр; сöмын ыжыд төв дырјі кылö лапјаслөн зуртöм, да аслыссама шзргöм пујасас кучкасыс лыачірјаслөн.

Вочасөн тöлыс нуö лыасö торја нöрысјас јылыс да тыртö

сіјоон нөрысјас костса котловінајассө. Релјефыс шылалө, но такөд щөщ чінө і васөдлуныс лыаас да важ быдмөҗјассө вежөны вылјас — жынывјө пустынној степјасса обычној быдмөҗјас (злак кіпец, ефедра да мук.). Бугрістөј лыајас пөрөны *лыаа степјасө*. Тајөн і помасө Шөр Азіјаса лыа пустынајасын лыајаслөн развітіејыс. Мукөд дырјі кочевнікјас асланыс стадајасөн бырөдөны став быдмөҗјассө; секі лыа степјас да бугрістөј лыајас бара пөрөны вешјасыс лыајасө. Оніја кадө пустынајаслөн ыжыджык јукөныс бугрістөј лыајас улын.

Вешјасыс лыајас полосаын пріподалөн зев грозној јавленіејөн лоө ыжыд төв, а нөшта-нын бурҗа.

Ічөтік төв дырјі-нын барханјаслөн јывјасыс заводітөны бытөө шынавын төлөн лептөм лыасыс, коді нөбөдсө төв сајса бокас. Кымын ыжыд төлыс, сымын јона шыналоны бар-анјас; бурҗа дырјі сынөдыс тырө лыанас да зікөз гудырмө, луншөр-лунө сез јенеж дырјі он вермы віставны кодарын шөндіс, да југыд луныс кажітчө жугыл, төлыса војөн; путешественнікјас бытөө сук ру пыр азөды матыса барханјаслыс рудөбсө, а возөжык ставыс өтлаасө кушөмкө вж хаосө, ыжыд өдөн төвчыс лыа массаө, коді тыртө ставсө, мыј паныдасө туј вылас, да грөчтө муныс караванлы гібелөн. Лыамс пырө пелад, сінмад, зүртө піңјас улад, а чужөмад дојмытөз кучкалоны лебыс лыачірјасыс. Сувтланіјасын абу буржык; мыјөн сөмын сулыштан өті местаын, пыр і заводітчө сені артмыны выл бархан.

Вешјасыс лыајас паныдаслөны Јевропејскөј јукөнын-нын Волга да Јергеніјас костын, Заволжјеын, Каспіјскөј моресан војвывлаанын (Рың-лыајас). Каспіјскөј моресан асыв-лунвылын кујлө лыа пустына Кара-кум (кара — сөд, „лоқ“ вежөртасөн).

Аму-дарја да Сыр-дарја костын кујлө пустына Кызыл-кум (гөрд лыајас).

Goјөд пустынајас сіз-жө бөстөны зев паскыд пространствојас, најө: Уст-урт, Каспіјскөј моресан асыввывлаанын, Бек-пак-дала, Балхаш тыган рытиввывлаанын. Бөрјаыс аслас рытив-лун јукөнас бура куза зік бесплодној. Равнінаыс тані сешөм помтөм шылыд, мыј неволамыс өтлаастітан сіјөс лөң дырјі кынмөм рудов-најт рөма морекөд. Goјөд пустынајас зев гөлөс быдмөҗјасөн да најө зев өтөікасаөс. Медса уна тані руд рөма полын, коді гөжөм пом кежлас сіз-жө сотчө; сешөм-жө төдчытөм і рудов-најт рөма ічөтік волсасыс молочај. Оз ловзөдны пустынајасөс і солончакјас, код берегјас пөлөн быдмөны солончакјаслөн најт-віж рөма кустторјас.

Мусінјас. СССР Азіатскөј јукөнын бурөј мусінјасыс лунвывлаң мунөмөн вежебөны сіз шусан *серөжомјасөн*. Торјөдана аслас-пөлөслуныс серөжомјаслөн југыд-руд рөм кынзі, лоө нөшта сыын, мыј сіјө ас пышқас уна кутө углекіслөј ізвест. Лөссо-вөј наносјас вылын артмөм серөжомјас лөбны плодородној мусінјасөн, нуөдны-кө іскусственној орошеніе. Ташөм мусінјаслөн не паскыд чуклөдлана полоса вөналө Шөр Азіјаса горној хребетјаслыс поддінсө. Но і пустынаса серөжомјасөс, көні абу уна перегнојыс, позө ісползүјтны іскусственној орошеніе дырјі. Серөжомјас солончакјаскөд да лыајаскөд өтув бөстөны

850 сурс кв. км сајас, а лыа пустынајас—750 сурс кв. км гөгөр.
Сероғомјас паныдаслоны сіз-жө Закавказјеын да Ңыжың
Поволжьеын.

Век думајтлісны, мыј пустынајаслөн зона—овмөс нуөдөм былө медса шогмытөм-тујтөм места. Тащөм мөвпалөм абу вескыд: тајө зонаыс медса озыр шовдїөн, мусїнјасыс сылөн (сероғомјас) зев плодороднөјөс. Оз тырмы сөмын ва, кодї зев уна ем орчтөн кујлыс гөрајасас да јујасас, кодјас візувтөны гөрајасан. Сїјө јукөнјасыс, кодјасөс ваөдөма-нын (оросїтөма), сетөны мїанлы уна мїллон тонна хлопок, віноград, фруктјас. Фелбыс сы сајын, медым ваөдны налыс ыжыджык јукөнсө. Ваөдөм мујаслөн плөшщадыс мїан воыс-воө содө. Ваөдөмлөн медса грандіознөј проектыс сын, медым Аму-дарја јуөс кежөдны Аралскөј морены, кытчө сїјө өні усө, да вескөдны Каспїјскөј мореө, кытчө сїјө услї војдөр. Та былө позө испөлзујтны Кара-кумын колөм важ руслөсө. Секї Аму-дарја выл теченїе пөлөн лөб в өдөма зев ыжыд плөшщадјас. Лыа-јасөс позө-жө сувтөдны лыа вылын быдмыс акаціјас, абрікосјас, чөскыд плодјас сетыс алычајас, ценнөј полынјас да каучуконоснөј пујас сетчө садїтөмөн. Став фелбыс мортын, і мї-кө бөстчїм өні органїзованныөа, планөвөја, наука өтсөгөн наступайтны пустына былө, то і сїјө пөрас зорчалыс садїө.

Жївөтнөј мїр. Жынвыјө пустынајас подзонаын олөны, өтар-сааныс, степјасса жївөтнөјјас, а мөдарсааныс пустынајасса жївөтнөјјас. Степјасса паскыд гыжјајас (копытнөјјас) пıыс танї паны-даслөны сајга, пустынаса грызунјас пıыс— лыа суслїк, пустынаса тушканчїк; хїшщыкјас пıыс— лыа барсук. Унжык млекопїтају-щїөјјасыс да лебачјасыс покровїтельственнөј віжов-бурөј лїбө віжов-лыа рөмаөс.

Медса озыр жївөтнөј мıрыс лыајаслөн. Медвоzza места бөс-төны пресмыкајущїөјјас, кодјас сіз-жө лыа рөмаөс. Љокгајас пıыс медыжыдыс, варан, овлө 1—1½ м-өз кузтанас. Емөс змеј-јаслөн зев уна відјас: јадөвітөј щїтоморднїк, гремучөј змејакөд өтї семејствөыс, степнөј удав; мукөд пресмыкајущїөјјас пıыс— степнөј черепаха; паскыд гыжјајас пıыс— кулан, антїлопа джеј-ран; лебачјас пıыс— саксаулнөј сојка, саксаулнөј воробөј; чле-ністоногөјјас пıыс— јадөвітөј черан— каракурт, кодї өпаснөј верблудјаслы да вөвјаслы, скорпїон да фаланга.

Пустынаын олөм былө прїспөсобїтчөмыс мукөд жївөтнөјјас-лөн тыдалө оз сөмын покровїтельственнөј рөмын, но сіз-жө в сыын, мыј најө гөжса кад кежлө усөны уөмө (спїачка) (чере-паха, суслїк).

Зїк мөд самаөс пустыналөн быдмөгјасыс да жївөтнөј мıрыс јујас да тыјас берег пөлөн. Аму-дарја берегјас пөлөн појом-нөј вөрјасыс (тугајјас) зев сукөс і сенї быдмөны разнолїстнөј тополјас, тамарїск да джіда. Јујас да тыјас фелтајасын да лыа берегјас пөлөн сулалөны снмөн сузтөм зарослјас жужыд ка-мышлөн. Тајө камышјасас олөны тїгр, леопард, фїкөј кабан, бу-харскөј көр; лебачјас пıыс— бакланјас, пелїканјас да фазанјас.

Шөр Азіјаса јујас нїзовјејасын (кыз шуам, Аму-дарја нїзовјеын) пустына бөрынчө да мөздө прїбрежнөј полосасө сіз шусан тугајјаслы, лїбө прї-брежнөј вөрјаслы, кодјас дөрдөсалды протөкјасө; сенї быдмөны талнїк да разнолїстнөј тополјас. Көнсүрө тугајјасыс орјавлөны пөмыд-віж рөма камыш-

јасѣн; кымын матынжык устјеланыс, сымын сукжык да жууждыжык тјѣ камышыс, сымын паскыджык бостѣны берегсѣ; мукѣдлаас најѣ пѣрѣны зев паскыд зарослјасѣ. Аму-дарјинскѣј камышјас — татчѣс местајасса настѣјашщѣј джунгли. Тани зев бура верѣѣ чебыны верлуд, весіг щѣщ верблуд гѣрѣ вылас пукалыс мортыс. Сѣмын кабанјас да тјгрјас вермѣны пискѣдчыны тјѣ некодла мунны вермытѣм чашцабдыс, кодѣс артмѣдѣны куснаеыс зумыд заа, јылас тгырыс, пемыд корјаса камышјас. А мында фазанјасыс тјѣ камышјасас да тугајјасас!

37-ѣд серпас. Шѣр Аѣјаын космѣм ју русло.

Субтропическѣј быдмѣгјаслѣн да лунвыз гѣраса вѣрјаслѣн зона.

Тјѣ зонаыс бостѣ Сојуз терріторіаыс неыжыд пѣлѣсторјас СССР крајнѣј лунвылын. Сенјасын, јонжыка лѣ омѣлжыка вежсѣмѣн, колѣмаѣс-на вѣрјасыс важса эпохалѣн, кодѣ вѣлѣ леднѣиковѣј эпоха возвылын да кодѣс геологіјаын шудны *третичнѣј periodѣн*. Тјѣ вѣрјасыс векжыксѣ сора вѣрјас, сенѣ быдмѣны уна пѣрѣдаа паскыд корјас, а мукѣд дырјѣ щѣщ і лыска пѣрѣдајас; таыс кынзі сенѣ овлѣ зев уна сікаса подлесок, кѣнѣ щѣщ быдмѣны век веж (вечнозелѣнѣј) быдмѣгјас. Ташѣм вѣрјасыс колѣны сѣмын сенјасын, кѣнѣ рѣлѣефлѣн да клѣматлѣн условіејасыс вѣліны торја бурѣс, шуам: 1) Закавказјеын, сіјѣ рытыввыз јукѣнас, Чорнѣј море побережјеын, Батумѣ да Сочи костын (сіз шуан Колхѣда), да асыз-лунвыз јукѣнас, Каспѣј-

скöj море побережъеын, Ленкорань диньн (сiз шусан. Талыш); 2) Азиатскöj матерiк мöдар помас Уссурi жу куза да Амур шöр теченије кузтаыс. Тајö областјасас öнiја кадса климатическöj условијасасыс, медса-нин васöдлуныс, јона матысмöны сiјö условијас дiнас, кодјас вöлины танi третiчнöj периодö. Тајö торја-нын iнмö рытывыв Закавказјелы.

На бердын кујлыс областјасын, көнi климатическöj условијасасыс бöрынас вежеисны кослунлаң либö јонжыка көзыдлулаң, вöрјасыс вежеисны да гöлмисны. Тајö вöрјасас сiз-жö быдмöны корја либö лыска разнöj пöрöдајас, но сенјасын вевтыртöны-нын, кызi i вöрјасын, пујаслөн öтi либö кык пöрöда, а мукöдыс емöс сöмын (ор вылö. Ташöм вöрјасыс быдмöны Крымын, Кавказын да Шöр Азија гöрјасын.

Тајö став вöрјас улас плöшшадыс бостö 500 сурс кв. км гöгöр, либö Сојуз став террiторiјаыс 2% саяс.

Закавказје. Черноморскöj побережјелөн (Колхида) клима-тическöj условијасасыс ташöмöс: осадокјаслөн вога лыдыс вöб 2000—2500 мм-öз, а вогöгöрса шöр температураыс +14°. Вöрјас танi торјалöны быдмöгјас озырлунон да зев сукöс, мунны поз-тöмöс.

Тајö вöрјасын пујасыс зев уна пöлöсöс, да пöрöдајасыслөн лыдыс јона панјö мијан вöрјасын быдман пöрöдајасыс лыдсö. Танi быдмöны: бук, граб, карагач, жежыд топол, лапина да мук. Пујасыс улысаыс вылöзыс пастасöмаöс уна пöлöс лианајасөн, öкöj вiноградөн да плушщөн.

Уна сiкаса пујас—граб, карагач, жежыд топол да мук., быдмöны зев топыда мöда-мöд дiнас да асланыс јывјаснас артмöдöны лебув, код пыр муртса пiстыш-тоны шондiлөн југöрјасыс. Пујасыс улысаң вылöзыс пастасöмаöс уна пöлöс лианајасөн. Танi паныдаслö i öкöj вiноград. Мукöд пујасыс, јонжыкасö дубјас, гартчöмаöс сук плушщөн, кодi тупкö најöс ставсö турун-виж шапкабн. Пујас костас зев сука быдмöны быдсама пöлöс чуткасыс да век веж корјаса кустар-никјас—бојарышник, падуб, либö быдмöны век веж корјаса лавровишналөн либö рододендронлөн дорыв зарослјас. Тајö кустарчикјасыс артмöдöны сeщöм стенајас, код пыр тусö колö пискöдны черөн. Ташöм зарослјас пiас турунјас пöштi абуöс, сöмын шочiника паныдаслöны морт тушаыс жужыджык папорот-никјас; мукöд папоротникјасыс, кызi i тропическöj странајасын, вылöз кайöны пујас вылö. Тулысын кустјас да лианајас вевтeсöмаöс чöскыд дука зорiјасөн; торја-нын мiча понтијскöj рододендрон,—дорыв быдмыс век веж корјаса куст-јасыс кодлөн ставыс тырöма розовöj да лиловöj гырыс зорiјасөн.

Быдмöгјасыс танi быдмöны вевтi öдјö: 5—8 воон мукöд пујасыс быдмöны 10—14 м судгаöз. Батумi дорын садiтöм јапонскöj бамбук вiт вежон мыстi-нын лöб 6 м судта.

Ташöм-жö климатическöj условијас i Талышын. Талышскöj вöрјасын паныдаслöны пујаслөн сeщöм пöрöдајас, кодјас быд-мöны сöмын танi: каштанолiстнöj дуб, көрт пу. Пујас костас быдмö самшит. Танi-жö паныдаслöны öкöj ајва, мушмула, алыча, шелковица, гранат.

Уна шоныд да уна влага вöсна Кавказса черноморскöj по-бережје вылын позö вöдiтны (култiвирујтны) уна субтропичес-кöj, медсаö китајскöj да јапонскöj быдмöгјас. Танi вöдiтöны

чаїној куст, апельсїнас, лимонјас, мандарїнас, олівковōй пу.

Мусїнасые танї сїз-жō субтропїческōјјас: *красноџомјас* да *желтоџомјас*. Тајō мусїнаслōн аслыспōлōслуныс сыын, мыґ наын абу їзвест, еща кремнеџомыс, но уна ем сој. Најō арт-мїсны важса кадјасō вулканическōј породајас выветрївајтчōмыс. Онїја кадын вōр улас тајō мусїнасые чукōртōны перегној да вoјвыв вōрјасса подзолїстōј мусїнас моз-жō воштōны важ рōмсō (обесцвечївајтсōны).

Закавказјеын жївотнōј мїрыс сїз-жō уна сїкаса. Паскыд гыж-јајас пїыс танї паныдаслōны: кавказскōј кōр, козула, кабан; хїщнїкјас пїыс—ош, кавказскōј барс; шакалјас; лебачјас пїыс—фазан, кодōс онї пōштї бырōдōма-нїн; но местнōј пōрōдаа лебачјасыс абу уна, да Закавказјелōн вōрјасыс, торја-нїн гōра-јассасыс, лебачјас абутōм вōсна чōлōс, лōнōс. Уна џмејјас, кодјас пїын абу еща јадовїтōјјас. Членїстоногōјјас пїыс паскалōмадōс сколопендра, скорпїонјас, фалангајас.

Ленкоранскōј побережјеын тајō жївотнōјјас кынґыис олōны нōшта тїгр, гїјена да фїкобраз. Сенї-жō уна вавывса пōткајас да быдсама мукōд лебачјас, кодјас волōны татчō тōвґыны Левропа асыв-војвылыс, Азїја војвылыс да шōр Азїја тыјасыс.

Прїамурје. Прїамурјелōн вōрјасыс сїз-жō шенґōдōны асланыс суклуннас да первобытносґнас. Танї Сїбірскōј тајга сорласō манчжурскōј да кїтајскōј пōрōдајаскōд, но тајō вōрјасын јона кōґыд тōвґас вōсна абудōс век веж корја кустарнїкјасыд да пујасыд. Торја-нїн озырōс вōрјасыс Лунвывуссурїјскōј крајын. Танї быдмōны жужыд пујас—јежыд кырса їлм, манчжурскōј ореховōј пу, бархат лїбō пробковōј пу, амурскōј лїпа. Пујас костын сука быдмōны уна пōлōс кустарнїкјас амурскōј јежыд сїрењлōн, амурскōј акацїалōн; сґтавыс тајō гартчōма фїкōј амурскōј вїноградōн да мукōд лїанајасōн; кыґї і Закавказјеын, быдмōны вывтї гырыс папоротнїкјас.

Бура озыр Лунвывуссурїјскōј крај і вавывса быдмōгјасōн. Танї паныдаслōны лотос, кодї сїз-жō паныдаслō матерїк мōдар помас, Волга дельтаын да Аракс нїзовјејасын: кōнсурō паныдаслō гїгантскōј кувшїнка, кодлōн корјасыс овлōны 130 см-дґ діаметрнас.

Мусїнас танї—сїз-жō важса красноџомјас, кодјас коркō артмїсны васōд да шоныд субтропїческōј клїмат условїејасын вулканическōј пōрōдајас пазавлїгōн. Онїја мусїнмыс—сїјō ем рподзоленнōј красноџом.

Уссурїјскōј тајгабн колōм впечатленїјесō, торја-нїн азан-кō сїјōс медвоґзасыс, сōкыд вувōдны. Сїјō первобытнōј быдмōгјаслōн унапōлōслуныс да вынїорыс тōдвылад ускōдōны подтропїческōї джунглїс, да налōн Левропејскōј јукōвса вōрјаскōд откодыс нїнџм абу. Мыґ медса-нїн шенґōдō вїзōдысōс,—сїјō быдмōг-јаслōн вывтї озырлуныс, унасїкаслуныс да најō формајаслōн сорассōмыс. Тї танї быд восколын азанныд, кыґї паскыд лапјаса ныв быдмō орччōн грецкōј орехкōд, пожōмлōн да суслōн лапјасыс гартчōны пробковōј дуб мїча перїстōј корјаскōд, вывтї гырыс їлмајас да вґязјас быдмōны отлаын абрїкосјаскōд да

персїкжаскѡд. Войвывса да лунвывса пујас формајаслѡн тајѡ сорасѡмыс ем торјалана аслыспѡлѡслун Уссуријскѡј тајгалѡн.

Ташѡм-жѡ сорасѡм мї аґґам і животнѡј мїрыс. Тїгр да кѡр, нїз (собѡл) да барс, кабарга да ош, аґґїлопаяс да ласкајас, ур да дїкѡј кѡза, їволга да јегїлетскѡј їбіс, жаворонокјас да фазан лѡбны Уссуријскѡј тајгаын ѡткоѡ шѡ-кыда паныдаслыс, постѡјаннѡј да равноправнѡј олысјасѡн. Природаыс тани бытѡ лѡсѡѡма зев ыжыд јестественнѡј выставка...

Прїамурјелѡн животнѡј мїрыс, быдмѡгјас моз-жѡ, войвывса да лунвывса животнѡјјаслѡн сорас (смес). Ны́жкѡд, уркѡд да лѡммїнгкѡд орчѡн тани поґѡ аґґыны манчжурскѡј тїгрѡс, кодї олѡ сенї, кѡнї емѡс кабанјас, кѡрјас, козулајас, сесга леопардѡс, пјатнїстѡј кѡрѡс, фазанѡс, лунвывкїтајскѡј кѡкѡс да мук.

Гѡлмѡм вѡрјаслѡн подзона. Третїчнѡј перїодыс кѡлѡм тајѡ озыр вѡрјас сертї Крымса, Кавказса да Шѡр Азїјаса гѡрајас пѡкатјасын быдмыс вѡрјасыс јона гѡлѡс да ѡтгїкасаѡс. Но век-жѡ тајѡ вѡрјасыс тѡдчымѡн торјалѡны мѡда-мѡдсыс, да сенјасын быдмыс пу пѡрѡдајасыс оз зев паныдаслыны войвыв-ланжык кујлыс СССР-са мукѡд јукѡнјасас. Тајѡ-жѡ поґѡ шуны і животнѡј мїр јылыс.

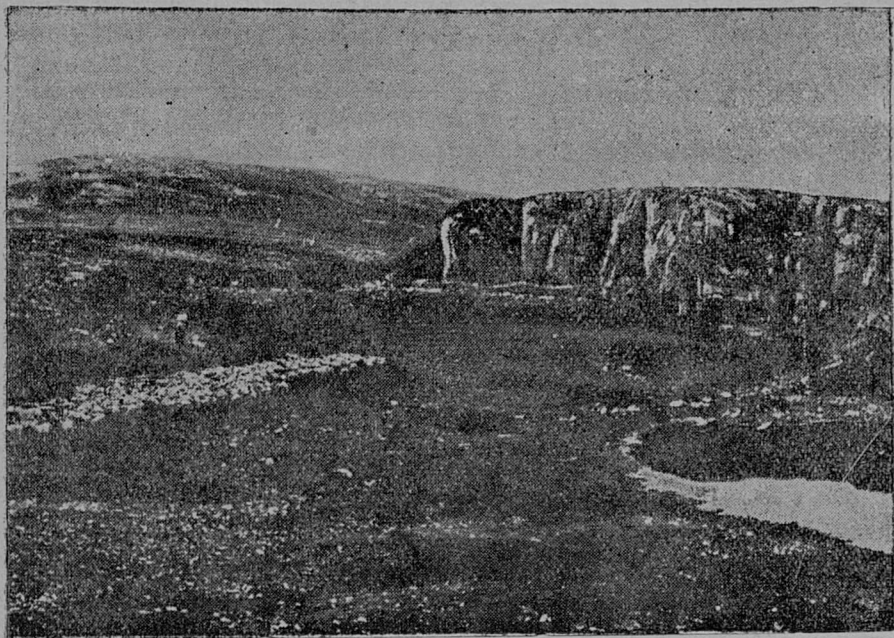
Крым. Крымын вѡрјасыс вевтѡны гѡрајаслыс кыгї войвыв пѡкатјасѡ, сїз-жѡ і лунвыв пѡкатјасѡ. Войвыв пѡкатас пујас заводїтѡны быдмыны море уровенсан 150 м. судтаын кымын. Тајѡ обыкновеннѡј дуб, поснї корја граб, орешнїк. Вылѡжык гѡрајас пастасѡмаѡс сук буковѡј вѡрјасѡн. Гѡрајас медга вылыс јукѡнјасас паныдаслѡ обыкновеннѡј пожѡм. Вѡрјасыс кайлѡны Јајла дорышѡз, кодлѡн жуждаыс 750—1500 м-ѡз, а пастанас шо-ча овлѡ 3—4 км-ыс унжык. Јајлалѡн веркѡсыс вѡртѡм.

Лунвыв береглѡн быдмѡгјасыс средїземноморскѡј самаѡс-ын. Но век веж (вечнозелѡнѡј) пѡрѡдајас, кодјаслѡн корјасыс емѡс і тѡвнас, Крымын абу уна: вїр-гѡрд кырса земланїчнѡј пу, чуткасыс їѡтїк кустарнїк їглица, древодїанѡј тусану, плушш. Вѡрјасас быдмѡны обыкновеннѡј паскыд корја пѡрѡдајас, код-јаслѡн корјасыс тѡв кежлѡ гылавлѡны. Културнѡј век веж быдмѡгјас пїыс тани бура быдмѡны мукѡд странајасыс татчѡ вайѡм маслына, лавр, лавровїшна, магнолїја, глицїнїја да мук; лыска пујас пїыс—кїпарїс, кодї лѡѡ медга тѡдчана деталѡн лунвыв Крым пејзажын, лїванскѡј кедр да мук. Гѡрајасѡ тајѡ быдмѡгјасыс кайѡны 150—200 м. судтаѡз. Возѡ мунѡны дубовѡј вѡрјас, кодјас 300 м-ыс вылынжыксѡ вужѡны крымскѡј пожѡм вѡрјасѡ. Бѡрјајасыс бара вежсѡны дуб да граб вѡрја-сѡн, кодјас кайѡны Јајла дорышѡз.

Крымын животнѡј мїрлы характернѡ, ѡтарсаныс, сїјѡ, мыј сенї абу сещѡм уналаын паскалѡм животнѡјјас, кыгї ош, ур, крот да сещѡм лебачјас, кыгї сѡд рака, каша; мѡдарсаныс—сенї емѡс кушѡм сурѡ средїземноморскѡј животнѡјјас: крымскѡј кѡр; лебачјас пїыс—стервјатнїк; пресмыкајушщѡјјас пїыс—степса локга да крымскѡј геккон, кодї паныдаслѡ сѡмын Крымын; членїстоногѡјјас пїыс—скорпїон, фаланга, крымскѡј сколопендра; насекомѡјјас пїыс—цїкада. Сїнмѡ шыбытчѡ сїјѡ, мыј

тані оз паныдаслыны кавказса уна жіветнѳјас, а сіз-жѳ лунвыв степјасса жіветнѳјас; тајѳс поѳѳ віставны сѳмын сіјѳн, мы Крымс коркѳ вѳвлѳма діѳн.

Кавказ. Кавказын гѳлмѳм да ассыс чужѳмсѳ вежѳм вѳрјас вевтѳѳны орјавлытѳм поласаѳн главнѳј хребетыслыс став војвыв пѳкатсѳ, а сіз-жѳ Закавказјеын гырыс пространствојас. Рытиввыв Предкавказјеын тајѳ вѳрјасас быдмѳны медсасѳ дуб, кодкѳд сорассѳ јасең, карагач, груша, јаблона, клонјас; кус-

38-ѳд серпас. Јајлалѳн вѳртѳм веркѳсыс ізвестнакјас ердалѳмнјасѳн.

тарнѳкјас пѳыс тајѳ вѳрјасас быдмѳны терн, сікѳј жасмін, орешнѳк. Вылынжык дубовѳј вѳрјас вежсѳны буковѳј вѳрјасѳн. Рытиввылын, кѳні гѳрајасыс абу жужыдѳс, бук тупкѳ војвыв пѳкатјассѳ јылѳзыс. Но кѳні гѳрајасыс лоѳны жужыджыкѳс, пѳкатјасыслѳн вылыс јукѳнјасыс щѳкыда вевтѳысѳмаѳс гырыс пуа вѳрјасѳн—пожѳм, ныв да коз вѳрјасѳн, мукѳд дырјі тѳса сорѳн. Ныв, кызі і черноморскѳј побережјеса гѳрајасын, быдмѳ вывтѳ ыжыдѳз.

Војвыв пѳкатыслѳн централнѳј да асыввыв јукѳныс гѳлжык вѳрјаснас рытиввыв јукѳн дорыс.

Шѳр Азіја. Шѳр Азіјаын вѳрјасыс емѳс пѳштѳ став хребетјасас, но разалѳмаѳс неыжыд торја клочокјасѳн. Паскыд да сук вѳрыд тані пѳштѳ абу, да пу пѳрѳдајаслѳн составыс абу сешѳм уна сікаса, кызі Кавказын.

Копет-дагын вөрпүјас паныдаглыны шочыніка сөмын ушщелје-
јасын; тәні быдмөны: інжір, древовіднөј можжевельнік (тусапу)—
арча, коді абу жужыд, но кыз да уна вожјаса, да кушөм сурө
посні кустарықјас да полукустарықјас, кодјас пырөны разнөј
семејствојасө, но ортсығаныс өткөдөс: налөн куз колучкајаса
уна лыда вожјасыс петөны вуж бердсаныс, артмөдөны полуша-
ріје, код пыщкын быдмөны корјас да зоріјас.

Асыыввжын вѳрјасас заводітѳны быдмыны лыска пујас,
медасѳ коз, код дінѳ кѳнеурѳ сорласѳ і сібірскѳј ныв. Таң-
Шаң гѳрајасын вѳрјасыс кѳлѳны сіз-жѳ долінајасас.

Шөр Азіяын дуб да лыпа оз быдмыны. Мөдарсан, емөс быд-
са вөрјас грецкөј орехлөн, коді Кавказын паныдаелө сөмын ді-
көј відын.

Гӱрајаслӧн ыдыл јукӧнјасыс, кӧнӧ климатическӧј условіјес сертӧ ыӧрыс оз-нын вермы быдмыны, вевттысӧма жужыд гӱрајасса, лӧбӧ алпӧјскӧј, быдмӧргјасӧн. Алпӧјскӧј быдмӧргјас област лӧн жуждаыс абу ӧткоӧ быд горнӧј цеплӧн. Медвојдӧр тајӧ географическӧј шӧрота сајын. Кымын лунвылынжык кујлӧны горнӧј хребетјасыс, сымын ыылӧжык каяӧ і жужыд гӱрајасса быдмӧргјаслӧн областыс. Уралын војвыв шӧрота 67° улын сӧјӧ кујлӧ 300 м ыылнаын, а 60° улын—750 м ыылнаын-нын, Кавказын—2300—2500 м ыылнаын, Алајын—2600—2900 м ыылнаын, Таң-Шаын—2600 м ыылнаын кымын, Алтајын—1800—2000 м ыылнаын. Мӧд важнӧј условіе—климатлӧн васӧдлуныс, мыјыс завысӧтӧ немӧвӧјса лым ыыллӧн ыылнаыс да тӧвнас усӧм лымлӧн кыз-таыс. Кӧнӧ васӧдлуныс ыжыджык, лым ыӧзыс леччӧ улӧжык, а лыммыс кызжык; сӧјӧ сылӧм ыылӧ колӧ унжык кад, да сӧјӧн чӧнӧ вегетационнӧј периодыс. Сы вӧсна васӧджык климатын алпӧјскӧј зоналӧн граніцаыс леччӧ улӧжык сешӧм горнӧј странаја

сын серті, көні климатыс косжык, көт і кулдоны најо (сіјо стра-
најасыс) өті шіртаын.

Разнөј хребетјас вылын быдмөгјаслөн составыс сіз-жө абу
өткод. Кымын војвылынжык кулдо горнөј хребетыс, сымын ун-
жык сені тундраса быдмөгјаскөд өткод быдмөгјасыс, а лунвыв
хребетјасса быдмөгјас пын уна местнөј быдмөгјас, кодјас при-
способитчөмаөс жужыд гөрајасса област условіејасө.

Жужыд гөрајасса, лібө алпіјскөј, быдмөгјас оз артмөдны
настојашщөј зона, кызі тајга да степ; сіјө кулдо торја пјатна-
јасөн разнөј местајасын рельеф серті да горнөј цепјас кулдом
серті. Сіјө паныдаслө Кавказын, Шөр Азіјаса да Сібірсә горнөј
хребетјасын, Алтајын, Сајаныын. Асыввыв Сібірсә да далнөј
Востокса гөрајасын абу алпіјскөј быдмөгыс. Најө жылдыс туп-
көсаөс вөрјасөн, да сөмын междужыд јывјасыс сені кушөс
(голцы), көні быдмөгјасыс і мусінмыс мунө крајнөј војвыв тун-
драса быдмөгјас да мусін вылө.

СССР-ын алпіјскөј быдмөгјасөн вевттысө 700 сурс кв. км-
сајас плөшщад.

Міча турунө да унэ хоріјасөн вевттысөм алпіјскөј лугјасыс Кавказын, Шөр
Азіјаса гөрајасын да Алтајын лөоны гөжә пөскөтінајасөн уна миллион лыдә
скөтлы, коді төвса шығјалөм бөрын мунө тајө лугјас вылас вердчыны.

Быд жужыд гөрајасса областлөн живөтнөј мірас емөс аслас
тіпичнөј представітелјас. Сіз, Кавказын емөс: копытнөјјас піе—
турјас, лібө горнөј козолјас, сернајас, кодјас сіз-жө паныдас-
лөны Јевропаса да Малөј Азіјаса гөрајасын; грызунјас піе—
сөмын тані паныдаслыс прометеејев шыр; лебачјас піе—горнөј
індејка. Закавказје жужыд гөрајаса јукөнас—безоаровөј козол
да фікөј меж.

Шөр Азіјаса гөрајасын емөс: зев ыжыд да сөкыд сурјаса
каменнөј меж, горнөј козол, таңшаңскөј козула; хішщнікјас пі-
е—снежнөј барс, таңшаңскөј ош, гөрд көјін; лебачјас піе—
снежнөј гріф, горнөј індејка, каменнөј байдөг.

Алтајын: горнөј меж-аркар, горнөј козол-теке, кабарга да
марал-көр, коді тані шусө ізубрөн да коді зев вылө дөңавсө
аслас сурјас вөснаыс, кодјасөс (сурјасө) вузалөны Кітајө кыз
лекарство; хішщнікјас піе—гөрд көјін, сібірскөј барс; гры-
зунјас піе—горнөј сурок; лебачјас піе—горнөј індејка. Саја-
ныын паныдаслөны јешщө ніз (собол), војвыв көр, горнөј лем-
мінг, јежыд да тундрөвөј байдөг.

Заповеднікјас да заказнікјас. Мортлөн ужыс пөшти став зонајасас вәјө-
дө уна пөлөс быдмөгјас да живөтнөјјас чинөмө, а мукөд дырјі і пөшти фікөз би-
родөмө. Сіјө живөтнөјјасыс зев дөнаөс кыз наука бөксә, сіз-жө і народнөј
овмөслы. Тајө торја-нн інмө промыслөвөј живөтнөјјаслы. Медым ескө вічы
тајө ценнөј быдмөгјасө да живөтнөјјасө фікөз бырөдөмыс да сетны налы по-
занлун паскавын јестественнөј условіејасын, а сіз-жө сы могыс, медым вічы
разлічнөј зонајасса природалыс образчіјасө најө первобытнөј віднас, СССР-ын
правітелство шүөм серті лөсбдалөма разнөј местајасын заповеднікјас. Запо-
веднікјас улө страна разнөј јукөнјасын сетөма зев паскыд местајас, көні мор-
тыс абу-на овмөдчөма да сы вөсна природнөј аслыспөдслунјасыс ставыс-на

серті бостліс медвоzza места, но зато і кулыс лыд серті сіѣ сіз-жѣ бостліс медвоzza места.

1000 морт вылѣ вѣлі воѣ:

	Царскѣй Россіаын	СССР-ын
Чужыс лыд	44,0	44,0
Кулыс лыд	27,2	20,3
Прірост	16,8	23,7

Чужыс лыдыс міjan колі важыс, кушѣм вѣлі і воjнѣз, а кулыс лыдыс ужалыс массајаслѣн олѣм бурмѣм вѣсна, культура кыпалѣм вѣсна да народнѣй здравоохраненіе кыпалѣм вѣсна—тѣдчымѣн чіні, мыj вѣсна јѣз лыд содѣмыс (пріростыс) јона кыптис.

Ташѣм ыжыд содѣмсѣ оз тѣд некушѣм мѣд страна мірын. Быдвѣса содѣмыс (прірост) лыдѣны-кѣ 168 млн. олыс вылѣ 2,4%-ѣн во, лѣѣ 4 млн. СССР-са олысјаслѣн быд вога содѣмыс панјѣ став олыс лыдсѣ лубѣй ташѣм странаыс, кызі даніја, Норвегіја, Финландіја, Швейцаріја.

Секі, кор СССР-ын олысјаслѣн пріростыс јона содѣс, капіталістическѣй странајасын быдлаын олысјасыслѣн пріростыс чіні.

Капіталістическѣй странајасын олысјас пріростлѣн чінім:

Странајас	Прірост 1000 морт вылѣ	
	1908-1913 војас	1933 во
Германіја	13,0	3,5
Англіја	10,9	2,1
Франціја	1,2	0,5
Італіја	12,0	10,0
С Ш А	10,0	6,5

Міjan том соціалістическѣй страна, коді вылыс чужі да „том мѣдчис“ пролетарскѣй револуціја резултатѣн, ѣдјѣ содѣтѣ ассыс олыс лыдсѣ, а пѣрысѣмѣм капіталізмлѣн странајасыс муртса-муртса вевтѣѣны кулыс лыдсѣ чужыс лыднас. Тѣдѣн, олысјаслѣн содѣмыс (пріростыс) јарјугыда петкѣдлѣ тѣјѣ случајын общественнѣй стројын вежѣмјассѣ да торјалѣмјассѣ. Олысјас содѣмлѣн јона кыптѣм прѣчентыс міjan странаын петкѣдлѣ оз

сöмын лоом достіженіејас јывыс, но такöд щöщ тајö лоö за-
логöн воö быдмöмлы. Соціалістическöј стрöј капіталістическöј
стрöјыс торјалöм вылö оз тöд некущöм крізісјас да ужтöма-
лöм і сіјö оз пов некущöм „перенаселеніејас“. Соціалістиче-
скöј странаын ставыслы ем уж, да кымын унжык ужалыыс, сы-
мын унжык продукціаыс да сымын вылынжык общöј благо-
состояніејас. Міјан странаын, көні емöс вывті гырыс, унаыс
јешщö вөрзöдлытöм-на јестественнöј озырлунјас, көні емöс-на
вывті паскыд, омöла овмöдöм пространствојас, медеа-нын Азі-
атскöј јукöнас, олысјас јона содöмлы (пріростлы) колö торја-
нын радлыны.

Населеніелöн классöвöј да профессиöнальнöј состав.

1897-öд воса перепіс материалјасыс сіјö кадса царскöј Рос-
сіја классöвöј составлыс Ленин азгіс со кущöм серпас:

Гырыс буржуазіја, помещікјас, высшöј чінјас да мукöд . . . 3 мільон гöгр.	
Зажіточнöј посні көзајева	23,1 млн.
Гöл посні көзајева	35,8 "
Пролетаріјјас (22 мільоныс не ещажык) да жывыјö	
пролетаріјјас	63,7 "
Ставыс	125,6 млн.

Воöд капіталізм кыптіг-паскалігöн шöр слöјјасыс пыр öтарö
чінісны; öткымынјас на піыс кыпалісны вывлан, а сојасöн леч-
чісны увлан.

Октябрскöј революціја чышкыштіс царскöј Россіјаса социаль-
нöј структура „пірамідалыс“ јывсö.

Вына социалістическöј стрöителство нуöдан војас да частно-
капіталістическöј сектор вылö паскыд наступленіе нуöдан
војас вöчісны уна выл сдвігјас промышленностын да вузасöмын
соціалнöј секторјас соотношеніејын. Частнöј секторлөн јукö-
ныс усі нінöмöз. Кулачествоöс, коді вöлі главнöј массаыс „за-
жіточнöј посні көзајевајаслөн“, кызвыннас кызі классöс бырö-
дöма-нын дорвыс коллективізаціја подув вылын.

Міјан странаын (СССР граніцајасын) классöвöј составын ло-
öм вежсöмјасыс бура тыдалöны 111-öд листбокса табліцаыс.

Тајö табліцаыс петкöдлö, мыј мöд пјатілеткалөн основнöј
політическöј могыс—капіталістическöј элементјасöс да классја-
сöс вообщце помöз бырöдöм—нуöдсö олöмö успешнöја да мыј
міјан странаа кызвын олыыс торјöдтöма јітіс ассыс олöмсö со-
ціалізмкöд.

Классјас бырöдöмкöд щöщ міјан мунöны і зев гырыс вежсöм-
јас олысјас профессиöнальнöј составын, мöдногöн-кö, овмöс от-
раслјас куа олысјасöс распределітöмын.

Тані медвојдöр колö індыны производітельнöј населеніелыс,
мöдногöн-кö, общественнöј производітельнöј ужын непосред-
ственнö участвујтыс населеніелыс вывті јона содöмсö. Тајö
содöмыс мунö міјан странаын ужтöмалöмсö зікöз бырöдöм щöт

вылӧ, ужалысјаслыс „семјаса шленјассӧ“, медса-нын нывбабајас-сӧс, кодјас вочасӧн пыр мезмӧны „гортса рабствоыс“, ужӧ кыс-кӧм щӧт былӧ, да војдӧрса паразітіческӧј слӧјјасса ужавтӧм элементјассӧ ужӧ кысӧм щӧт былӧ.

Мӧд вежӧмыс лӧӧ сыын, мыј ужалысјаслӧн тӧдчана масса-јас сіктса овмӧсыс вужісны промышленностӧ. Сіктса овмӧс обобществітӧм да сені машинајасӧн паскыда ужалӧм содтӧ сы-лыс продукціјасӧ да такӧд ӧтщӧщ чінтӧ морт ужвынын пот-ребностӧ, а воыс-воӧ быдмыс фабрікајас, заводјас, шахтајас,

39-ӧд серпас. Населеніјелӧн классӧвӧј составыс 1913 воын (СССР граница-сын), 1928 воын да 1934 воын (прӧцентјасӧн).

тујјас, морскӧј да јујасса суднојас пыр-жӧ бостӧны сіктса ов-мӧсыс мезмӧм тајӧ јӧзсӧ. Вылын вайӧдӧм сіјӧ-жӧ табліцаыс ты-далӧ, мыј пролетаріатлӧн вывті јона содӧмыс пӧшти зоннас воӧ індустріалнӧј пролетаріат былӧ. Царскӧј Россіјаын-кӧ промыш-ленностын да транспортын ужалыс јӧзлӧн лыдыс ез вӧв весіг і $\frac{1}{6}$ јукӧныс став олысјас лыд піын, то ӧні-сылӧн лыдыс ву-жіс-нын $\frac{1}{4}$ јукӧн сајас.

Такӧд лӧщ колӧ пасјыны. мыј ӧніја сіктса овмӧс нӧті абу сещӧм, кушӧм вӧлі царскӧј Россіјаын. Војдӧр-кӧ зев сӧ-кыд вӧлі корсны крестанінӧс, кодӧ кӧт ылысан аззыліс трак-тор лӧбӧ автомобил, то ӧні сещӧм-жӧ сӧкыд корсны колхоз-нікӧс, і весіг ӧткаолысӧс, кодјас ескӧ најӧс ез аззывны. Ун-жык колхознікјасыс—огӧ-нын сорнітӧј совхозјасса да МТС-јас-са рабочӧјјас јылыс, а тајӧ рабочӧјјасыс ӧні-нын кымынкӧ мӧл-лон—і асныс матын тӧдсаӧс селско-хоҗајственнӧј машинајас ужлӧн. Вежсіс став обстанокаыс селскохоҗајственнӧј ужлӧн.

Но таыс кынзі, вежсісны і став культурнӧј да обшчествен-нӧј условіејасыс крестанскӧј олӧмлӧн. Корыслун, пемыдлун, важ моз овны прівычка да был навыкјас, был ідејајас воспрі-німајтны вермытӧмлун—став тајӧ чертајасыс, кодјас ӧтутвчы-

**Классової составы населеніелѣн 1913, 1928 да 1934 војасын.
(СССР границајасын)**

	Населеніелѣн классјас	Лым млн. мортјасѣн:			Итог діно прѣчент		
		1913 во	1928 во	1934 во (јанв. 1 л. кежлѣ)	1913 во	1928 во	1934 во
I.	Пролетаріат (рабо- чѣјас да служа- шчѣјас, ИТР да мукѣн пролетар- скѣн населеніе) .	23,3	26,3	47,1	16,7	17,3	28,1
	Сіјѣ лыдын:						
A.	Индустриалнѣ про- летаріат да служа- шчѣјас (промыш- ленност, транспорт, строітелство, соци- ально-культурнѣ учрежденіејас да госаппарат)	17,3	24,1	41,7	12,4	15,8	24,9
B.	Візму овмѣсса пролетаріат	6,0	2,2	5,4	4,3	1,5	3,2
II.	Колхознікјас да кооперіруйтѣм ку старјас да ремес- леннікјас	ез вѣв	4,4	77,0	ез вѣв	2,9	45,9
III.	Откаолыс креста- на (кулакјастѣг) да кооперіруйтѣм уж- алыс ку старјас, да ремесленнікјас .	90,7	111,1	37,9	65,1	72,9	22,5
IV.	Буржуазіја (пеме- шчїкјас, карсагы- рыс да поснї бур- жуазіја, торгѣвеч- јас да кулакјас) .	22,1	6,8	0,2	15,9	4,5	0,1
	Сіјѣ лыдын:						
	Кулакјас	17,1	5,6	0,1	12,3	3,7	0,09
V.	Мукѣн пѣлѣс олыс- јас (велѣдчысјас, арміја, пенсіонер- јас да мукѣн) . .	3,2	3,7	5,8	2,3	2,4	3,4
	Став олысыс	139,3	152,3	168,0	100	100	100

лісны барскёй „мужік“ кывын, бергёдчытём вылё колёны бөрё, важас ётшоц гёлінік крестанскёй овмёскёд да пу гёркёд.

„Крестанін“ да „рабочёй“ мунёны сетчё, медым ётлаасны ёті поңатіеё—соціалістическёй странаса „работнікјас“ поңатіеё.

Карса да сіктса населеніе.

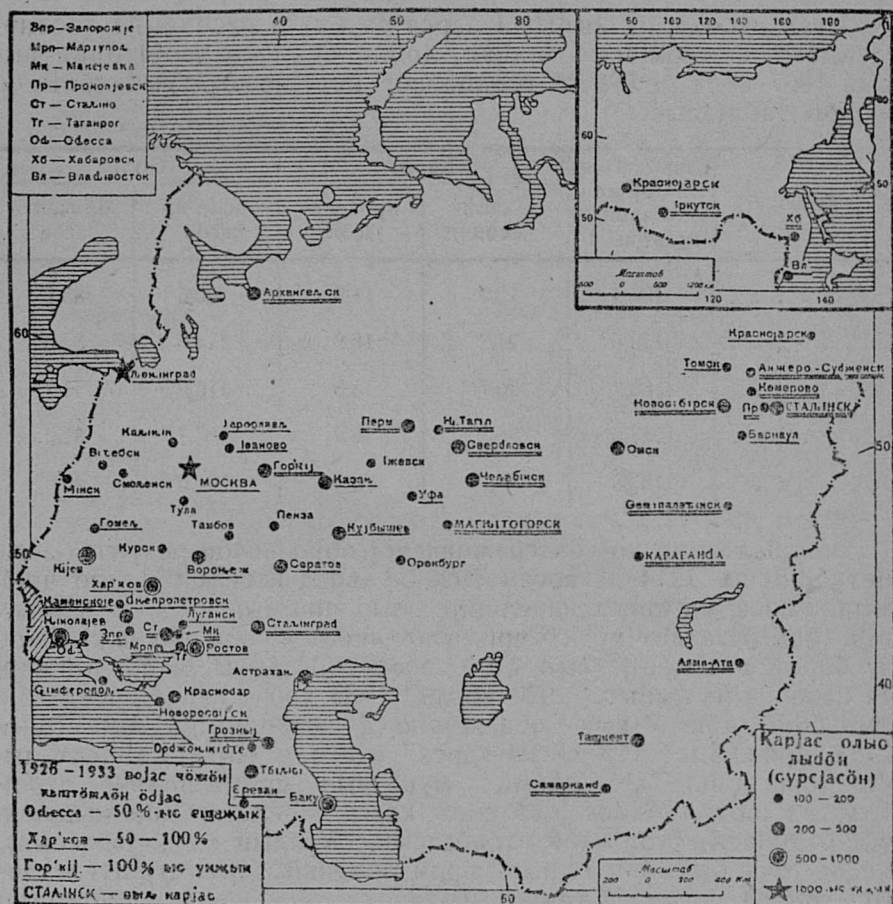
Став населеніе лыдын і карса да сіктса населеніе соотношеніеын вежёмјасыс, кодјас лоіны СССР-са терріторіја вылын 1897 васа медвоцза всеобщёй перепісан, тыдалёны со куцём табліцаыс:

Војас	Ставыс населеніеыс мільон мортјасён	Карса		Сіктса	
		мільон- јасён	прёчент- јасён	мільон- јасён	прёчент- јасён
1897	106,4	15,8	14,9	90,6	85,1
1914	139,3	24,7	18,0	114,6	82,0
1920	130,7	20,7	15,8	110,0	84,2
1926	147,0	26,3	18,0	120,7	82,0
1933	165,8	39,7	24,0	126,0	76,0

Імперіалістическёй да гражданскёй војнајаслён резултатјасыс петкёдчісны 1914-ёд васаң 1920-ёд воёз населеніе лыд чінёмын, медса-нін карса населеніе лыд чінёмын. Карса населеніе јона разавлі сіктјасё промышленност кіссём вёсна. 1920-ёд во бёрын населеніе лыд ёдјё заводітчё содны, медса-нін карса населеніе лыдыс. 1920 васаң 1933 воёз карса населеніе лыд соді пёшти кык пёв, а сіктса населеніе лыд сёмын 14^{1/2} прёч. вылё. Та вёсна карса населеніелён прёчент лыдыс јона соді. Тајё содбмыс мунё выль промышленнёй строітелство щётё. Медса јона соді карса населеніе промышленнёй рајонјасын (торја-нін сонбассын, Уралын да Кузбассын), медса јона быдмёны гырыс промышленнёй выль строітелствојаса карјас, шуам, Сталіно, Луганск, Макејевка—сонбассын, Свердловск, Челабінск, Перм—Уралын, а сіз-жё Сталінград, Ростов, Гор'кіј, Архангелск, Новосібірск да с. в. Быдмёны оз сёмын важ карјас, но чужёны да быдмёны і выль карјас, шуам, Магнітогорск, Березнікі (Уралын), Новёй Запорожје (Українаын Днепровскёй станціја дінын), Коунрад, Караганда (Казахстанын), Сталінск (Рытыввыс Сібірын), Кіровск—„апатітјаслён кар“ (полярнёй кыщ сајын Колскёй полуостров вылын), Ігарка Јенісеј ју нёзовјеын да с. в. Уна сешём выль карјасыс во кыкујім мысті строітны заводітём бёрас лоёны-нін зев гырыс

карјасѡн, 50 сурс да весіг 100 сурс сајѡ населеніеѡн. Сіѡ, шуам, кыптис Магнитогорск, Караганда, Сталинск.

Важнѡ торјалѡмыс не сѡмын кар да сикт костын, но і ыжыд да ічѡт кар костын. Гырыс карјасѡн шуѡны карјас, кѡні олыс лыдыс 100 сурсыс унжык. Ташѡм карјасыс 1897 воын (медвоѡза перепіс нуѡдан во) СССР преѡелјасын вѡлі 15, 1926 воын—

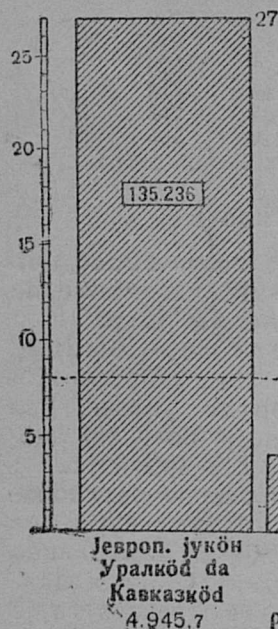

40-ѡд серпас. Гырыс (100 сурс мортыс унжык олыс) карјасѡн размещеніе.

31, а 1933 воын—65-нын. Карса населеніеѡн налѡн уѡелнѡј сѡктаыс 1897 воын вѡлі 26 прѡч, 1926 воын—36 прѡч., а 1933 воын—52 прѡч. Ташѡн аслас быдмѡмас не сѡмын карса населеніе панѡ сиктса населеніесѡ, но і гырыс карјасса населеніеѡн панѡ поснѡ карјасса населеніесѡ.

1897 воын гырыс карјасын овлісны сѡмын $\frac{1}{4}$ јукѡн став

каржасса олыс лыдыс, а өнi сепi олоны-нын став каржасса олыс лыдыс жынсыс унжык. Миллоныс уна олыса каржас мијан кык: Москва (3 $\frac{1}{2}$ млн. сажас) да Ленинград (3 млн. гөгөр). Таыс

кынзi ем 4 јона гырыс кар, көнi олыс лыдыс 500 сурс сажө, но миллионсыс ешажык: Баку, Хар'ков, Кијев да Ростов на-Дону. На дiнө „кандидатјасөн“ лооны јешцө 6 кар (олыс лыдыс 400-сан 500 сурсөз): Одесса, Ташкент, Свердловск, Гор'киј, Тбилиси (Тифлис) да Сталинград.

Кушөм өдјө быдмөны бөрја војасө мијан каржасыс, сы јылыс зев бура вис-талө тајө табыцаыс, кодi петкөдлө

41-өд серпас. СССР-са главнөј јукөнјаслөн территория, населеніје да плотност (1926 воса перепіс серті).

Территоријаыс — горизонтал куза, плотност—вертикал куза, населеніјеыс — вескыд ноппелөслөн плöщад.

200 сурсыс не ешажык олыса каржаслыс населеніјесө (сурсјас мортөн) 1897-өд 1926-өд, 1931-өд да 1933-өд војасө.

1897 во 1926 во 1931 во 1933 во

Москва	1.017	2.026	2.781	3.663
Ленинград	1.217	1.614	2.188	2.776
Баку	110	439	575	710
Хар'ков	174	399	535	669
Кијев	247	483	540	575
Ростов	161	323	425	518
Одесса	404	406	475	527
Ташкент	147	314	422	491
Свердловск	43	134	223	462
Гор'киј	102	217	350	459
Тбилиси (Тифлис)	146	276	348	405
Сталинград	55	144	294	404
Днепропетровск	123	225	323	372
Саратов	133	209	277	338
Новосибірск	—	114	180	287

Стаино	28	104	194	285
Перм	60	113	176	269
Кузбывшев	88	167	220	280
Казан	124	169	202	259
Сталинск	—	—	52	240
Астрахан	111	180	199	228
Омск	34	152	191	226
Челабінск	20	57	117	214
Воронеж	83	114	165	212
Архангелск	20	75	108	205

Населеніелөн щокыдлун (плотност).

Населеніе лыдсө-кө мі жукам террiторiја паста вылас, мі-
жан петас населеніелөн щокыдлуныс. СССР-ын населеніелөн
шөркоф щокыдлуныс ташом: 1926 воын 1 кв. км выло вөлі
воо 7 морт гөгөр (146: 21,3), 1934 воо—8 морт гөгөр (168: 21,3).
Тайо щокыдлуныс кык пөв улынжык мушар вывса шөркоф що-
кыдлуныс, кодi лоо 1 кв. км выло 14 мортые унжык. Ры-
тыывыв Европаса щокыдлун сертi, сiз-жө India да Китај що-
кыдлун сертi мiжан шөркоф щокыдлуныс уна пөв iчөтжык.

Но мiжан страналөн шөркоф щокыдлуныс еша-на петкөдла-
на. СССР Европаса јукөнын Кавказкөд щокыдлуныс кујим пөв
вылынжык СССР шөркоф щокыдлун сертi (26), сы пыддi шөр
Азiјаын Казахстанкөд кык пөв улынжык (4,0), а Сiбiрын дал-
нөј Востоккөд весiг 6 пөв улынжык. Но i мiжан странаса торја
гырыс географическөј јукөнјас пыщкын населонност абу бы-
лаын өткоф—вывтi јона торјалө. Европејскөј јукөнын сөдмуа
полосаын населеніелөн щокыдлуныс кайө 100 мортөз 1 кв. км
выло, а ськөд өтшөщ емөс зев паскыд пространствојас вој-
вылын, асыв-војвылын да асыв-лунвылын, көнјасын щокыдлу-
ныс 10 мортые ешажык, весiг 1 мортые ешажык 1 кв. км
выло. Сiбiрын щокыдлуныс јона-жө абу өткоф—20 мортган
1 кв. км выло медса плодороднөј рајонјасын, көрттуј пөлөн-
јасын Сiбир рытыывыв јукөнын да 0,01-өз i улынжык војвылын.
Јешшө-на јонжыка колебајтчө щокыдлуныс Казахстанын да
Шөр Азiјаын, көнi емөс оазисјас, щокыдлунаас 150 мортөз дај
унжык-на 1 кв. км выло, а ськөд орччөн емөс пустынајас да
жужыд гөрајаса рајонјас нуль дiнө матысман щокыдлунон.

Кушөма торјалө населеніелөн щокыдлуныс разнөј физико-
географическөј зонајасын, петкөдлө тайо табылаыс, кодөс лө-
сөдөма Европејскөј Россiјаалы 1897 воаа перепiс сертi.

1 кв. км выло воо морт лыд:

Тундра полосаын	— 0,3
Тайга —“—	— 12,0
Сора вөрјас	— 36,7
Вөрастеп полосаын	рытыывылын — 53,4
—“—	асыввылын — 26,0
Кос степ полосаын (Каспiј дiнын)	— 5,2

СССР став плошчадыс позо торјодны јозон шоча овмодом кык зев ыжыд пространство: војвыв „пустына“ тундра да тајга полосаын, кодлөн плошчадыс 9 млн. кв. км да лунвыв „пустына“ кос степјас полосаын Казахстанын да Шор Азіяын, кодлөн плошчадыс 2 млн. кв. км сајас.

Щокыдлун 1 кв. км вылө.	Тајо щокыдлуна полоса вылө воө	
	территорија прөцент	населеніје прөцент
2	67,0	7,2
2—17	20,3	20,3
17—40	7,7	32,9
40	5,0	39,6

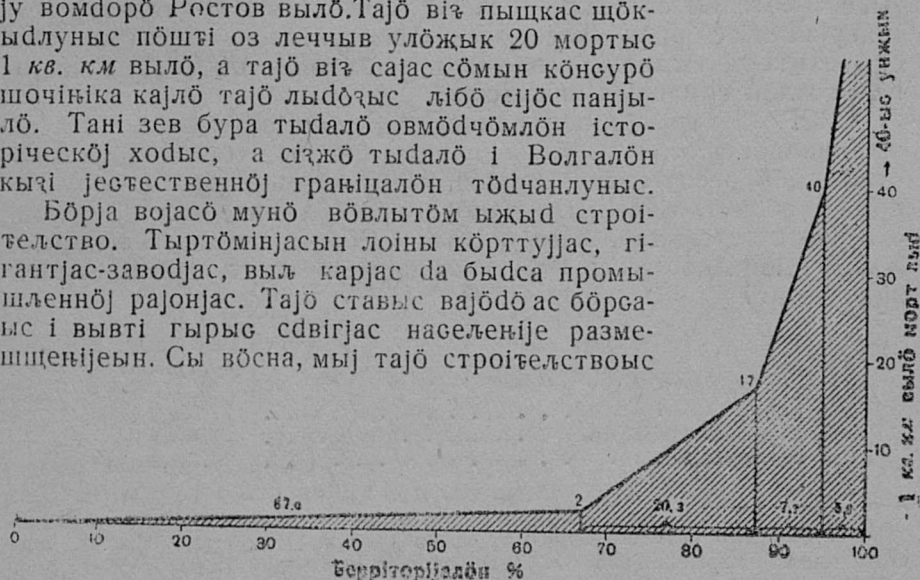
Тајо кык пустынаас, көні шөркод щокыдлуныс ешажык 1 мортыс 1 кв. км. вылө, став населеніеыс 10 млн. мортыс ешажык: остальнө 158 млн. мортыс олө остальнө территория вылас, да щокыдлуныс кајө 15 мортыс унжык 1 кв. км вылө, мөдногөн-кө шуны, вылынжык США шөр-

код щокыдлуныс.

1926 васа перепіс даннөјјасө-кө сгруппірујтны разлічнөј щокыдлуна (плотности) полосајас серті, мјан артмас ташдөм зев петкөдлана таблица.

Олысјас щокыдлун серті бура төдчана рубежөн СССР Еврөпөјскөј јукөнын лоө віз, коді мунө Ленинградсаң Рыбінск вылө, сесаң воө Волга куза Саратовөз, а сесаң вескыда дон ју вомдорө Ростов вылө. Тајө віз пышқас щокыдлуныс пөшти оз леччыв улөжык 20 мортыс 1 кв. км вылө, а тајө віз сајас сөмын көнсурө шөчініка кајлө тајө лыдөзыс лөбө сіјөс панјылө. Тані зев бура тыдалө овмөдчөмлөн історическөј ходыс, а сізжө тыдалө і Волгалөн кызі јестественнөј границалөн төдчанлуныс.

Бөрја војасө мунө вөвлытөм ыжыд строітелство. Тыртөмінјасын лоіны көрттујјас, гігантјас-заводјас, выл карјас да быдса промышленнөј рајонјас. Тајө ставыс вәјөдө ас бөрсәыс і вывті гырыс сдвігјас населеніје размещеніеын. Сы вөсна, мыј тајө строітелствоыс

42-өд серпас. Населеніје щокыдлун серті СССР территориялөн распределеніје.

торја јона муно асыввылын, мѡдногѡн-кѡ, Уралын да сы сајын кујлыс Сібірын, то і населеніјелѡн вешјѡмыс муно сылан-жѡ. І збылвылѡ, 1926-ѡд восан 1933-ѡд воѡз став олыс лыдыс странаын codі 146 млн-сан 165 млн-ѡз, лѡбѡ 13 прѡч. былѡ, а Уралын да Сібірін населеніје лыдыс codі 18 млн-сан 24 млн-ѡз, мѡдногѡн-кѡ, 35 прѡч. былѡ. Но шуны сы јылыс, мыј Асыввылыс (Сібір Уралкѡд да далнѡј Востоккѡд) вѡтѡдѡны-нын мѡјан Рытиввылсѡ (мѡдногѡн-кѡ, Јевропејскѡј јукѡнсѡ Кавказ-кѡд), вѡлі ескѡ јешѡ вѡзжык-на, ѡд абсолютнѡј лыдпасјаснас Асыввылын населеніје лыдыс codі 1926 восан 6,3 млн. былѡ, а Рытиввылын—11 млн. былѡ.

Мѡјанкѡд орчѡн Урал сајын вивті гырыс пространствојаса прѡст мујаслѡн емлуныс, кытчѡ вермасны-на овмѡдчыны јешѡ уна дас мѡлѡн олысјас, ем зев тѡдчана аслыспѡлѡслун мѡјан страналѡн: тајѡ аслыспѡлѡслуннас мѡјан страна јона торјалѡ Западнѡј Јевропаса став странајасыс. ¹⁾

Населеніјелѡн націоналнѡј составыс.

Мѡјан страна аслас населеніје націоналнѡј состав сертыс вивті уна сікаса. СССР-ын артавсѡ ставыс 200 гѡгѡр торја народностјас. Најјас пѡыс мѡ азѡам уна пѡлѡс расаыс представѡтелјасѡс да асланыс развѡііје сертыс разлѡчнѡј шупѡдын сулалыс јѡзјасѡс. Став тајѡ уна сікас јѡзыслѡн мѡда-мѡдныскѡд ѡтувјѡн, ѡтвылыс олѡмыс петкѡдлѡ, мыј торја націјајас кѡст зыксѡм-лѡгалѡм абу „прѡродалѡн закон“, кызі проповедувјѡны імперіалѡстјас, а ем классјаса обшшестволѡн спутник, кѡні сіјѡ зыксѡм-лѡгалѡмсѡ паскѡдѡны-пѡлтѡны ыжыдалыс націоналностѡлѡн командувјѡныс классјас.

СССР-ын торја (определѡннѡј) террѡторіја вылын олыс став націоналностјаслѡн ем торја націонално-террѡторіалнѡј устројство—лѡбѡ республіка (сојузнѡј лѡбѡ автономнѡј), лѡбѡ автономнѡј област, лѡбѡ націоналнѡј округ да націоналнѡј рајѡн. Улынжык сетѡм табліцаас пасјѡма СССР-ын олыс став гырыс-жык націоналностјасѡс 1926 воса перепіс серті налыс лыдсѡ індѡлѡмѡн:²⁾

	1926 воын (сурсјасѡн)
Рѡчјас	77 732,2
Українецјас	31.189,5
Белоруссјас	4.738,2

1) Олысјасыс размешеніјесѡ буржыка гѡгѡрвоѡм мѡгыс вѡзјысѡ краітны цвѡтнѡј карандашјасѡн СССР-ын олысјас шѡкыдлун јылыс учебник діѡ вѡјѡдѡм картасѡ.

2) Уна націоналностјасыс, кодјаслѡн СССР пыщкын абу торја республікаыс лѡбѡ автономнѡј областыс, скобкајасын індѡма налыс јѡнжыка олѡнінјасѡ.

1926 ВОЙН
(сурсјасѡн)

Полякјас (Јевропејскѡј јукѡн рытиввылын)	781,7
Мукѡд славјана (чехјас, словакјас, сербјас, болгарецјас (Јевропејскѡј јукѡн лунвылын)	140,9
Литовецјас да латышјас (Јевропејскѡј јукѡн рытив-војвылын)	192,6
Таджикјас	376,4
Осетинјас	272,0
Иранецјас, татјас, талышјас, курдјас (Кавказ)	226,9
Естјас (Јевропејскѡј јукѡн рытив војвылын)	154,6
Комі	226,3
Пермјакјас (Урал)	149,4
Мордва	1,339,9
Марі	428,2
Мукѡд финвјас (Шѡр Поволжје)	219,3
Татара	4,823,8
Башкирјас	983,1
Каракалпакјас	126,0
Казахјас да киргизјас	4,578,4
Ўзбекјас	2,440,9
Туркменјас	427,6
Чувашијас	1,117,3
Якутјас	214,3
Молдаванјас	283,5
Немецјас	1,237,9
Грекјас (Кавказ, Крым, УССР лунвын)	213,7
Цыганјас	71,8
Јеврејјас (Јевропејскѡј јукѡн рытиввылын да рытив-лунвылын да далнѡј Востоцын)	2,679,1
Грузинјас	1,820,9
Армјана	1,565,8
Мукѡд кавказскѡј јѡзјас	1,243,1
Ўдмуртјас	514,2
Карелјас	248,1
Калмыкјас	133,5
Бурјатјас	238,1
Мукѡд турко-татара (Азиатскѡј јукѡнын, Поволжјеын, Кавказын)	294,2
Палеазиатјас: чукчи, кор'акјас, камчадалјас да мукѡд (далневосточнѡј крај војвылын)	28,53
Китајецјас (далневосточнѡј крај војвылын)	65,0
Корејецјас (далневосточнѡј крајын)	167,0
Мукѡд	688,39

Културнѡј уровеньѡн петкѡдласјас (показательјас).

Населенијелѡн културност, профессиѡналнѡј образованије, а сјз-жѡ і общѡј образованије паскалѡм кутѡны економика боксанъ зев ыжыд тѡдчанлун. Кымын вылын културностыс населенијелѡн, сымын вылын сјјѡ ужлѡн произвѡдѡтелностыс. Торја-нын колана културност кыпѡдѡмыс мијан страналы гырыс ѡдјасѡн социалистическѡј стројка нуѡдан кадѡ, кор лѡсѡдчысѡ выл техника, осваивајтеѡны выл производствѡјас да гырыс машиннѡј производствѡѡ кыскысѡны пыр выл і выл милѡн јѡзјас.

Културностлөн медса прѣстѣй показателыс—грамотнѣяслѣн прѣчент. Цар дырса кадсаъ мѣянлы колѣ вывтѣ омѣл наследѣе. 1897 воын мунѣм перепѣс сертѣ Россѣяаын грамотнѣйыс вѣлі 22,3 прѣчент (мужѣчѣяс пѣвсын 31,8 да нывбабајас пѣвсын 13,1). Тајѣ петкѣдлѣ, мыј неграмотнѣйыс вѣлі 4 пѣв унжык, грамотнѣяс дорыс, сек, кор Рытывыв Европаса странајасын неграмотнѣяс важѣн-нын паныдаслѣсны зев шоча.

Кызѣ сѣветскѣй војасѣ мунѣс велѣдчытѣмлун бырѣдѣм, тыдалѣ со кушѣм таблѣцаыс:

Грамотнѣяслѣн прѣчент

	Мужѣчѣяс пѣвсын			Нывбабајас пѣвсын		
	1920	1926	1930	1920	1926	1930
Карјасын	66	70	91	53	57	80
Сѣктјасын	38	46	71	19	23	46

Нывбабајас пѣвсын грамотностыс быдмѣ ѣдѣжык мужѣчѣяс пѣвсын дорыс, да сѣктын ѣдѣжык карын дорыс. Бѣрѣ колѣмјас суѣдѣны воын мунысјасѣс. Медса јона кыптѣ грамотност бѣрѣ колѣм нацменьшѣнствојас пѣвсын, кодјас царскѣй правѣтелство дырјѣ коллѣсны зѣк пемыдѣн, царскѣй правѣтелство ез лѣзлы најѣс велѣдчыны ас кыв вылын. Сѣз черкесјас пѣвсын 1926 воын грамотнѣйыс вѣлі сѣмын 17%, а 1931-ѣд воѣ черкесјас шедѣдѣсны-нын дорывыс грамота. Сѣз-жѣ вѣлі і калмыкјаслѣн, кабарѣнѣцјаслѣн да уна мукѣд націоналностјаслѣн. 1930 воын грамотнѣяслѣн шѣркѣд прѣчент СССР паста вѣлі 67,3%; 1897-ѣд во сертѣ грамотнѣяслѣн прѣчентыс сѣдѣ кујѣм пѣв.

Партѣја XVI сјезд шумѣм сертѣ нубѣсѣ началнѣй школајасын став чѣладѣс бытѣ велѣдѣм: неграмотностлѣн колѣсјасыс бырѣдѣсны ударнѣй ѣдјасѣн. Неграмотнѣясыс ѣні 10%-ыс ещажык. 1932-ѣд вога прѣзыв-нын уна централнѣй рајѣнјасын, шуам Москѣвскѣй областын, ез сет нѣѣтѣ неграмотнѣй прѣзывыкѣс.

Велѣдчѣмѣн ѣні шымыртѣма уна пѣвунжык јѣз революціјаѣз сертѣ. Началнѣй да шѣр школаын велѣдчысјаслѣн лыдыс сѣдѣ царскѣй кад сертѣ пѣштѣ кујѣм пѣв. 1914—15-ѣд воѣ велѣдчыс лыд вѣлі 7,8 млн., а 1933—34 воын—22 млн.-нын.

Школајас кынзѣ восталѣма јона уна дошколнѣй да вѣнешколнѣй учреждѣнѣјас, кодјас царскѣй Россѣяаын лыдѣыслѣсны сѣмын јѣдѣнѣцајасѣн. Лѣзѣм кнѣгајаслѣн лыдыс сѣдѣ 1¹/₂ пѣв, а екзѣмплар лыдыс—6 ¹/₂ пѣв. Газѣтјаслѣн лыдыс сѣдѣ 5 пѣв, а налѣн тѣражыс—12 пѣв.

ЮРИДАЛЫГ

Лыстбок.

I. Положеније, территория да границајас.

Географическѡй положеније да территория	3
СССР-лѡн границајас да орчча государствојас	4

II. Морејас.

Войвыв Ледовитѡй океан да сылѡн јукѡнјас	6
Тихѡй океан да сылѡн јукѡнјас	13
Атлантическѡй океанлѡн морејас	16
Каспійскѡй море	20

III. Рельеф.

1. Јевропејскѡй јукѡн	23
Асыввывјевропејскѡй равнина	—
Крајевѡй складчатѡй гѡрајас	33
2. Рытыввывеібірскѡй да Аралокаспійскѡй јукѡнјас	35
Рытыввывеібірскѡй да Туранскѡй увтасјас	—
Крајевѡй складчатѡй гѡрајас	38
3. Асыввывеібірскѡй јукѡн	41

IV. Пользнѡй іскопајемѡјјас.

Іскопајемѡјјаслѡн артмѡм	44
Іскопајемѡјјаслѡн географическѡй распределеније	45
Пользнѡй іскопајемѡјјаслѡн запасјас	47

V. Клімат.

Кліматлѡн общѡй характеристикѡа	52
Асыввывјевропејскѡй равниналѡн клімат	53
Лунвыв Крымлѡн да Закавказјелѡн клімат	57
Рытыввывеібірскѡй увтаслѡн клімат	—
Сѡветскѡй Шѡр Азіјалѡн клімат	59
Асыввыв Сібірлѡн клімат	62
Амурско-Пріморскѡй областлѡн клімат	64

VI. Јујас да тыјас.

Јујаслѡн особенностјас	65
Асыввывјевропејскѡй равнинаса јујас	66
Асыввывјевропејскѡй равнинаса тыјас	71
Кавказса јујас да тыјас	73
Рытыввывеібірскѡй да Туранскѡй увтасса јујас да тыјас	74
Асыввыв Сібірса да далнѡй Востокса јујас да тыјас	77

VII. Быдмөгјас, мусінјас да животној мір.

Тундра зона	82
Вѳра зона	87
Степјаслѳн зона	92
Пустынајаслѳн да жыныѳѳ пустынајаслѳн зона	96
Субтропическѳј быдмөгјаслѳн да луныв гѳраса вѳрјаслѳн зона	101
Жужыд гѳрајасса, лѳбѳ алпјискѳј, быдмөгјас	106

VIII. Населѳнјѳ.

Населѳнјѳлѳн лыдыс да сѳдѳмыс	108
Населѳнјѳлѳн классѳвѳј да профѳссіѳнальнѳј состав	110
Карса да сѳктса населѳнјѳ	113
Населѳнјѳлѳн щѳкыдлун (плѳтнѳст)	116
Населѳнјѳлѳн націѳнальнѳј составыс	118
Културнѳј уровеньѳн петкѳбласјас (показательјас)	119

Инд. № 5122

Ответственный редактор *И. Осипов.*

Техн. редактор *О. Размыслова.*

Облит № 2019. Заказ № 1686. Тираж 4500. Сдано в производство 28/X-36 г.
Подписано к печати 7/XII-36 г. Формат бумаги 62×94, 8,5 печатных листов.
48.000 зн. в печатном листе.

Отпечатано в типографии Коми ОУМП, Сыктывкар, Дом печати.

102

Ц. 1937^г
Акт № 165
Вкладн. л. _____

Фонис картајастѡг 1 ш. 05 ур.
Картајасѡн 1 ш. 85 ур.

47151

1	Коми-3
3	1802